

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI**

MUHAMMED İKBAL'İN SİYASET FELSEFESİ

ENAMULLAH AHMADY

Doktora Tezi

**Danışman:
Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ**

KONYA- 2018

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Enamullah AHMADY
	Numarası	128102013002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri ABD/ Din Felsefesi BD
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ
	Tezin Adı	Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi başlıklı bu çalışma 14/12/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Bayram DALKILIÇ	
2	Prof. Dr.	Hüsamettin ERDEM	
3	Prof. Dr.	Naim ŞAHİN	
4	Prof. Dr.	Süleyman TOPRAK	
5	Doç. Dr.	Osman Zahid ÇİFÇİ	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Enamullah AHMADY		
	Numarası	128102013002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri ABD/ Din Felsefesi BD		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		×
Tezin Adı	Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Enamullah AHMADY

Öğrencinin	Adı Soyadı	Enamullah AHMADY		
	Numarası	128102013002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/ Din Felsefesi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ		
Tezin Adı	Muhammed İkbâl'in Siyaset Felsefesi			

ÖZET

Çalışmamız 20. yy. da İslam siyasi düşüncesine yeni bir dinamizm ve anlayış kazandıran M. İkbâl'in siyaset felsefesini konu almaktadır. İkbâl, İslam dünyasını içine düştüğü esaretten ve krizden kurtarmaya çalışarak Batı emperyalizmine karşı güçlü, gelişmiş, yüksek maneviyatlı, İslam ilkelerine bağlı, benliğini (şahsiyet) kazanmış bir ideal birlik toplum oluşturmak ister. Bu toplumu oluşturan bireyler Allah'a yaklaşarak özgürlüğe kavuşacak ve kendisini sınırlayan tüm maddi bağlardan kurtulacaktır. Bu bireylerin tek rehberi Kur'an ve Hz. Peygamberin yüksek ahlakı ve şahsiyetidir. Böylece bireyler Kur'an'ı içselleştirecek, Kâbe'yi manevi kardeşliğin sembolü ve yeryüzünü Müslümanların yurdu olarak benimseyecek, kaderciliği ve taklitçiliği kökten reddecektir. Ayrıca bu toplumun bireyleri güçlü, yaratıcı, özgür, dinamik, çalışkan, mücadeleci ve her türlü gelişmeye, değişmeye ve modernliğe açık bireyler olmalıdır. Bu sebeple İkbâl, toplumdaki ziyade toplumu oluşturan bireyler üzerine yoğunlaşır.

İkbâl'in öngördüğü insan modeli, kalbi ve ruhu diri, yüksek şahsiyet sahibi, vatan mefhumundan bağımsız, köleliği, ideolojik milliyetçiliği reddeden ve dünyada olup bitenlere karşı kayıtsız kalmayan bir insan modelidir. Söz konusu niteliklere sahip bireylerden oluşan topluluklar birleşerek ideal devleti meydana getirecektir. Bu devletin idaresi ise tek kişinin elinde değil, toplumun elindedir yani bu idare, Cumhuriyet sistemidir. Bu sistemde halk yönetime aktif olarak katılmalıdır. Bu Cumhuriyetler birleşerek İslam birliğini veya milli devleti oluşturmalıdırlar. Çünkü Müslümanlar parçalanamaz tek millettir. Bu millet şuuru ile hareket edilmeli, milli ahlak geliştirilmeli ve topluma sağlıklı nesiller yetiştiren kadınlar iyi bir eğitimle donatılmalıdır.

Anahtar Kavramlar; İkbâl, Siyaset Felsefesi, Devlet, Toplum, İdeal İnsan, Yönetim, Hilafet, Demokrasi, İslam Birliği, Milliyetçilik, Özgürlük, Din.

Author's	Name and Surname	Enamullah Ahmady		
	Student Number	128102013002		
	Department	Philosophy and Religious Studies/ Philosophy of Religion		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ		
	Title of the Thesis/Dissertation	The Political Philosophy of Muhammed Iqbal		

ABSTRACT

Our study is about the political philosophy of Muhammed Iqbal who gave a new dynamism and understanding of Islamic political thought in the 20th century. Iqbal wants to create an ideal society that strong, developed, highly spiritualized, depended on the principles of Islam, and self-identity against Western imperialism by trying to free the Islamic world from its captivity and crisis. The individuals who make up this society will liberate themselves by getting close to Allah and get rid of all the material connection that limit themselves. The only guide for these people is the Qur'an and the moral superiority and personality of the Prophet. Thus, people will internalize the Qur'an and adopt the Kaaba as the symbol of spiritual brotherhood and the earth as the home of Muslims, and will radically reject fatalism and imitation. In addition, individuals of this society should be strong, creative, free, dynamic, hardworking, challenging, and open to all kinds of development, change and modernity. For this reason, Iqbal focuses on individuals who make society rather than society.

The human model predicted by Iqbal is a model in which is alive heart and soul, has a strong personality, is independent of the notion of the motherland, denial of slavery and ideological nationalism, and not indifferent to what is happening in the world. The communities of individuals with these qualifications will form the ideal state by uniting. The administration of this state is not in the hands of a single person, but in the hands of society, that is, this administration is the Republic system. In this system, the public should actively participate in the administration. These republics should form the Islamic Union or the national state by uniting. Because Muslims are the only nation that cannot disintegrate. It should be acted with this national consciousness, national morality must be developed, and women who bring up reliable generations to society should be equipped with a good education.

Key Concepts; Iqbal, Political Philosophy, State, Society, Ideal Person, Management, Caliphate, Democracy, Islamic Union, Nationalism, Freedom, Religion.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR	iv
ÖNSÖZ	v
GİRİŞ	1
KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE SİYASET FELSEFESİ PROBLEMATİĞİ	1
1. Araştırmanın Çerçevesi.....	1
1.1. Araştırma Konusu ve Problemi	1
1.2. Araştırmanın Amacı	2
1.3. Araştırmanın Önemi	2
1.4. Araştırmanın Yöntemi	3
1.5. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve ve Konuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar	4
2. Siyaset Felsefesi, Temel Kavramlar ve Problemler.....	4
2.1. Siyaset Felsefesi	4
2.2. Siyaset Felsefesinin Temel Kavramları	8
2.3. Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri	10
BİRİNCİ BÖLÜM	
MUHAMMED İKBAL'İN SOSYO-POLİTİK HAYATI	
1.1. İktbal'in Yaşadığı Çağın Siyasi Durumu.....	13
1.1.1. İslam Dünyasının O Dönemler Siyasi Durum.....	13
1.1.2. İktbal'in Yaşadığı Dönemde Fikri ve Dini Akımlar	18
1.2. İktbal'in Siyasi Düşünce Sisteminin Oluşum Süreci ve Etkilendiği Düşünürler	20
1.2.1. İktbal'in Düşünce Sistemini Etkileyen İslam Düşünürleri	22
1.2.2. İktbal'in Düşünce Sistemini Etkileyen Batı Düşünürleri	25
1.3. İktbal'in Hayatı	30
1.4. İktbal'in Siyasi Yaşantısı	34
1.5. İktbal'in Siyasi İslahatları	40
İKİNCİ BÖLÜM	
MUHAMMED İKBAL'İN SİYASET ANLAYIŞI	
2.1. İktbal'in Siyaset Kavramına Yaklaşımı.....	42
2.2. İktbal'in Siyaset Felsefesinin Temel Kavramları.....	46
2.3. İktbal'in Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri	51
2.4. İktbal'in Siyaset Felsefesi Eleştirileri	52
1.5. Demokrasi Kavramı ve İktbal'in Demokrasi Anlayışı.....	63
1.6. İktbal'in Modernizm Düşüncesi	65
2.7. İktbal'in Özgürlük Düşüncesi.....	69
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
MUHAMMED İKBAL'İN İDEAL DEVLET ANLAYIŞI	
3.1. İktbal'de Devlet'in Genel Yapısı.....	70
3.2. İktbal'in Milli Devlet Düşüncesi	72
3.3. İktbal'in İdeal Devlet Düşüncesi.....	75

3.4. İkbâl'e Göre İdeal Devlete Gereksinim.....	76
3.5. İkbâl'in İdeal Devletinin Temel Nitelikleri.....	80
3.5.1. İdeal Devlette Din.....	80
3.5.2. İdeal Devlette Hukuk.....	82
3.5.3. İdeal Devlette Demokrasi.....	85
3.5.4. İdeal Devlette Hilafet.....	88
3.5.5. İdeal Devlette Şura (Meclis).....	89
3.6. İkbâl'in İdeal Devletinin Temel İlke ve Esasları.....	90
3.6.1. Milliyetçilik İlkesi.....	90
3.6.2. Toplum (Millet) İlkesi.....	91
3.6.2.1. Tevhid İlkesi.....	92
3.6.2.2. Eşitlik İlkesi.....	94
3.6.2.3. Milli İnanç İlkesi.....	94
3.6.2.4. Milli Ülkü Birliği İlkesi.....	95
3.6.3. Milli Ülke İlkesi.....	96
3.6.4. Toprak İlkesi.....	97
3.6.5. Başkent (Mekke) İlkesi.....	98
3.6.6. Kanun veya Hukukta Birlik İlkesi.....	99
3.6.7. Liderlik İlkesi.....	100
3.7. İkbâl'in İdeal Devletinde Yönetim Sistemi ve Hilafet Sorunu.....	101
3.8. İkbâl'e Göre Devlet Başkanında Bulunması Gereken Temel Nitelikler.....	105
3.9. İkbâl'de Din-Devlet İlişkisi.....	106

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN İDEAL BİREY VE TOPLUM ANLAYIŞI

4.1. İkbâl'de İdeal İnsan.....	109
4.2. İkbâl'in İdeal Toplumu.....	116
4.2.1. İkbâl'in İdeal Toplumunun Genel Yapısı.....	116
4.2.2. İkbâl'in İdeal Toplumunun Temeli.....	117
4.3. İkbâl'in İdeal Toplumunda Fert.....	119
4.4. İkbâl'in İdeal Toplumunda Fert ve Toplum İlişkisi.....	120
4.5. İkbâl'in İdeal Toplumunda Kadın.....	122
4.5.1. Kadın-Erkek Eşitliği.....	123
4.5.2. Kadın Hakları.....	126
4.5.3. Kadınların Başörtüsü Meselesi.....	128
4.5.4. Birden Çok Evlilik Problemi.....	129
4.6. İkbâl'e Göre Müslüman Toplularının Gerilemesi ve Gerilemenin Temel Faktörleri.....	131
4.7. İkbâl'e Göre Müslümanların Kurtuluşu ve Çözüm Yolu.....	139
SONUÇ.....	142
BİBLİYOGRAFYA.....	147
ÖZGEÇMİŞ.....	156

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazret
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.	: Muhammed
Ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

Doğu'nun milli şairi, düşünürü ve politikacısı olan Muhammed İkbâl, İslâm dünyasının son yüzyıllarda yetiştirdiği nadir şahsiyetlerden biridir. O, yaşadığı çağda kendi ifadesiyle derin uykuda olan Doğu toplumlarının uyanışı için mücadele etmiş, gerek şiir ve yazılarıyla, gerek siyasi faaliyetleri ile başta doğup büyüdüğü Hint-Pakistan toplumu olmak üzere tüm İslâm toplumu, hatta ezilen bütün insan topluluklarını harekete geçirmek ülküsüne hayatını adanmış bir şahsiyettir. O, sadece bir teorisyen değil, aynı zamanda yaşadığı dönemin sosyo-kültürel ve sosyo-politik problemlerine çözüm getirebilen pratisyen bir politikacıdır.

Çok yönlü bir ilmi ve siyasi kimliğe sahip olan Muhammed İkbâl'in Siyaset Felsefesini araştırma konusu olarak seçtik. Bu konunun seçilmesinin en önemli nedeni, günümüzde ve gelecekte meydana gelmesi muhtemel olan siyasi problemlere bir hal çaresi aramak ve bulmaya çalışmaktır. Konuyla alakalı yayınlanmamış yüksek lisans tezi olarak Ahmet Hünük tarafından (İkbâl'de Devlet ve Toplum Felsefesi, S.D.Ü, S.B.E. Isparta, 1997, s. 97) adlı çalışma yapılmış ise de, söz konusu çalışma ile bizim çalışmamız arasında, bir takım farklılıklar vardır. Bu çalışmada, İkbâl'in siyasi görüşlerinin tamamı ele alınmadığı gibi, düşünür hakkında farklı dillerde, özellikle Farsçada, yapılan çalışmalara da yer verilmemiştir. Ancak ele alınan şahsın düşünceleri kendi orijinal eserlerinden alınmaya özen gösterilmiştir.

İkbâl'in, Türk milletine ve Türkiye'ye karşı derin sevgi, hürmet ve itimatı vardır. O, Türk milletini, Müslümanların geri kalmışlık çemberini kırarak gelişim ve ilerlemenin rehberliğini üstlenebilecek tek güç olarak görmektedir. Buna rağmen Türkiye'de onun şahsiyeti ve düşüncelerinin tam anlamıyla tanındığı söylenemez.

Çalışmamız bir giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırma konusu ve problemi, araştırmada izlediğimiz yöntem ve genel olarak siyaset felsefesi; birinci bölümde düşünürün yaşadığı dönemin genel siyasi şartları, yaşamı ve siyasi düşünce sisteminin oluşum süreci incelenmiş olup; ikinci bölümde ana hatlarıyla İkbâl'in siyasi düşünceleri; üçüncü bölümde ideal devlet anlayışı son bölümde ise ideal birey ve ideal toplum anlayışı ele alınmıştır. Şunu da ifade etmemiz gerekir ki, onun siyaset felsefesi, genel düşüncelerinden ayrı düşünülemez. Çünkü o, siyaset felsefesi ile ilgili düşüncelerini daima genel düşünceleri içerisinde

ifade etmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla ele aldığımız konuyu bu çerçevede sistematize etmeye çalıştık.

Şüphesiz ki bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişinin katkısı bulunmaktadır. Bu sebeple tez konusu belirlenmesi noktasında yardımcı olan değerli hocam Sayın Prof. Dr. Hüsamettin Erdem'e, çalışmamız esnasında yakın alaka, samimiyet ve büyük bir sabırla çalışmamızı yöneten, yönlendiren ve yöntem belirleme konusunda yardımlarını esirgemeyen, ilmi dikkat, derin dünya görüşü ve ufuk açıcı deneyimlerinden son derece faydalandığım ve en önemlisi beni düşünmeye teşvik eden danışman hocam Sayın Prof. Dr. Bayram Dalkılıç'a, gerek bilgilerinden, gerek teknik ve bilimsel tavsiyelerinden istifade ettiğim diğer hocalarım Sayın Prof. Dr. Naim Şahin'e, Prof. Dr. Süleyman Toprak'a ve Doç. Dr. Osman Zahid Çifçi'ye, yazım ve teknik konularda yardımcı olan arkadaşlarıma içten teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Enamullah AHMADY

Konya-2018

GİRİŞ

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE SİYASET FELSEFESİ PROBLEMATİĞİ

1. Araştırmanın Çerçevesi

1.1. Araştırma Konusu ve Problemi

20. asırda adından söz ettiren Muhammed İkbal, İslam dünyasının Avrupa sömürgesi altında ezilmemesi için hayatını ortaya koyarak Müslüman milletlerin uyanmasını, zulme ve esarete karşı şuurlu bir şekilde özlerine dönmesini sağlamak için büyük çaba sarfetmiştir. Onun politik düşünceleri sadece Hindistan bölgesi ile sınırlı kalmayıp tüm İslam dünyasında sömürge ve işgalden kurtulmak isteyen İslam devletlerinde ve toplumlarında etkili olmuştur. Onun yaşadığı çağda İslam dünyasında sömürge, işgal ve zulüm sürmekteydi. Bu duruma karşı Müslümanlar çaresiz, umutsuz, ezik ve kadere mahkûm beklemekteydi. Dolayısıyla İkbal, bu duruma umut ışığı olmuştur. Çünkü o, hayatı boyunca Müslümanları zulüm ve esaretten kurtarmak, onları daldıkları uykudan uyandırmak için mücadele etmiştir.

19. yy.dan itibaren yaşanan sürecin Müslüman dünyası için tehlikeler, savaşlar ve hezimetlerle dolu olduğunu fark eden İkbal, eğer süreç böyle devam ederse, İslam dünyasının temellerinin yıkılacağını, böylece Müslümanların yok olacağını öngörerek bunu önlemek için çareler düşünmüş, dünyanın pek çok ülkesini dolaşarak Müslümanları uyandırmaya, onları bu tehlike karşısında uyanık olmaya çağırmıştır.

İkbal'in, bütün ıslahat önerileri, din ve bilime dayalıdır. O, daha çok cehaleti, hurafeleri ve din adamlarının sahtekârlıklarını hedef almış, ilmin önderliğinde Doğu'nun yakalandığı felaketlerden kurtulması için reformlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. O, milletlerin düştükleri felaketlerden yalnız hakiki İslam (İslam'ın özü) ve ilim vasıtasıyla kurtulacaklarına ve bütün başarılarını ancak bu sayede gerçekleştireceklerine inanmıştır.

Çalışmanın ana teması olan İkbal'in siyaset felsefesinin, ister Batı'da, isterse de Doğu'da defalarca araştırılmasına rağmen tam olarak açıklığa kavuşamadığı kanaatindeyiz.

Konu ile ilgili olarak İkbal'in doğrudan herhangi bir çalışmasının olmaması, yazarın Farsça olarak kaleme aldığı eserlerinin Türkiye'de bulunamaması

araştırmamız açısından oldukça büyük problemler teşkil etmektedir. Bu sebeple yaptığımız araştırmada kaynakların temini konusunda yaşadığımız bazı problemleri Afganistan ve Türkiye'deki kütüphanelerden elde ettiğimiz kaynaklarla karşılamaya çalıştık.

1.2. Araştırmanın Amacı

Düşünür, hukukçu ve siyasetçi Dr. Muhammed İkbal hakkında çok sayıda yazı yazılmış, paneller, konferanslar ve sempozyumlar düzenlenerek, İslam dünyasında özellikle Türkiye'de tanınmaya ve tanıtılmaya çalışılmıştır. Fakat onun şahsiyeti ve düşünceleri layık olduğu şekilde anlaşılmadığı kanaatindeyiz. Şair, filozof ve fikir adamı olan İkbal, genellikle şairlik ve fikir adamlığı perspektifinden ele alınmış, felsefi yönü ise sadece eğitim felsefesi, ahlak felsefesi, din felsefesi ile sınırlı olarak dikkatlere sunulmuş, sosyal ve siyasal olaylara bakış tarzı gerektiği gibi ortaya konamamıştır. Onun siyasi düşüncelerini doğrudan yansıtan bir eserinin olmaması hususu, onun tam olarak anlaşılmasında ve anlatılmasında önemli bir etken olsa bile, bütün eserleri ve düşünce sistemi bir bütün halinde incelendiğinde, onun aslında siyasi bir düşünür olduğu gerçeği ortaya çıkacaktır.

İkbal ile ilgili bu sahadaki boşluğa ışık tutmak, bir nebze de olsa katkıda bulunmak için onun, siyaset felsefesi hakkındaki görüşlerini İslam dünyası ekseninde objektif bir şekilde ele alıp araştırmayı uygun bulduk. Ayrıca tarihin büyük şahsiyetlerinden biri olan İkbal'in, Müslümanların yaşadığı siyasal sorunları ele alış tarzı ve yaşanan sorunlara karşı getirdiği çözüm önerilerini ortaya koymayı amaç edindik. Bunun yanı sıra İkbal'in, zihinsel gelişim serüvenini, düşüncelerini ve yansımalarını okuyucularımıza yeniden hatırlatarak onun düşünce dünyasına tekrar bir pencere açılmasını amaçladık.

1.3. Araştırmanın Önemi

Muhammed İkbal'in siyaset felsefesi ve siyasi düşüncelerinin önemi öncelikle onun İslam'da modern düşüncenin önde gelenlerinden birisi olmasından kaynaklanmaktadır. İkbal, İslam'da ıslah hareketinin öncülerindedir. Onun öncülüğünü yaptığı ıslah hareketinin çekim alanı kendi döneminde ve daha sonra, yazdıkları ve takipçileri aracılığıyla tüm İslam dünyasını kapsama açısından önem arz eder.

Dolayısıyla İslam dünyasının, onun bu düşüncelerini hala yeterince ele alıp tartışmadığı kanaatindeyiz. Oysa İktbal'in düşüncelerinde yalnız İslam dünyası için değil, aynı zamanda bütün insanlık için de bir mesaj vardır. Onun İslam dünyasının problemlerinin tespiti, çözüm önerileri, yaşadığı döneme münhasır olmayıp günümüzde bile geçerliliğini korumaktadır. Bu yüzden onun siyasi düşünceleri günümüzde daha da önem kazanmaktadır.

Bütün dünya Müslümanlarının ve İslam devletlerinin yönetim biçimleri farklı olsa da hemen hemen sorunları aynıdır. Dolayısıyla onun, İslam dünyasının sorunlarına karşı nasıl bir çözüm yolu izlediğinin araştırılması ve bilinmesi gerekir. Bu açıdan çalışmamız önem taşımaktadır. Ayrıca çalışma İktbal'in siyasi düşüncelerini derli toplu bir bütün olarak ortaya koyması ile de önemlidir.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

“Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi”, başlıklı çalışmamız, düşünürün Farsça yazılan eserleri, değişik dillerden Türkçeye çevrilen eserleri ve İktbal'le ilgili Türkiye ve Türkiye dışında yapılan çalışmalardan istifade edilerek teorik bir inceleme ile tamamlanmıştır. O, bütün eserlerinde tüm dünya Müslümanlarının ve özellikle yaşadığı dönemdeki Müslümanların problemlerini dile getirmiştir.

Araştırmamızın amacı doğrultusunda seçtiğimiz başlık itibariyle İktbal'in, dini, politik ve felsefi düşüncelerini içeren eserlerinden alıntı yapılmıştır. Ayrıca düşünürün ortaya koyduğu fikirlerin teşekkülünde etkili olan ana faktörler, şahıslar, akımlar ve şartlar ortaya konulmuştur.

Araştırmada genel bir kaynak taramasından sonra, konuyla ilgili yerler fişleme usulüyle kaydedilmiş, daha sonra mevcut doküman kompozisyon yapılarak yazıya geçirilmiştir. Vakit ve imkânlar el verdikçe birincil kaynaklara başvurulmuş, ancak konuyla daha yakından ilgili olan Türkçe, Farsça kaynaklara ve makalelere de başvurulmuştur. Araştırmamız, nitel araştırma yöntemi, felsefi araştırma ve çözümleme çerçevesinde felsefi bakış açısı gözetilerek gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

1.5. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve ve Konuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar

Çalışma, İktbal'in yaşadığı çağın genel durumu ve ağırlıklı olarak onun siyaset felsefesi, siyasi düşünceleri ve etkileri ile birlikte insanlığa neler sundukları ile sınırlandırılmıştır.

Konuyla doğrudan alakalı Ahmet Hünük'ün, "İktbal'de Devlet ve Toplum Felsefesi, S.D.Ü, S.B.E. Isparta, 1997, s. 97", adlı yayınlanmamış yüksek lisans tezi dışında pek çalışma yapılmamıştır. Ancak İktbal'le ilgili olarak birkaç yüksek lisans tezi genel olarak din felsefesi, kelam ve tasavvuf gibi alanlarda çalışılmıştır. Bu tezler ise şunlardır: Sinan Dedeler, M. İktbal Düşüncesinde Merkezi Temaların Analizi, "Ego-Aşk- Tanrı", S.D.Ü, S.B.E., Isparta, 2010; Eyyup Yıldırım, M. İktbal'in Kader Anlayışı, Erciyes Ün., S.B.E., Kayseri, 2009; Rıza Bakış, M. İktbal'e Göre Dini Tecrübe ve Bilgi Açısından Değeri, Kayseri, 1998; Tahsin Yurttaş, M. İktbal Felsefesinde Benlik Kavramı, "Zihin Felsefesi Açısından bir Tahlil, Gazi Ün., S.B.E., Ankara, 2009; Celal Türer, M. İktbal'de Din Felsefesi, Erciyes Ün, S.B.E., Kayseri, 1992; Mustafa Sarper Alap, Türkiye'de M. İktbal Çalışmaları, Ankara Ün., S.B.E., Ankara, 2011; Ali Kürşat Turgut, M. İktbal'de İlâhi Bilgi, Çukurova Ün., S.B.E., Adana, 2004; Bünyamin Gülmez, M. İktbal'de Mistik Tecrübe, Dokuz Eylül Ün., S.B.E., İzmir, 2008; Ferhat Onur, M. İktbal'in Süreç Felsefesi, İnönü Ün., S.B.E., Malatya, 2013; Zeliha Okumuş, İktbal'in Bilgi Anlayışı, Kırklareli Ün., S.B.E Kırklareli, 2014.

2. Siyaset Felsefesi, Temel Kavramlar ve Problemler

2.1. Siyaset Felsefesi

Siyaset sözcüğü, Arapça kökenli bir kavram olup oradan Türkçe'ye geçen bir kelimedir. Sözcük bu dilde "siyâsa" şeklinde kullanılmaktadır. Sâsa kökünden gelen siyasa kelimesi, "yönetmek, eğitmek, yetiştirmek"¹, işleri nizama koymak² anlamına gelmekte ve etimolojik olarak İbranice kutsal kitaptaki at anlamına gelen sûs kelimesine dayandırılmaktadır.³ Kelime önce bedevi toplumlarda özellikle atların ve

¹ Bkz., Davut Dursun, **Siyaset Bilimi**, Beta Yay., İst. 2014, s. 29.

² Hüsamettin Erdem, **Felsefeye Giriş**, Sebati Ofset Matbaacılık, Konya 2013, s. 167.

³ Süleyman Hayri Bolay, **Felsefeye Giriş**, 5. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2016, s. 163.

develerin eğitilmesi yetiştirilmesi için kullanılmış olup, atları besleyen, onlara bakan kişiye de seyis denmektedir.⁴

Siyaset kelimesi, “Eğitmek, yönetmek, tedbir almak anlamında olup sonraları şehirlerin ve insanların idaresinde ve bu alandaki ilişkilerde kullanılmıştır.”⁵ Sözcük, genelde devlet yönetimini çağrıştırmaktadır.⁶ Siyaset kelimesinin karşılığı olarak Batı dillerinde politika kelimesi kullanılmıştır. Kökeni eski Yunan’daki şehir devletleri için kullanılan “polis”; yurttaş için kullanılan “polites”; devlet yapısı, siyasal rejim ve anayasa anlamında “politeia”; vatandaşlık hakkına ilişkin şeyler, devlet yapısını ve egemenlik hakkını ilgilendiren her şey anlamındaki “politica”, politika sanatı anlamındaki “politike” kelimeleri ile aynı kökten gelmekte olup polis/devlet’in yönetimine ilişkin işler, devletle ilgili tüm faaliyetler anlamını taşımaktadır.⁷ Dolayısıyla Aristoteles, “politika” adlı eserinde, politikayı, “en yüksek iyiyi ve en iyi yaşamayı hedefleyen devlete ilişkin tüm faaliyetler, devlet idaresi ve topluma ilişkin işler”⁸ şeklinde tanımlar.

Terim olarak siyasetin kesin bir tanımını ortaya koymak oldukça zor görünmektedir. Çünkü siyaset kavramı çok değişken bir kavramdır. Siyasetin ne olduğu ve tanımı konusunda pek çok düşünür farklı görüşler ortaya koymaktadır. Bunlardan Aristoteles, “insanları yönetme sanatı”⁹; Platon, “devlet ve adaleti hâkim kılma sanatı” olarak tanımlamaktadır.¹⁰ Aristoteles, “insan doğası gereği siyasi bir hayvandır”¹¹, derken, bununla insanın ancak siyasi bir toplum içinde iyi hayat sürdürebileceğini ifade etmektedir. Buna göre siyaset, “adil toplum” yaratmaya ilişkin etik bir faaliyettir.¹²

⁴ Dursun, **a.g.e.**, s. 29.

⁵ Süleyman Hayri Bolay, **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**, 7. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 1997, s. 411.

⁶ Erdem, **a.g.e.**, s. 167.

⁷ Dursun, **a.g.e.**, s. 29-30; Bolay, **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**, s. 411.

⁸ Aristoteles, **Politika**, Çev., Furkan Akderin, 1. Baskı, Say Yay., İst. 2013, s. 23-24.

⁹ Aristoteles, **a.g.e.**, s. 65.

¹⁰ Fahrettin Korkmaz, **Gazali’de Devlet**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 42.

¹¹ Andrew Heywood, **Siyaset**, Çev., Bekir Berat Özipek-Bican Şahin-Zeynep Kopuzlu, Adres Yay., Ankara 2007, s. 8.

¹² Heywood, **a.g.e.**, s. 8.

Siyaset en geniş anlamıyla, “insanların ona tabi olarak yaşadıkları genel kuralları oluşturmak, korumak ve değiştirmek amacıyla yaptıkları faaliyetir”.¹³ Siyaset bu yönüyle, bir yandan farklılık ve çatışmanın varlığıyla karmaşık bir biçimde bağlantılı, diğer yandan işbirliği ve kolektif eyleme ilişkin olan bir sosyal faaliyetir.

Görüldüğü gibi siyasetin, kesin ve net bir tanımını ortaya koymak oldukça güçtür. Bu da terimin gündelik dilde kullanımından kaynaklanan pek çok çağrışımla ilgilidir. Siyaset, genellikle hile ve yalan olarak düşünülür: Bir yandan problemi ve kargaşayı, hatta şiddeti, diğer yandan aldatma, yalan ve hileye ilişkin imgeleri çağrıştırır.¹⁴ Aslında bu çağrışımlar çok eskilere dayanır. Samuel Johnson, 1775’li yıllarda, siyaseti, “dünyada yükselme aracı” diyerek küçümserken, 19. yy. tarihçisi Henry Adams, “nefretin sistematik organizasyonu”¹⁵ olarak tanımlıyordu. Dolayısıyla kavramı bu tür çağrışımlardan ayıklamak gerekir. Çünkü siyaset bu tür anlayışlardan çok uzak olup, büyük erdemlilik ve dürüstlikle toplumu yönetmek, yol göstermek, toplumun birliğini-dirliğini sağlamak, onların sorunlarını çözmek ve en önemlisi toplumun kendisi olabilmektir. Bu açıdan siyaset, sorumluluktur ve toplumun sorunlarını sahiplenmektir. Bu noktada ise siyaset felsefesi önem kazanmaktadır.

Siyaset felsefesi, siyaset olgusunu konu edinerek siyasette ve siyasal yaşamda olması gerekeni inceler. Siyaset felsefesi, aynı zamanda siyasal iktidarın kaynağını, muhafaza edilmesini, birey-devlet ve birey-toplum ilişkisini temel konu olarak inceler. Böylece siyaset felsefesi toplumların nasıl yönetilmesi gerektiğini somutlaştırabilmek için toplumun geçmişi ve geleceğini de inceler.¹⁶

Siyaset felsefesi, birey ile toplum arasındaki ilişkiyi incelerken, birey ile toplum arasında ne gibi haklar ve sorumlulukların var olduğu, toplumsal bir varoluşu güvence altına alabilmek için zora dayalı yapıların gerekli olup olmadığı, gerekliyse bunların ne biçim olması gerektiği gibi sorulara cevap arar.¹⁷ Bu yönüyle siyaset

¹³ Heywood, **a.g.e.**, s. 28-29.

¹⁴ Heywood, **a.g.e.**, s. 2.

¹⁵ Heywood, **a.g.e.**, s. 2-3.

¹⁶ Bolay, **Felsefeye Giriş**, s. 164.

¹⁷ Alexander Moseley, **A’dan Z’ye Felsefe**, Çev., Ali Süha, NTV Yay., İst. 2010, s. 250.

felsefesi, siyasi toplumlara ilişkin bir incelemedir. Onun amacı, belirli toplumların betimlemesini yapmak veya belirli devletin günlük siyasi olaylarını ve bu devlet içindeki siyasi kurumları incelemek değildir. Amacı devletin temelini ve ahlaki temellendirmesini anlamaya çalışmaktır. Buna göre siyaset felsefesinin ilk amacı, toplum, devlet, yasa, düzen, hak, adalet, refah, özgürlük, egemenlik vb. kavramları açıklamak ve çözümlenektir.¹⁸

Siyaset felsefesi aynı zamanda hem siyasi olayların doğasını hem de en iyi siyasi düzeni araştırma ve bilme girişimidir.¹⁹ Bu düşünce sistemi, sosyal ve siyasi yaşama ilişkin problemlere bir takım çözüm yolları arama sonucu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla insanların toplumsal olarak iyi yaşamının bilgisine ulaşmayı amaçlar.²⁰ Bu durumda siyaset felsefesi, diğer sistemlerden farklılık göstermektedir.

Siyaset felsefesi, siyasi düşünceden farklıdır. Öncelikle her siyaset felsefesi bir siyasi düşüncedir, fakat her siyasi düşünce, siyaset felsefesi değildir. Çünkü siyasi düşünce, kanaat ile bilgi arasında bir ayırım yapmaz. Oysa siyaset felsefesi, siyasi temeller hakkındaki kanaatların yerine bilgiyi geçirmeye çalışır.²¹ Ayrıca siyasi düşünce, siyasete yönelik spesifik bir tutumu amaç edinirken, siyaset felsefesi ise hakikati amaç edinir.²² Tarihsel olarak da siyasi düşünce, çok eskilere dayanır. “Baba” gibi bir kelimeyi veya “yapmayasın” gibi bir kelimeyi telaffuz eden ilk insan, ilk siyaset düşünürüydü.²³ Fakat siyaset felsefesi belli bir tarihi dönemde ortaya çıkmıştır. Siyaset felsefesi, antik çağda Sokrates’in çabalarıyla başlamış, Platon ve Aristoteles tarafından geliştirilmiştir. Daha sonra Stoalılar, ortaçağ İslam ve Yahudi siyaset felsefecileri ve Hıristiyan skolastikleri bu klasik düşünceyi benimsemişlerdir.²⁴

Siyaset felsefesi, siyaset biliminden de farklıdır. Çünkü siyaset felsefesi, felsefenin bir dalı olarak kavramsal çözümleneler yapar ve bazı normlar ortaya koyar. Siyaset bilimi ise bir bilim olarak siyasi olguları, süreçleri, mevcut siyasi

¹⁸ Sedat Yazıcı, **Felsefeye Giriş**, 2. Baskı, Alfa Yay., İst. 2001, s. 181.

¹⁹ Leo Strauss, **Politika Felsefesi Nedir?**, Çev., Solmaz Zelyüt Hünler, Paradigma Yay., İst. 2000, s. 35.

²⁰ Neşet Toku, **John Locke ve Siyaset Felsefesi**, Liberte Yay., Ankara 2003, s. 1-2.

²¹ Strauss, **a.g.e.**, s. 35-36.

²² Neşet Toku, **Siyaset Felsefesine Giriş**, Kaknüs Yay., 1. Basım, İst. 2005, s. 10-11.

²³ Strauss, **a.g.e.**, s. 35-36.

²⁴ Toku, **a.g.e.**, s. 39.

kurum ve ilişkileri, devlet biçimlerini ele alıp inceler. Yani mevcut olanı olduğu gibi ele alıp siyasi olguları analiz eder ve olması gerekenle ilgilenmeyip fikir ileri sürmez.²⁵ Siyaset felsefesi, en iyi yönetim biçiminin ne olduğunu ortaya koymaya çalışırken, siyaset bilimi dünyanın farklı ülkelerinde yasama organlarının nasıl işlediğini araştırır. Buna göre siyaset felsefesi, normatif olup, buna karşı siyaset bilimi pozitiftir. Siyaset felsefesi, toplum, devlet ve hükümet için ideal kurallar ortaya koymaya çalışırken, siyaset bilimi, hükümetlerin nasıl işlediğini ve insanların oy vererek, aday olarak, seçmen tercihlerini etkileyerek siyasi amaçlarına nasıl ulaştıklarını inceler ve araştırır.²⁶ Siyaset felsefesini daha iyi kavramak için, siyaset felsefesinin temel kavramları nelerdir? sorusunun cevabını ortaya koymak gerekir.

2.2. Siyaset Felsefesinin Temel Kavramları

Her disiplinde olduğu gibi siyaset felsefesinin de kendine özgü birçok kavramı vardır. Bu kavramlardan en önemlisi birey, toplum, devlet, iktidar, yönetim, meşruiyet, egemenlik, hak, hukuk, yasa²⁷, demokrasi, bürokrasi ve laikliktir.²⁸

Birey, siyaset felsefesinde, diğer insanlardan ayrı, kendisine ait bir varlığı olan, tek insan varlığı anlamına gelir. Birey diğer insanlarla toplumda hayatını sürdürür. Fakat birey bazı nitelikleriyle topluma bağımlı ve bazı nitelikleriyle toplumdan bağımsız bir varlıktır. Birey, kendisini gerçekleştirmek için topluma ve devlete gereksinim duyar.²⁹

Toplum, temel ihtiyaçlarını karşılamak için bir araya gelen bireylerden oluşur ve kendine özgü bir yapısı olan varlıktır.³⁰ Toplum, bireylerin farklı amaçları çizgisinde, ortak bir kültür çevresinde birleşmesiyle oluşur.³¹

Devlet, sınırları çizilmiş belli bir toprak parçası üzerinde kurulmuş, bağımsız bir siyasi kurumdur. Devletin en belirgin özelliği egemen ve bağımsız olmasıdır.³² Devlet, toplumda hak-hukuk'u belirleyen, uygulayan, toplumu ve bireylerini

²⁵ Erdem, **a.g.e.**, s. 167.

²⁶ Yazıcı, **a.g.e.**, s. 183.

²⁷ A. Kadir Çüçen, **Felsefeye Giriş**, Sentez Yay., İst. 2012, s. 308.

²⁸ Erdem, **a.g.e.**, s. 169; Bolay, **Felsefeye Giriş**, s. 264.

²⁹ Çüçen, **a.g.e.**, s. 308.

³⁰ Erdem, **a.g.e.**, s. 169.

³¹ Bolay, **Felsefeye Giriş**, s. 265.

³² Mevlüt Uyanık, **Felsefi Düşünceye Çağrı**, Elis Yay., Ankara 2003, s. 200.

yöneten, denetleyen bir güce sahiptir.³³ Devletin, iç ve dış güvenliği sağlama ve diğer devletlere karşı toplumu temsil etme sorumluluğu vardır.³⁴

İktidar, siyasi anlamda, toplumda hâkimiyete sahip olmayı ifade eder. İktidarda olan güç, yasa kurallarına göre devletin gücünü elinde bulundurur ve buna göre ülkeyi yönetir.³⁵ Siyaset felsefesinde ise iktidar, “egemenliği kullanma” anlamına gelir. Buna göre iktidar bir otoriteye sahiptir. Otorite ise toplumu ve toplumu oluşturan insanları yönetme gücünü ifade eder.³⁶

Yönetim, bir kurumu, toplumu ve devleti belli kurallar ve hedefler çerçevesinde yönetme ve işletme anlamına gelir.

Meşruiyet, sözlük anlamı hukuka uygunluk, yapılan eylem veya etkinliğin yazılı yasaya uygunluğu demektir. Bir etkinliğin meşruiyet kazanması, yasaya uygunluğuna bağlıdır.³⁷ Siyaset felsefesinin temel sorunlarından biri siyasal iktidarın meşruiyeti meselesidir. Meşruiyet, egemenlik ve iktidar gücünün yasaya uygun olarak kullanılması demektir. Bu gücün temelinde ise toplumun yönetenlerin mevcudiyetini kabul etmeleri, onları bazı yetkilerle donatmayı kabullenmeleri yatmaktadır. Çünkü hiçbir siyasal iktidar varlığını zor kullanarak idame ettiremez. Dolayısıyla siyasal iktidarın sahip olduğu gücü kullanabilmesi için bir takım meşru gerekçeleri ve hakları olması gerekir.³⁸

Egemenlik, bir devleti devlet yapan temel ilkelerden biridir. Devletin iktidar gücünü hiçbir baskı olmadan özgürce kullanma gücüdür. Buna göre egemenlik, devletin bağımsızlık sembolüdür. Egemenlik, devletin özgürlüğü, para basabilme, ordu oluşturabilme ve denetim yapabilme vb. niteliklerini tayin eder.³⁹

Hukuk, birey ve toplum ilişkilerini belirleyen, düzenleyen ve devletin yaptırım gücüyle uyulması zorunlu kılınan davranış kurallarının oluşturduğu sistemdir.⁴⁰ Kısacası hukuk, “hakları düzenleyen kurallar bütünüdür”.⁴¹ Burada

³³ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 102-103.

³⁴ Bolay, *Felsefeye Giriş*, s. 264.

³⁵ Çüçen, *a.g.e.*, s. 309.

³⁶ Erdem, *a.g.e.*, s. 170.

³⁷ Çüçen, *a.g.e.*, s. 309.

³⁸ Erdem, *a.g.e.*, s. 171.

³⁹ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 134.

⁴⁰ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 310.

devlet-birey ve birey toplum ilişkileri düzenlenmektedir. Böyle bir toplumda hukuka aykırı davranmak mutlaka bir ceza ile sonuçlanır.⁴²

Yasa, otorite tarafından bireylerin ilişkilerini düzenlemek gayesiyle konulmuş ve uyulması zorunlu yazılı kurallardır.⁴³ Yasaların yaptırım gücü ceza olarak kendisini gösterir. Yasalar, “yürürlükteki hakları korumak için konulmuş kurallardır.”⁴⁴

Demokrasi, en geniş anlamıyla halkın iktidarı yani siyasi iktidarın halka ait olmasını savunan yönetim biçimidir. Demokrasi çağımızda, çoğunluğun yönetimi, siyasi eşitlik ve azınlığın haklarının korunması olmak üzere üç ilkenin ışığında gelişmektedir. Dolayısıyla son ilkenin gerçekleşmesi için kuvvetler ayrılığı (yürütme, yasama ve yargı) prensibi gerekmektedir. Bu sistemde bu üç prensibin birbirini denetlemesi sağlanmaktadır.⁴⁵

Bürokrasi, devletin faaliyetlerini ve sürekliliğini sağlamak amacıyla atanmış kamu personellerinin bir düzen içinde yürüttüğü işleyişe denir. Bunu yöneten üst düzey memurlara da bürokrat denmektedir.⁴⁶ Bürokraside görev ve sorumluluklar tanımlanmış, hiyerarşik bir yapı söz konusudur. Ayrıca personelin hak, sorumluluk, iş bölümü ve ilişkileri yazıl olarak belirlenmiştir.⁴⁷

Laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olması, birbirinin işine karışmaması ve diğer din mensuplarına saygılı davranmaktır.⁴⁸ Böylece siyaset felsefesinin temel kavramlarını ortaya koyduktan sonra bu sistemin problemlerini inceleyebiliriz. Çünkü her sistemde olduğu gibi bu düşünce sisteminin de zorlukları tespit edilerek ortaya konulmadan anlaşılması mümkün değildir.

2.3. Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri

Siyaset felsefesinin problemleri insanların toplumsal ve siyasi bir örgütlenme içinde yaşamalarından kaynaklanan problemlerdir. En önemli

⁴¹ Erdem, a.g.e., s. 172.

⁴² Bolay, *Felsefeye Giriş*, s. 265.

⁴³ Çüçen, a.g.e., s. 311.

⁴⁴ Erdem, a.g.e., s. 172.

⁴⁵ Bolay, *Felsefeye Giriş*, s. 265.

⁴⁶ Erdem, a.g.e., s. 172.

⁴⁷ Uyanık, *Felsefi Düşünceye Çağrı*, s. 206.

⁴⁸ Bolay, *Felsefeye Giriş*, s. 265.

problemlerden biri devlete ilişkin problemlerdir. Bu çerçevede devlete gereksinim var mıdır? sorusu sorulabilir.

Siyaset felsefecilerinden Kropotkin (1842-1921), Bakunin (1814-1876) ve Proudhon (1809-1865), insanların devlet olmadan adil bir düzen içinde uyumlu olarak yaşayabileceklerini, dolayısıyla devletin kötülük kaynağı ve insanların özgürlüğünü engelleyen bir baskı aracı olduğunu ileri sürerler. Çünkü onlara göre her türlü otoriteye itaat, kişiliği ve özgürlüğünü ortadan kaldırır.⁴⁹ Bunlardan Bakunin, devletin, bireysel hayatı ayaklar altına alan, insanların iradesini yasal olarak ihlal eden ve böylece özgürlüklerini yok eden bir kurum olduğunu söyler.⁵⁰ Çünkü ona göre devlet, ne şekilde olursa olsun, halkı köleleştirip yoksulluğa mahkum etmek için baskı uygular.⁵¹ Ona göre devlet, bununla da kalmaz aynı zamanda devletler arasında savaşlara yol açan ve evrensel dayanışmayı ortadan kaldıran insanlık dışı bir kurumdur.⁵² Kropotkin'e göre devlet, "sadece zengin tembellerin, çalışan kitleler üzerindeki sömürsünü ve hakimiyetini korumak için bir araçtır".⁵³ Karl Marx ise (1818-1883) devletin varlığını, toplumdaki sınıfların varlığı ve mücadelesine bağlamaktadır. Ona göre bu sınıflar dünyada savaş sebebidir, eğer sınıflar ortadan kalkarsa, devlet veya sınıf otoritesine de ihtiyaç kalmaz.⁵⁴ Çünkü o, devleti, burjuva sınıfının ortak işlerini yürüten bir komiteden ibaret olarak görmektedir.⁵⁵ Buna karşılık daha iyi bir insan hayatı ve toplumsal hayatın yaşanabilmesi için devleti gerekli görenler de olmuştur.⁵⁶

İslam filozoflarından Fârâbî (870-950), bireyin, mutluluğu ve ideallerini ancak toplumda gerçekleştirebileceğini savunur.⁵⁷ Böylece o, toplumsal hayat dışında bir mutluluk biçimini reddeder. Ona göre bu yüzden siyaset felsefesinin en

⁴⁹ George Crowder, **Klasik Anarşizm (Godwin, Proudhon, Bakunin ve Kropotkin'in Politik Düşüncesi)**, Çev., Sinan Altıparmak, Öteki Matbaası, Ankara 1999, ss. 128-130; 170-171.

⁵⁰ Sam Dolgoff, **Bakunin Hayatı, Mücadelesi, Düşünceleri**, Çev., Cemal Atilla, Kaos Yay., İst. 2009, s. 252.

⁵¹ Mihail Bakunin, **Devlet ve Anarşi**, Çev., Murat Uygurkulak, Agora Kitaplığı, İst. 2006, s. 11.

⁵² Ahmet Arslan, **Felsefeye Giriş**, Vadi Yay., Ankara 2002, s. 157.

⁵³ Crowder, **a.g.e.**, s. 167.

⁵⁴ Karl Marx-Friedrich Engels, **Anarşizm Üzerine**, Der. ve Çev., Sevim Belli, Şahin Matbaası, Ankara 1979, s. 21.

⁵⁵ Karl Marx-Friedrich Engels, **Komünist Parti Manifestosu**, Çev., Yılmaz Onay, Evrensel Basım Evi, İst. 1998, ss. 21; 44.

⁵⁶ Arslan, **a.g.e.**, s. 157.

⁵⁷ Fârâbî, **El-Medînet'ül-Fâzıla**, Çev., Yaşar Aydın, Litra Yay., İst. 2018, s. 185-186.

temel meselesi mutluluktur.⁵⁸ Fakat Farabi, en yüce mutluluğun elde edilmesi için en iyi siyasal düzeni aramaktadır.⁵⁹ Buna göre Farabi'nin siyaset felsefesinin probleminin, siyasal düzen veya en iyi yönetim ya da devlet olduğunu söyleyebiliriz.

Diğer bir problem ise, kim yönetmelidir? sorusudur. Bu noktada iki görüş vardır. Bu görüşlerden birine göre insanların doğrudan doğruya Tanrı veya yeryüzündeki temsilcisi olan insanlar tarafından yönetilmesi ve egemenliğin Tanrıya ait olması, yasaların da Tanrı tarafından konulan yasalar olması gerektiği görüşüdür ki, buna teokrazi denilmektedir. Diğeri ise insan egemenliğini ve siyasi hayatı düzenleyen yasaların insanların doğal yetenek, nitelik ve ihtiyaçlarından kaynaklanan yasalar olması gerektiği görüşüdür (Augustinus, Bossuet, Gazali, İbn Teymiyye).⁶⁰

Toplumsal yaşam için devletin (egemen güç) gerekliliğini düşünen düşünürler, bu egemenliğin mutlak ve sınırsız mı yoksa sınırlı mı olması gerektiğini de tartışmışlardır. Hobbes (15-1679), Rousseau (1712-1778) ve bazı demokrasi taraftarları, egemenliğin mutlak ve sınırsız (mutlakiyetçilik) olması gerektiğini savunurken,⁶¹ buna karşılık Montesquieu, Locke, Mill vb. ise bazı sınırlandırmalar getirmiştir ki buna meşruti ve anayasal yönetim sistemi denir.⁶²

Rousseau (1712-1778), halkın iradesi ve genel iradeyi savunan, “halkın sesinin hakkın sesi” olduğunu, halk iradesinin yanılmaz olduğunu dolayısıyla bu iradenin sınırsız olması gerektiğini savunur. Buna karşılık Lord Acton'un (1834-1902), “her iktidar bozar, mutlak iktidar, mutlaka bozar” sözünü temel alarak bazı düşünürler, kuvvetler ayrılığı ilkesini savunurken, diğer yandan siyasal egemenliği bireylerin vazgeçilmez, devredilmez temel hakları bulunduğu düşüncesi ile belli sınırlar içinde ve anayasalarla belirlemeye çalışırlar.⁶³ Siyaset felsefesi, siyaset felsefesinin temel kavramları ve temel problemlerini ana hatlarıyla ortaya koyduktan sonra İkbâl'in siyaset felsefesinin ana çizgisini bu çerçevede ortaya koyarak ele alabiliriz.

⁵⁸ Yaşar Aydın, **Farabi**, İSAM Yay., İst. 2008, s. 138.

⁵⁹ Mevlüt Uyanık, **İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik**, Kaknüs Yay., İst. 2001, s. 9.

⁶⁰ Arslan, **a.g.e.**, ss. 158-159; 164-165,

⁶¹ Thomas Hobbes, **Leviathan (Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti)**, Çev., Semih Lin, Yapı Kredi Yay., İst. 1992, s. 130-131; Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Çev., Alpagut Erenuluğ, Öteki Yay., Ankara 1999, s. 66-67.

⁶² Arslan, **a.g.e.**, s. 161.

⁶³ Arslan, **a.g.e.**, s. 162.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN SOSYO-POLİTİK HAYATI

1.1. İktal'in Yaşadığı Çağın Siyasi Durumu

İktal'in, siyaset felsefesi ve siyasi düşüncelerini derinlemesine kavrayıp ortaya koyabilmek için öncelikle onun yaşadığı dönemde yaşanan sosyo-politik ve sosyo-kültürel olaylardan kısaca bahsetmemiz gerekmektedir. Çünkü onun siyasi düşüncesinin şekillenmesinde yaşadığı dönemin şartları önemli rol oynamaktadır.

1.1.1. İslam Dünyasının O Dönemler Siyasi Durum

İktal'in doğup büyüdüğü Hindistan bölgesi, Türk hükümdarı Evrenğzib'in (1618-1707) ölümünden itibaren çökmeye başlamış ve tahta geçen hükümdarların iktidar mücadeleleri ve çıkan iç isyanları ülkeyi kaosa sürüklemiştir. Ülke 18. yy. başlarında Fransızlar tarafından sömürgeleştirilmiş, ancak 1756-1763 yılları Fransız ve İngiltere arasında yaşanan savaşlar sonucu, 1775'ten itibaren ülke yönetimi İngilizlerin eline geçmiş⁶⁴ ve böylece 1947 yılına kadar İngiltere'ye bağlı bir sömürge devleti olarak yönetilmiştir.⁶⁵ İngilizler, sömürgecilik ve iç dinamikleri kullanarak ülkeye hâkimiyet sağlamıştır. Onlar kendi çıkarları doğrultusunda ülkeyi yönetmek için yerel halkın aralarını açarak aralarında dini ve etnik gruplar oluşturmuşlardır.⁶⁶ Bunun yanı sıra bölgede yaşayan ikinci büyük din grupları olan Hindularını destekleyerek Müslüman hâkimiyetini kırmaya çalışmış ve bunun için her türlü yolu denemişlerdir. Özellikle Müslümanların dini yaşamlarına kısıtlamalar getirmiş ve ibadet yerlerini yağmalamış, camileri ahıra çevirmişlerdir. Bu duruma kayıtsız kalmayan Müslümanlar savunmaya geçince İngilizler duruma müdahale etmiş ve başkaldıran Müslümanları katlederek büyük katliam gerçekleştirmiştir.⁶⁷

Ülkenin İngiliz sömürgesi altına girmesine ise bazı kitle hareketleri neden olmuştur. Fransız İhtilalin'den sonra bu hareketler yerini siyasi ve ideolojik etkenlerin yönlendirdiği sömürgecilik ve milli uyanışların mücadelesi biçiminde

⁶⁴Cevdet Kılıç, **Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İktal, Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri**, Muradiye Yay., Ankara 1994, s. 42; Azmi Özcan, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, İSAM Yay., İst. 1992, s. 78.

⁶⁵ İsa Çelik, **Muhammed İktal'in Tasavvufi Düşüncesi**, Kaknüs Yay., İst. 2004, s. 66.

⁶⁶ Kılıç, **a.g.e.**, s. 42-43; Özcan, **a.g.e.**, s. 78.

⁶⁷ Selahaddin Yaşar, **Muhammed İktal, Hayatı, Sanatı ve Mücadelesi**, Nesil Yay., İst. 1988, s. 13.

ortaya çıkan toplumsal kuruluşlara bırakmıştır. Toplumunu biçimlendiren bu gelişmeler 1857'deki bir isyan ile İngiltere'nin bölgedeki sömürgesi Hindistan'ın tüm bölgelerine yayılmıştır. Başarılı olamayan bu kitle hareketi, Müslümanların ekonomik gücünü elinden almakla kalmamış, aynı zamanda onların ikinci sınıf bir vatandaş olarak görülmelerine neden olmuştur.⁶⁸ Böylece Ülke iç çekişme, kavga ve anlaşmazlıkların sonucu siyasi, ekonomik olduğu kadar kültürel, ahlaki, düşünsel ve sanatsal açıdan da bir çöküşe geçmiştir. Çünkü ülkede âlimler giderek tükenmekte ve ilim çevresi gerileyerek halk cahil bırakılmaktaydı. Dolayısıyla halk, artık Batı'ya özenerek Batı geleneklerini benimsemeye başlamıştır.⁶⁹

Tarlan'a göre İkbâl'in yaşadığı dönemde, "Hindistan, tarihinin en karanlık dönemini yaşıyordu. Asırlarca ülke hâkimiyetini elinde tutan Müslümanlar, ezik bir vaziyette idiler. İngiliz sömürgesinden kurtulmak için 1857 yılında yaptıkları hamle, büyük yenilgi ile sonuçlanmıştır. Neticede yeni hükümdarları ile eski sivil vatandaşları, Hinduların intikam ve baskısı ile karşı karşıya idiler. Müslümanlar eskiden asırlarca hâkim oldukları bir ülkede garip ve çaresiz kalmışlardı."⁷⁰

İkbâl, bu duruma sebep olarak bölge Müslümanlarını görmektedir. Çünkü ona göre, Müslümanlar benliğinden uzaklaşmış, yaşamları heyecan ve neşeden yoksun, zihniyeti çirkinlik ve şeytanlık dolu, gayesiz, ruhu ölmüş, haksızlığa ve köleliğe razı olmuş bir haldedir.⁷¹ Bu yüzden İkbâl, "Beni, insanları köleliğe razı olan ve buna boyun eğen bir ülkede dünyaya getirdiğin için şikâyetçiyim"⁷² diyerek Allah'a serzenişte bulunur.

İkbâl, bölge Müslümanlarının yaşadığı krize, zulme ve saldırılara seyirci kalmayarak Müslümanların yeniden uyanışı, kendi benliklerini kazanmaları, esaretten kurtulmaları, daldıkları derin uykudan uyanmaları için gerek şiir ve yazılarıyla, gerekse siyasi aktiviteleri ile onları uyarmış ve bu konuda durmadan

⁶⁸ Çelik, a.g.e., s. 66.

⁶⁹ Zülfikar Ali Han, **Doğudan Bir Ses (İkbâl'in Şiiri)**, Çev., Turgut Akman, Binbirdirek Yay., İst., 1981, s. 20; Kılıç, a.g.e., s. 45.

⁷⁰ Ali Nihat Tarlan, **Zebur-i Acemden Seçmeler**, Ahmet Said Matbaası, İst. 1964, s. 5.

⁷¹ Muhammed İkbâl, **Misafir (Yolcu)**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Eser Neşriyat, İst. 1976, s. 82.

⁷² Muhammed İkbâl, **Darbı Kelim**, Çev., Ali Nihat Tarlan, İst. 1985, s. 12; Muhammed İkbâl, **Bal-i Cibril (Cebraîl'in Kanadı)**, Çev., Ahmet Kızılkaya, Kırkambar Kitapçılık, İst. 2000, s. 141.

çabalamıştır.⁷³ Bu olup bitenlerin nedenini açıklamak ve Müslümanların çaresizliğini ve zulme karşı şikâyetlerini dile getirmek amacıyla daha sonra kitaplaştırılan “Şikâyet ve Cevabı” (Cevâbı Şikvâ) adlı şiirini kaleme almıştır. Çünkü Müslümanlar o dönemde artık içine düştüğü bu trajik durumu sorgular, hatta isyan eder hale gelmiştir.⁷⁴ İktbal, bu eserinde, Müslümanların yaşadığı felaketlerin nedenini, şikâyet ettikleri gibi Allah olmadığını, Müslümanların hakiki mümin olma özelliklerini yitirmelerinden ve kendi ilahlarını terk edip dünyevi ilahlar edinmelerinden dolayı olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵

İktbal’in yaşadığı dönemde, sadece Hindistan bölgesi değil, hemen hemen tüm İslam dünyası parçalanarak toprakları işgal altına girmiş, esaret ve zulüm altında ezilerek inlemekteydi. Herkes kaderine mahkûm çaresiz Batı’nın üstünlüğüne boyun eğmiş, bir çıkış yolu ve bir kurtarıcı beklemekteydi. Onun yaşadığı çağda savaşlar, mücadeleler, işgaller, ölüm, yoksulluk, zulüm ve perişanlık sürmekteydi. İşte böyle bir ortamda İktbal, benliğini ve gücünü kaybetmek üzere olan Müslümanlara bir umut ışığı olarak, onların yeniden benliklerine dönmelerini ve eski ihtişamlarını yeniden kazanmalarını sağlamak amacıyla “İslâmî Benliğin İçyüzü” adlı eserini kaleme almıştır. Eserde İktbal, Müslümanlar yeniden İslam’ın özüne nasıl dönebilir ve nasıl kendi ayakları üstünde durabilir? vb. konuları ele almaktadır.⁷⁶

İktbal, bu yeniden uyanış ve kurtuluş hareketinde diğer Müslüman liderler olan Mevlana Muhammed Ali, Eşref Ali Kardeşler, Ebul Kelam Azad ve daha sonra Mevdudî gibi önde gelen önderlerle beraber emperyalistlere karşı mücadele etmiştir.⁷⁷ Bu şahısların yanı sıra İngiliz emperyalizmine karşı mücadele eden bazı din ve sosyal apozisyon hareketleri de vardı. Bunlardan 1919’da Mahatma Gandi’nin apozisyon hareketi, Hindistan tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu hareket şiddete başvurmadan pasif bir direnmeden, yani Avrupa ürünlerini boykot etme, açlık grevi ve protestolardan ibarettir.⁷⁸ Bu hareketin, emperyalizme karşı bir alternatif gibi görünse de aslında Müslümanları yıpratmak için gizliden gizliye

⁷³ Muhammed İktbal, **Şikâyet ve Cevabı**, Çev., Halil Toker, Demavend Yay., İst. 2015, ss. 5-34.

⁷⁴ İktbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 34.

⁷⁵ İktbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 6.

⁷⁶ Muhammed İktbal, **İslâmî Benliğin İçyüzü**, Çev., Ali Yüksel, Hece Yay., Ankara 2007, s.13.

⁷⁷ İktbal, **İslâmî Benliğin İçyüzü**, , 14.

⁷⁸ Çelik, **a.g.e.**, s. 66.

İngilizler tarafından desteklendiği söylenir. Gandi, din, ırk ayrımı yapmadan tüm Hindistan halkını özgürlük için birliğe çağırıyordu. Bu hareket, halkı pasif direniş için birlikte hareket etmeye davet ediyordu. Bu yüzden aktif direnişe geçen Müslüman hareketlerini engelliyordu.⁷⁹ Bu sırada ayaklanmalar katliamlarla bastırılmıştır. Nihayet verilen mücadeleler sonucu İngiltere Hinduların kurduğu Hint Birliği ve Pakistan'ın bağımsızlığını tanıyarak bölgeden çekilmiştir.⁸⁰

İkbal'in yaşadığı dönemde tüm Müslümanların tek umudu olan Osmanlı İmparatorluğu, Trablusgarp'tan başlayarak Balkanlar ve Kafkasya'da zor durumdaydı. Osmanlı İmparatorluğu yıkılmak üzere, hilafet merkezi tehlikeye girmiş ve ruhi olarak çökmüş durumdaydı.⁸¹

Trablusgarp Savaşı'ndan kısa süre sonra 1912-13 yılında Balkan Savaşı meydana gelmiş ve Edirne düşman tarafından kuşatılmıştır. Bu kuşatma sırasında Türk kurtuluş mücadelesinde öncü olan Atatürk'ün İslam dünyasına yaptığı çağırısı, İktbal, Hindistan Müslümanlarına aktararak onlara şöyle seslenmiştir: “Dua edelim kardeşlerim, o bayrak, o burçlardan kıyamete kadar inmesin. İslam'ın güneşi kararmasın. Allah, Müslümanları Hıristiyanlara karşı savunan büyük lider Mustafa Kemal'e yardım etsin, İslam'ın son askerlerini muzaffer kılsın.”⁸² İktbal'in bu konuşmasından sonra Hint Müslümanları, Türk Kurtuluş Savaşı'na büyük maddi yardımlar yapmıştır.⁸³ Bunun yanı sıra İktbal, Cevâb-ı Şikvâ adlı eserini yayımlatarak elde ettiği maddi geliri Balkan Fonu'na aktarmış ve Balkan Savaşı mağdurlarına ulaştırılması için Türkiye'ye gönderilmesini sağlamıştır.⁸⁴

Ayrıca o dönemde Osmanlı İmparatorluğunun gücünü giderek kaybetmeye başladığını fark eden Batılılar, Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarına göz dikmişlerdi. İktbal'e göre İslam'ın son kalesi olan Osmanlı, ciddi tehdit altındadır.⁸⁵

⁷⁹ Sadi, a.g.e., s. 29-30.

⁸⁰ Komisyon, **Türk Ansiklopedisi**, “Hindistan”, MEB, XIX, Ankara 1983, ss. 255-263.

⁸¹ İktbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 34.

⁸² İktbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 35.

⁸³ N. Ahmed Asrar, “Muhammed İktbal ve Mevlana Celaleddin-i Rumi”, **II. Milletlerarası Mevlana Kongresi**, Selçuk Üniversitesi Yay., 3-5 Mayıs, Konya 1991, s. 20-21.

⁸⁴ Erkan Türkmen, “Muhammed İktbal'in Tanrıya Yakarışı ve Tanrının Yakarışına Cevabı Üzerine Bir İnceleme”, **Milli Eğitim Dergisi**, Sayı: 98-100, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 56; İktbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 36.

⁸⁵ Muhammed İktbal, **Aşk ve Tutku**, Çev., Celal Soydan, Akçağ Yay., Ankara 2000, s. 35.

Öteki taraftan Araplar arasında hızla gelişmekte olan milliyetçilik akımı sonucunda Yemen ve Suriye Arapları Osmanlı'ya karşı isyan bayrağını çekmiş durumdadır. Böylece 20. yy. başlarında, Müslümanlar tarafından kurulan ve üç kıtaya hükmeden, 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu, temelinden sarsılmış, iç ve dış düşmanlarının saldırısına maruz kalarak parçalanmaya yüz tutmuştu.⁸⁶ Bu dönemde İran toprakları da Rus, İngiliz ve Almanlar'ın siyasi tehdidi altında kalarak, Şahlık yönetimi temelinden sarsılmaktaydı.⁸⁷ Orta Asya Müslüman devletleri de Rusyanın hakimiyeti altına girmişti. Çin'de yaşayan Müslümanlar ise siyasi varlık olma özelliklerini kaybetmiş, onların çoğunlukta oldukları eyaletler Çin yönetimi altına girmişti. Mısır da yine İngilizlerin sömürgesi altında ezilmekteydi.⁸⁸

Dolayısıyla gayrimüslim dünyanın hemen hemen tamamı birleşerek İslam toplumunu yok etmek için çalışmaktaydı. Sahip oldukları maddi ve teknolojik gücü kullanarak Müslüman topraklarını işgal etmişlerdi. Müslüman topraklarını aralarında paylaşan bu emperyalist güçler, Müslümanlara sürekli zulmetmekteydi. Bu güçler, bir yandan hâkimiyetlerini sağlamlaştırırken, diğer yandan ırkçılık hareketlerini başlatarak, bunu Müslümanlar arasında yaygınlaştırıp, onların çözülmesini, parçalanmalarını sağlayarak Müslüman toplumlarını birbirlerine düşman etmişlerdi. Böylece Müslümanlar arasındaki birlik ruhu kaybolmuş ve güçleri zayıflayarak esaret altında kalmışlardı. Uygulanan bu psikolojik ve fiziki güç sayesinde Müslümanlarda, Batı'nın üstünlüğüne kolayca inanma duygusu hâkim oldu. Böylece asr-ı saadetten beri İslam dünyasının hâkimiyetini ellerinde tutan Müslümanlar, artık mahkûmiyeti kabul ederek hatta bunun kendilerinin kaderi olduğu inancına kapılarak derin uykuya daldılar. Dolayısıyla Müslümanları daldığı bu uykudan uyandırmak için İkbâl, Hindistan'dan bütün İslam dünyasına çağrıda bulunuyor⁸⁹ ve bu çağrısını şöyle dile getiriyordu: "Hindistan'dan isyan et; Semerkant'tan, Irak'tan, Hemedan'dan tuğyan et; bir hayat göster canlan, uyan derin uykudan uyan!"⁹⁰

Böylece İkbâl, Müslümanların uyanış hareketini başlatmıştır. Onun temel gayesi, İslam toplumunun özüne dönüp yeniden hâkimiyeti elde etmesiydi. O, bu

⁸⁶ İkbâl, *Aşk ve Tutku*, s. 35.

⁸⁷ İkbâl, *Aşk ve Tutku*, s. 35.

⁸⁸ Muhammed İkbâl, *Yansımalar*, Çev., Halil Toker, Kaknüs Yay., İst. 2001, s. 13.

⁸⁹ İkbâl, *İslâmî Benliğin İçyüzü*, s. 9-10.

⁹⁰ Muhammed İkbâl, *Zebur-i Acem*, Çev., Ali Nihat Tarlan, İst. 1971, s. 225.

uğurda yaşamış, yazmış ve çabalamıştır. Ali Şeriatî'nin ifadesiyle, “İslam medeniyetinin büyük bir hezimetle uğradığı, durgunluğa ve suskunluğuna girdiği, Batı'nın fikrî sömürsü altında kalarak ölüme mahkûm olduğu ve Müslümanların derin uykuya daldığı bir zamanda İkbâl, bir şahlanış yapmış ve insan ruhunun çeşitli yönlerinde yükselmiştir.”⁹¹

İkbâl, bu yaşanan felaketlerin nedenlerini Müslümanların yapıp ettiklerine ve tembelliklerine bağlayarak şöyle ifade eder: “Sabahları ibadet için uyanmaktan gocunan, oruç tutmaktan kaçınan ve imanı sahih olmayan Müslümanlar mı Allah'tan merhamet dilenmektedir? sorun onlarda, yani kendi sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınan Müslümanlardadır”.⁹² Bu durumda İkbâl, Müslümanların bilinçlenmeleri, krizin fakına vararak özlerine dönmeleri gerektiğini vurgular.⁹³

Sonuç olarak, İkbâl'in yaşadığı çağ olan 19. yy. sonları ile 20. yy. başları Müslümanların benliklerinde, yaşam biçimlerinde, düşünce yapılarında, ahlaki ve dini fikirlerinde bir çözülme ve çöküş yaşandığı dönemdir. Dolayısıyla böyle bir dönemde İkbâl, söz konusu çözülüş ve çöküşü durdurmak, eski haline tekrar kavuşturmak için adeta feryad ederek çözüm yolları aramaktadır.

1.1.2. İkbâl'in Yaşadığı Dönemde Fikri ve Dini Akımlar

İkbâl'in yaşadığı çağda yaşanan bütün olumsuz gelişmelere ve Batı emperyalizmine karşı Müslüman din âlimleri halkın eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Böylece bir asırlık sürede Müslümanlar arasında dini akım ve modernist akım olmak üzere iki akım ortaya çıkmıştır. Dini akıma Ebu-l Kelâm Azad liderlik ederken, modernist akıma ise Seyid Ahmet Han önderlik etmiştir. Bu ikinci akım, dini akıma karşılık Batılılaşmayı savunmaktaydı. Bunlar kurtuluşu ancak Batılılaşmada görerek Batılı tarzda eğitim ve öğretim merkezleri açarak faaliyet göstermişlerdir. Bu durumu fırsat bilen İngilizler, Seyid Ahmet Han'ı, İngiltere'ye davet ederek ona “Sir” unvanı vermiş ve pek çok konuda yardımlarda

⁹¹ Ali Şeriatî, **Biz ve İkbâl**, Çev., Derya Örs, Fezr Yay, Ankara 2013, s. 27.

⁹² Muhammed İkbâl, **Bundan Sonra Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri**, Çev., Ahmet Metin Şahin, İrmak Yay., İst. 2007, s. 407; Muhammed İkbâl, **İkbâl'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebur-i Acem)**, Çev., Ali Nihat Tarla, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İst. 1971, s. 35-36.

⁹³ Ebul Hasan en-Nedevî, **Büyük İslam Şairi Dr. Muhammed İkbâl**, Çev., Ali Ulvi Kurucu, Hilal Yay., İst. 1990, s. 76.

bulunma vaadiyle Ahmet Han'ı faaliyet dışında tutmaya çalışmışlardır.⁹⁴ Böylece Ahmet Han, daha önceki İngiliz emperyalizmine karşı mücadele edilmesi gerektiği fikrinden vazgeçerek kurtuluşun, ancak onların himayesi altına girmekte olduğunu savunmuştur.⁹⁵ Bu yüzden Seyid Ahmed Han ve Emir Ali gibi modernistler, Batı tarzı eğitim kurumlarıyla modernist bir İslam anlayışı ortaya koyarak Müslümanlarla İngilizler arasında işbirliği yapılması gerektiğini savunmuşlardır.⁹⁶ Ahmet Han, bununla da kalmayıp Batı rasyonalizmini, yani akli tek ölçü kabul ederek, İslam dinini kendi çıkarına göre yorumlayarak İslam'a aykırı bir takım batıl fikirleri dine sokmaya teşebbüs etmiştir.⁹⁷

İkbal'in yaşadığı döneme damgasını vuran en büyük ilmi ve edebi akım, Aligarh Hareketidir. Bu akımın temel hedefi, toplumsal aydınlanma başlatarak halkın ıslahını sağlamaktır. Böylece “sanat toplum içindir” ilkesi benimsenir; edebiyat ve şiir, milli amaçları ve toplumsal ıslahı gerçekleştirme araçları olarak kullanılır. İktbal, Ahmet Han'ın başlattığı bu hareket ve fikirlerden oldukça etkilenmiştir.⁹⁸ Onun İslam'da dini düşüncenin yeniden teşekkülü adlı eserindeki düşünceleri, Ahmet Han'ın içtihatçı fikirleriyle benzerlik taşımaktadır. İktbal, dinde yeni bir yapılanmanın zorunlu olduğunu felsefi ve ilmi gerekçeleriyle ortaya koymuş ve şiir sanatını da siyasi ideallerini gerçekleştirmek için kullanmıştır.⁹⁹

19. yüzyılda Hindistan'da yaşanan önemli olaylardan biri İslamî akımlar arasındaki dini tartışmalardır. Bunlardan ehl-i hadis, hadisleri temel alarak fihhi mezhebe tabi olmayı benimsemiş, tasavvufî yapılanma ve tarikatları dini kabul etmemiştir. Buna karşılık Kur'ân taraftarları ise Kur'ân'ı temel kaynak olarak kabul edip hadis ve fihhi mezheplere pek önem vermemişlerdir. Seyid Ahmed Han, değişen bu şartlarda Müslümanların temel ihtiyacının bir kelim ilmi oluşturmak olduğunu düşünerek, dini düşüncede rasyonalist bir anlayışı savunmuştur. Bu nedenle o, Kur'ân'ı rasyonel bir biçimde yeniden yorumlamaya çalışmıştır. Ahmet Hanın bu

⁹⁴ Kılıç, **a.g.e.**, ss. 45-47; Kul Sadi, **Doğunun Uyanışı: İktbal**, Vahdet Yay., İst. 1985, s. 26.

⁹⁵ Sadi, **a.g.e.**, s. 26.

⁹⁶ Çelik, **a.g.e.**, s. 66-67.

⁹⁷ Fazlurrahman, **İslam**, Çev., M. Dağ- M. Aydın, Ankara Okulu Yay., İst. 1999, s. 300-301; Kılıç, **a.g.e.**, s. 47.

⁹⁸ İktbal, **Aşk ve Tutku**, s. 29.

⁹⁹ İktbal, **Aşk ve Tutku**, s. 29-30.

görüşlerinden etkilenerik İkbâl, “İslâm’da dini düşüncenin yeniden yapılanması” gerektiğini ileri sürmüştür. Çünkü ona göre din, bireyin ve toplumun gelişmesi ve şahsiyet kazanması için önemli bir faktördür. Dolayısıyla din ve dinin temel kaynağı olan Kur’ân, birey ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde günümüz değişen şartlarına göre yeniden yorumlanmalı ve tefsir edilmelidir.¹⁰⁰

Bölgede faaliyet gösteren diğerk bir akım ise Kadiyânîlerdir. Bölgede Kadiyânîlerle diğerk Müslümanlar arasında bir takım anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Kadiyânîler, Mirza Gulam Ahmed (öl.1908) çevresinde oluşan gruptur.¹⁰¹ İkbâl’e göre Kadiyânîler, Peygamberliğin son bulduğunu kabul etmeyerek yeni bir peygamberlik icat etmeye çalışmıştır.¹⁰² Ayrıca bunlar İslâm’ın cihad anlayışını reddetmiş, Mehdilik fikrini ortaya atarak Kur’ân’a uygun olmayan davranışlarda bulunmuştur. İkbâl ise Mehdi ve Mesih gibi kavramların Kur’ân ve hadislerle alakası olmadığını, İran kaynaklı olduğunu ifade ederek karşı çıkmıştır. Hatta onları İslâm düşmanı olarak nitelemiştir. İkbâl’e göre bu hareketler genelde Batı düşüncesi ışığı altında hareket ederek İslâm düşüncesine yön vermeye çalışmıştır.¹⁰³

İkbâl, Mehdi konusunda, 1935 tarihli bir şiirinde, “Mehdidir işte o ahir zamanda beklenendir”¹⁰⁴ demiştir. Fakat daha sonra “güç simgesi olan sen! Mehdi’yi beklemeyi bırak, git ve kendi Mehdini yarat”¹⁰⁵ diyerek önceki fikrini değiştirmiştir.

1.2. İkbâl’in Siyasi Düşünce Sisteminin Oluşum Süreci ve Etkilendiği Düşünürler

İkbâl’in, siyasi düşüncesi, onun genel düşüncelerinden ayrı düşünülememekte, onun bu düşüncesinin oluşmasında en büyük etkiyi onun dini, sosyal ve kültürel düşüncesinin oluşum süreci göstermektedir. Çünkü o, siyasi düşüncelerini daima genel düşünceleri içerisinde dile getirerek bir siyaset felsefesi

¹⁰⁰ Çelik, a.g.e., s. 67.

¹⁰¹ Çelik, a.g.e., s. 68.

¹⁰² Muhammed İkbâl, **Makaleler**, Çev., Celal Soydan, Hece Yay., Ankara 2017, s. 173.

¹⁰³ Annemarie Schimmel, **Çağın Mevlanası Muhammed İkbâl**, Çev., Senail Özkan, Kırkambar Kitaplığı, İst. 2001, s. 109.

¹⁰⁴ Muhammed İkbâl, **Cebraîl’in Kanadı (Bali Cibril)**, Çev., Yusuf Sahih Karaca, Furkan Yay., İst. 1983, s. 105.

¹⁰⁵ Muhammed İkbâl, **Kulluk Kitabı (Armağan-ı Hicaz, Yeni Gülşeni Raz, Musa Vuruşu)**, Haz. ve Çev., Ali Nihat Tarlan, Sufî Kitabevi, İst. 2010, s. 142.

geliştirmeye çalışmaktadır. Bu yüzden onun genel düşünce sisteminin oluşum süreci analiz edilerek ortaya konulmalıdır.

İkbal'in yetişmesinde ve fikirlerinin oluşumunda her ailede olduğu gibi babası ve annesinin rolü büyüktür. İkbal'in kendi ifadesine göre babası ona her zaman “Evladım, Kur'an okurken, o sana inmişçesine oku, yani Allah seninle konuşuyormuşçasına oku” diye tembihlemiştir.¹⁰⁶ Bu etkiyi İkbal, şöyle ifade eder: “Kur'ân, senin kalbine nüzul etmedikçe (kişiliğine işlemedikçe), ne Razi ne de Keşşaf'ın yazarı senin dertlerini çözemez.”¹⁰⁷

Anlaşıldığı gibi babasının bu öğütleri onun hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü o, babasının sayesinde küçük yaşta Kur'ân'ı öğrenirken aynı zamanda Kur'ân'ın içeriği ve mesajını da kavramıştır. Böylece Kur'ân, İkbal'in çocukluğundan itibaren, düşüncelerine ve ruhuna işlemiş, onun yaşamını biçimlendirmiştir. Bu etki onun şiirlerine ve tüm yazılarına yansıdığı gibi o, düşüncelerini de Kur'ân-ı esas alarak şekillendirmiştir. İkbal, Kur'ân'a olan bağlılığını şöyle dile getirmiştir: “Bizim mevcudiyetimiz, her şeyimiz Kur'ân ve hikmettir. Bu iki faktör topluma güven ve kuvvet verir.”¹⁰⁸

İkbal'in yetişmesinde, ruhsal ve ahlaki olgunluğa erişmesinde annesinin de büyük rolü vardır. Annesi Bibi İmam, çok dindar, kültürlü ve bilge bir kadındır.¹⁰⁹ O, eğitime karşı duyarlılığı ve ahlaki davranışları ile hem kendi çocuklarını hem de çevresindekileri etkilemiştir.¹¹⁰

İkbal'in düşünce sisteminin oluşumunda Kur'ân'ın yanı sıra Hz. Peygamberin şahsiyeti ve güzel ahlakı da son derece etkili olmuştur. O, Peygamberin ahlaki meziyetlerini örnek alarak, eserlerinde insanlara hak, hakikat, adalet, fazilet ve meziyet yollarını öğretmeye çalışmıştır.¹¹¹

Bunların yanı sıra İkbal, çok sayıda İslam ve Batı düşünüründen etkilenmiş ve zihinsel olarak olgunlaşmıştır.

¹⁰⁶ İkbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 8.

¹⁰⁷ İkbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 8.

¹⁰⁸ İkbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 25.

¹⁰⁹ Muhammed İkbal, **Mektuplar**, Çev., Halil Toker, Kaknüs Yay., İst. 2002, s.9.

¹¹⁰ İkbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 8.

¹¹¹ İkbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 25.

1.2.1. İktbal'in Düşünce Sistemini Etkileyen İslam Düşünürleri

İktbal'in düşünce sisteminin oluşum sürecinde pekçok İslam düşünürü etkili olmuştur. Bunlardan biri, tasavvufu ilgili ilk eserini kendisine borçlu olduğu Hucvirî'dir. O, Hucvirî'den şöyle bahseder: "Secde tohumunu Pencap tozlarına o ekti; ümmel kitabın namusunun koruyucusu."¹¹²

Diğeri ise Hallac-ı Mansur'dur.¹¹³ İktbal, kendisini Hallac'ın modern dünyadaki bir yansıması olarak ortaya koymakta, kayda değer düşüncelerini onun ağzından dile getirmekte ve kendisini de ikinci Hallac olarak adlandırmaktadır.¹¹⁴

İktbal'in düşünce sisteminin oluşumunda Abdülkerim Cîlî de etkili olmuştur. Onun nitelikli insan olarak ortaya koyduğu insan-ı kâmil düşüncesi, İktbal'de de benzer şekilde görülür.¹¹⁵ Ancak İktbal, Cîlî'nin vahdet-i vücud fikrine katılmamaktadır. Bu konuda tıpkı İbn-i Arabî gibi düşünür. İktbal'e göre insanı kâmil, "insanüstü bir varlık değildir. İlahi düzene (yasalar) uygun yaşayan tam bir mümin kimsedir".¹¹⁶

İktbal, ilk yıllarında mutasavvuf İbn-i Arabî'nin tasavvufî fikirlerinden etkilenecek vahdet-i vücud çizgisinde ilerlemektedir. Ona göre İbn-i Arabî'nin vahdet-i vücud anlayışı, her şeyin kaynağını Tanrı'da yani bütün sorumluluğu Tanrı'da görmekte ve böylece de insan iradesine pek önem vermemektedir. Böylece sorumluluk sahibi olmayan insan, kendi fiillerini özgür bir şekilde gerçekleştirecek durumda değildir.¹¹⁷ İktbal'in düşünceleri ilk dönemlerde bu çerçevede gelişmektedir. Ancak daha sonra Avrupa'da eğitim gördüğü yıllarında vahdet-i vücud anlayışın,

¹¹² Annemarie Schimmel, **Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İktbal**, Çev., Senail Özkan, Ötüken Yay., İst. 2007, s. 21.

¹¹³ Muhammed İktbal, **Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmışım Ben**, Çev., Halil Toker, Şule Yay., İst. 1999, s. 152.

¹¹⁴ Yaşar Nuri Öztürk, **Aşk ve Hak Şehidi Hallac'ı Mensur ve Eseri**, Yeni Boyut Yay., İst. 1997, s. 208.

¹¹⁵ Detaylı bilgi için bkz., Muhammed İktbal, **İran'da Metafizik'in Gelişimi**, Çev., Cevdet Nazlı, İnsan Yay., 1995, s. 45; Çelik, **a.g.e.**, s. 140-141.

¹¹⁶ Muhammed Han Kayani, "Muhammed İktbal Siyasi Vizyonu Olan Bir Şair", **Muhammed İktbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri**, Çev., F. Mehveş, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 35.

¹¹⁷ Eyyup Yıldırım, **Muhammed İktbal'in Kader Anlayışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Ün. SBE., Kayseri 2009, s. 19.

bireyin ferdi gelişmesine önem vermediğini ileri sürerek eleştirmiştir.¹¹⁸ Ayrıca bu düşüncelerinden, gerek İslam toplumunun içinde bulunduğu durum, gerekse İslam ve Kur’ân’daki dinamik anlayışa uymamasından ötürü vazgeçmiştir.¹¹⁹ Ona göre bu doktrinde fert, benliğini yok etmeye çalışır ve sorumluluk üstlenmekten kaçır. Dolayısıyla İslam dünyasını mahveden tehlikelerden biri bu doktrindir.¹²⁰

İkbal, mutasavvufların, vahdet-i vücud fikrini şöyle eleştirir: “Vahdet-i vücud kimine göre varlıksal bir hakikattir; kimine göre ise sadece içsel bir keyfiyet veya makamın adıdır. Oysa gerçek olan Allah, kozmik sistemin içinde olmayıp bizzat yaratıcısıdır ve sistemin varlığı da yok oluşu da Allah’ın iradesine bağlıdır”.¹²¹ Dolayısıyla bu sistem Sufilerin iddia ettiği gibi İslam kültürünün ayrılmaz bir unsuru değildir.¹²² Ancak yine de İkbal’in bu etkiden tam olarak kurtulduğu söylenemez. Çünkü onun “sürekli yaratıcı ulûhiyet fikri ile İbn-i Arabî’nin halk-ı cedid” fikri arasında benzerlikler vardır.¹²³ Şerif’e göre İkbal, vahdet-i vücudu tamamen reddetmemiştir. Onu vahdet-i Şühûd (âlemde mevcut olan her şeyde Allah’ı müşahede etmek) ile birleştirerek ele almıştır.¹²⁴

İkbal, pan-en-teizm (her şey Tanrı’dadır) fikrini benimsemekte, fakat Tanrı-evren aynılığını kabul etmemektedir. Ona göre her şeyin aslî temeli birdir. Her şey aynı kaynaktan gelmektedir ve tüm akışın, hareketin ve aşkın nihaî gayesi Tanrıdır.¹²⁵

İkbal’in düşüncesinin oluşumunda Gazali’nin de etkisi görülür.¹²⁶ Ancak o, Gazali’yi mutlak hakikati kavramada düşünce ile zekâyı devre dışı bırakarak hakikatın sadece dini tecrübe ile keşfedileceğini savunduğu için eleştirmiştir. Ona göre Gazali, mutlak hakikati kavramada sezginin tamamlayıcı ve sonuçlandırıcı

¹¹⁸ İsmail Yakıt, “Aşk Felsefesi Açısından Mevlana’nın Muhammed İkbal’e Etkisi”, **Dünyada Mevlana İzleri, Bildiriler Serisi: 2**, SÜMAM Yayınları: 5, Yıl: 2010. s. 252.

¹¹⁹ M. S. Aydın, “İkbal’in Felsefesinde İnsan”, **İslam Felsefesi Yazıları (Makaleler: 2)**, Editör: Mustafa Armağan, Ufuk Yay., İst. 2000, s. 109; M. S. Aydın, “Süreç Felsefesi Işığında Tanrı- Alem İlişkisi”, **Alemde Allah’a**, Ufuk Yay., İst. 2001, s. 97.

¹²⁰ Yakıt, **a.g.e.**, s. 252.

¹²¹ İkbal, **Makaleler**, s. 111.

¹²² İkbal, **Makaleler**, s. 111.

¹²³ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 20.

¹²⁴ Çelik, **a.g.e.**, s. 219.

¹²⁵ Çelik, **a.g.e.**, s. 214- 215.

¹²⁶ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 20.

olduğuna kanaat getirerek düşünce ile sezgi arasına bir çizgi çizmiştir.¹²⁷ Oysa zekâ ile sezgi arasında bir fark yoktur. Yalnız şu da var ki salt zekâ mutlak hakikati kavramaktan acizdir. Fakat düşünce daha derinlere dalınca her yerde mevcut olan Allah'a ulaşabilir.¹²⁸

İkbal, “İnsan egosu, özgürlük ve ölümsüzlük” konularında Şah Veliyullah'tan da etkilenmiştir.¹²⁹ Fakat İkbal'i, asıl etkileyen ve onun düşüncesinin oluşumunda önemli bir yere sahip manevi mürşidi Mevlana'dır. Ona göre Mevlana “Peygamber değildir, fakat kitabı vardır.”¹³⁰ O, Mevlana'yı kendi “mürşidi, piri ve üstadı” olarak nitelendirir. Mevlana'nın Mesnevisi'ni de Kur'ân ve Sünnetin mükemmel yorumu olarak kabul eder.¹³¹ İkbal, birçok eserini örneğin “Esrar-ı Hodi, Rumuz-ı Bihodi ve Cavidname” gibi eserlerini Mevlana'dan esinlenerek kaleme almaktadır. Onun dışında pek çok şiir ve rubaileri ona ithafen yazmıştır.¹³² Böylece büyük Türk mütefekkirinin eserleri İkbal'in ilham kaynağı olmuştur.¹³³ Fakat İkbal, Mevlana'nın bir taklitçisi değildir. O Mevlana'yı düşüncesinin hareket noktası yaparak dinde yeni yorumlar getirmiştir.

Mevlana, insanlara ümit, sevgi ve huzur içinde özgür yaşamayı aşıl原因, Allah inancını aşk haline dönüştüren aydınlatıcı ve ileri fikirleriyle İkbal'i son derece etkilemiştir.¹³⁴ O, Mevlana'dan aşk odaklı dinamik bir hayat felsefesi öğrenmiştir.¹³⁵ O, Mevlana'nın hikmetinden şöyle bahseder: “Batı'nın sihriyle aklım büyülenmişti, benim bu hastalığımın ilacı, ancak Mevlana'nın gönül ateşi ve onun imanındaki hararettir, gerçekten benim basiretim onun nuruyla aydınlandı ve içime ilim ummanı aktı.”¹³⁶

¹²⁷ Kayanî, **a.g.e.**, s. 55.

¹²⁸ Kayanî, **a.g.e.**, s. 55-56.

¹²⁹ A. J. Halepota, “Şah Veliyullah ve İkbal Modern Çağın Filozofları”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, yıl: 1, Sayı: 1, Ankara 1999, s. 22.

¹³⁰ Muhammed İkbal, **Kölelik Kitabı**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Eser Neşriyat, İst. 1976, s. 13.

¹³¹ İkbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 26.

¹³² Nisar Ahmad Asrar, “Muhammed İkbal ve Türkiye”, **Millî Kültür Dergisi**, Millî Kültür Bakanlığı Yay., Sayı: 90, Ankara 1991, s. 20-21.

¹³³ Selahaddin Savcı, **Pakistan Dil ve Edebiyatı**, Fatih Matbaası, İst. 1966, s. 65.

¹³⁴ Asrar, “Muhammed İkbal ve Mevlana Celaleddin-i Rumi”, s. 139.

¹³⁵ Mehmet Önder, “Pakistan Millî Şairi Muhammed İkbal ve Makamı”, **Türk Yurdu**, Yıl: 55, Cilt: 5, Sayı: 320, Halk Basımevi, İst. 1966, s. 9; Mehmet Önder, “İkbal'in Hayatı ve Mevlana Hayranlığı”, **Pakistan Postası Dergisi**, Ankara 1975, ss. 50-55.

¹³⁶ İkbal, **Bal-i Cibril (Cebrail'in Kanadı)**, s. 58-59.

İkbal'e göre Mevlana Türk'tür, çocukluktan sonraki hayatını Türkiye'de geçirip eserlerini hep Türkiye'de yazmıştır. Mevlana, Türklüğünü kendisi de bir Farsça şiirinde şöyle dile getirmiştir: “Der köyü şoma hane-i hûd micüyem (sizin diyarda kendi evimi aramaktayım), Aslem Türk est, eğerçi Farsi Güyem (her ne kadar Farsça konuşsam da aslım Türk'tür).”¹³⁷

İkbal, Türk milli şair ve düşünürü olan Ziya Gökalp'tan “son üstad” diye söz eder. Ayrıca onu, “Müslüman modern Türkiye'nin en tipik ve en parlak temsilcisidir” diye tanımlar.¹³⁸ İkbal, onun özellikle Hilafet konusundaki fikirlerinden esinlenmekte ve onun, dini reform ve ictihadını da desteklemektedir.

Şair şöyle yazar:

“Bir ülke ki, Camii'nde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın,
Bir ülke ki, mektebinde Türkçe Kur'ân okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunun Huda'nın,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.”¹³⁹

İkbal'e göre dinin amacı, kalbin ruhanileşmesi olduğuna göre, dinin insan ruhuna nüfuz etmesi gerekir. Bu yüzden dinin vicdana yerleşmesi için, ruhani fikirlerin ana dil ile ifade edilmesi gereki.¹⁴⁰

1.2.2. İkbal'in Düşünce Sistemini Etkileyen Batı Düşünürleri

İkbal'in düşünce sisteminin oluşumunda Batı düşünürleri ve düşünce sistemleri de son derece etkili olmuştur. Bunlardan, “Goethe'nin hayal gücünün sınırsızlığını anladıktan sonra, kendi hayal gücümün sınırlarının darlığını fark ettim”,¹⁴¹ diyen İkbal, onun Faust adlı eserinin sanki beşeri Kur'ân diyebileceğimiz bir eser olduğunu söyler.¹⁴² İkbal, Goethe'nin, faal insan, dinamik aşk ve şahsiyet

¹³⁷ Ali Nihat Tarlan, **Pakistan Büyük Milli Şairi İkbal Hakkında Konferanslar**, Anıl Matbaası, İst. 1952, s. 26-27.

¹³⁸ İkbal, **Cavidname**, s. 200.

¹³⁹ Muhammed İkbal, **İslam'ın Ruhü**, Çev., E. A. Doğan Güneş Yayınevi, İst. 1963, s. 37.

¹⁴⁰ İkbal, **İslam'ın Ruhü**, s. 39; İkbal, **Cavidname**, s. 200.

¹⁴¹ Muhammed İkbal, **Yansımalar**, Çev., Halil Toker, Kaknüs Yay., İst. 2001, s. 23.

¹⁴² Schimmel, **Çağın Mevlanası Muhammed İkbal**, s. 27.

(benlik) konularındaki fikirlerinden son derece etkilenmiştir. Onun, İktbal üzerindeki etkilerinden birisi Doğu-Batı Divanıdır. İktbal, kendisi de ifade ettiği gibi bu Divan'dan ilham alarak Peyam-ı Meşrik (Şarktan Haber) adlı eserini kaleme almıştır.¹⁴³ Hatta İktbal'in, Pakistan fikrini bu Divan'dan ilham aldığı söylenir. Çünkü Goethe Divanındaki hicret başlığını taşıyan ilk şiirinde pâk olan Doğuya hicret etmek ister. Dolayısıyla pâk kelimesinden İktbal, Pakistan fikrini ilham almıştır. Gerçi ülkeye Pakistan ismini İktbal vermemiştir. Ancak fikir olarak temelini o atmıştır.¹⁴⁴ Goethe ise adı geçen Divanını Hafız adlı Doğu şairinden etkilenerak yazmıştır.¹⁴⁵

İktbal, Dante'nin Divina Commdia'sından da etkilenmiştir. Bu etki ile İktbal, 1932'de Cavidnamesi'ni Farsça olarak kaleme almıştır. Eserinde, insanın şahsiyetini, egosunu sürekli güçlendirdiği zaman ölümün şokunu bile atlatabilecek bir ruh yüceliğine ulaşabileceğini savunur (ölümsüzlük).¹⁴⁶

İktbal'in düşüncesinin oluşumunda Friedrich Nietzsche'nin de etkisi büyüktür. Onun mümin insanı ile Nietzsche'nin üstün insanı arasında benzerlik söz konusudur. Bu yüzden Edward G. Browne, İktbal'in felsefesini Nietzsche'nin bir kopyası olarak değerlendirir.¹⁴⁷ Oysa temelde her ikisinin düşüncesi birbirinden farklıdır. Çünkü İktbal'in mümin insan fikri Allah'ın yarattığı hakiki mümin yani Allah'ın kuludur. O, Allah'a yaklaştıkça varlığı ve şahsiyeti gelişerek kâmil insan olur. Nietzsche'nin üstün insanı ise sürekli Tanrıyla mücadele halindedir. Onun Tanrı'yı yenmesi, aşması yani Tanrı'yı öldürerek üstün insanın görünmesi gerekir. İşte bu sebepten İktbal, Alman düşünürünü eleştirmiştir. Şunu da ifade etmek gerekir ki onun eleştirisi, İktbal'e göre Sokrates'e ve Hıristiyanlığın Tanrı anlayışınadır. İktbal, onu sufi bağlamında meczup olarak nitelendirdiği kategoriye koyar. Ona göre bunlar muhteşem bir vizyonun şoku altında akıllarını kaybeden kimselerdir. İktbal, onun esas hedefinin kendi ülkesinde anlaşılmadığını ve Hıristiyanlığın Tanrısını yıkmaya çalışırken "Tanrı yoktur" diye haykırdığını söyler. Fakat o, Allah'ı inkârdan ispata geçememiştir. İktbal'in ifadesine göre o, kelime-i tevhidin ilk bölümünü anlamış,

¹⁴³ Muhammed İktbal, **Şarktan Haber**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1956, s. 3.

¹⁴⁴ Schimmel, **Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İktbal**, s. 8-9.

¹⁴⁵ İktbal, **Şarktan Haber**, s. 5-6.

¹⁴⁶ Schimmel, **Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İktbal**, s. 9-10.

¹⁴⁷ Mehmet S. Aydın, "Muhammed İktbal", **DİA**, Cilt: 22, Yıl: 2000, s. 20.

fakat Avrupa'daki Papazlar hâkimiyetinden dolayı İslam'ın hürriyet prensibini anlayamamış, modern monoteizmin değerini kavrayamamıştır, yani la İlahı (hiçbir Tanrı yoktur) demiş, ama illallah (Allah'tan başka) diyememiştir. Ayrıca İktbal'e göre o, kalp gözüyle değil, zahiri bir gözle Allah'ı tanımaya çalışmıştır. O, insanı aramıştır; ancak insanın Allah'ın halifesi makamına ulaşmakla bir değer taşıdığını unutmuştur (yoksa Allah'ın öldüğünü iddia etmekle değil). Yine onun trajik tarafı, gerçek insanın Allah'a yakın insan olduğunu anlamak yerine, "Allah ölmüştür" dedikten sonra üstün insanı ortaya çıkarmıştır. Yine de İktbal, o beyniyle kâfir, kalbiyle mümindir¹⁴⁸, diyerek takdir etmiş onun özgür irade, varlığın ebedi yenilenişi, egonun vurgulaması ve insan kendinden üstün insana varması imkânları fikirlerinden etkilenmiştir.¹⁴⁹ İktbal'in, ilim ve aşk adlı şiirindeki şu mısra adeta Nietzsche'nin felsefesinin bir özetidir: "Aşk şeriatin'de bir yerde konaklamak haramdır. Huzursuzluk, perişanlık, tufan, deniz aşk için helal, fakat bir sahilde oturup dinlenmek haramdır."¹⁵⁰

İktbal, ilk zamanlar çok yücelttiği Hegeli (1770-1831), sonraları fikir değiştirerek ağır bir şekilde eleştirmiştir. İktbal'e göre o, "tefekkürü ile ebedi olandan zaman kayıtlarının elbisesini çıkarıp atmış bir filozoftur ki, hayalinin genişliği önünde dünya, giyeceklerinin darlığından utanç duymuştur"¹⁵¹, "Onun sedefi, cevherden yoksun, tılsımı tamamen hayal'den ibarettir."¹⁵² Yine de İktbal, Hegel'e çok şey borçlu olduğunu ve onun sayesinde nesnelere bilgisine ulaştığını söylüyor.¹⁵³

İktbal, Hegel'in ego konusundaki görüşlerinden, Fichte'nin büyük kişilerin tarihi oluşturdukları ve tarihi oluşturmada ferden rolü görüşünden etkilenmiştir. Ayrıca Bergson'un yaratıcı evrimi¹⁵⁴ ve geleceğin Tanrı tarafından önceden belirlenmediği düşüncesi İktbal'in düşüncesinin oluşumunda son derece etkili

¹⁴⁸ İktbal, *İktbal'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebur-i Acem)*, s. 137

¹⁴⁹ Schimmel, *Çağın Mevlanası Muhammed İktbal*, ss. 11; 208-209; Çelik, a.g.e., s. 81.

¹⁵⁰ İktbal, *İktbal'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebur-i Acem)*, s. 168.

¹⁵¹ İktbal, *İktbal'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebur-i Acem)*, s. 138.

¹⁵² İktbal, *Darbı Kelim*, s. 11.

¹⁵³ İktbal, *Yansımalar*, s. 38.

¹⁵⁴ Çelik, a.g.e., s. 82.

olmuştur.¹⁵⁵ Dolayısıyla her iki düşünürün, felsefi problemleri ele alış ve çözümleyiş biçimi de hemen hemen aynıdır.¹⁵⁶

İkbal'in benlik felsefesi ile Leibniz'in monad düşüncesi arasında bir benzerlik söz konusudur. Ancak Leibniz'in düşüncesinde önceden planlanıp uygulanan hiçbir yaratma faaliyeti söz konusu olmayan determinist bir monad fikri hakimken, İkbal'in benlik felsefesinde ise mutlak ego önceden olmuş bitmiş bir planın uygulayıcısı değildir. Her şeyde yeni bir doğuş rüyasının yattığı, yaratıcı yeteneğin her zaman faaliyette bulunduğu, aktif ve dinamik bir benlik düşüncesi hâkimdir.¹⁵⁷

İkbal, Tanrı'nın yaratma fiilini, yoktan yaratma olarak düşünür. Fakat bu yaratmanın ezelde bir defada son bulmasını değil; ezeli bir şimdinin içinde her an ve sürekli yaratma biçiminde olduğunu savunmaktadır. Whitehead, "Doğa, dinamik olmayan bir boşluk içindeki değişmez bir şey değil, aksine sürekli yaratıcı akış özelliği taşıyan bir olaylar serisidir"¹⁵⁸ demektedir ki, İkbal, onun bu görüşünden etkilenmektedir. Fakat İkbal, Whitehead'in, yoktan yaratma fikrini kabul etmediği için ondan ayrılır. Çünkü Whitehead, âlemin yoktan yaratıldığı fikrini kabul etmemektedir. İkbal'e göre yaratma olmuş bitmiş bir olay değildir.¹⁵⁹ İkbal, bu düşüncesini, "O, her an bir iş üzeredir,"¹⁶⁰ ayetine dayandırır.

İkbal üzerinde hocalarından Taggart ve James Ward'ın ayrıca meşhur şarkiyatçı ve mesnevi çevirmeni R. A. Nicholson ve Doğu edebiyat bilimcisi Browne'nin büyük etkileri olmuştur.¹⁶¹ Bunlar sayesinde İkbal, Avrupa kültür ve bilimini yakından tanıyarak bilgi birikimini artırmıştır. Böylece İkbal, İslam'a sokulan hurafeleri tespit ederek ortaya koymuştur.¹⁶² O, Taggart'ın düşünce sistemini

¹⁵⁵ Syed Vahudüddin, "Muhammed İkbal'in İslam'a Yaklaşımı Üzerine Tenkitçi Bir Değerlendirme", Çev., Ünver Günay, **İkbal'in Düşünce Dünyası**, Der., Ahmet Albayrak, İnsan Yay., İst. 2006, s. 252.

¹⁵⁶ M. A. Dar, **İntroduction to The Thought of Iqbal, (Iqbal and Western Thought)**, Lahore, s. 32-33; Celal Türer, **Muhammed İkbal'de Din Felsefesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Ün., SBE., Kayseri 1992, s. 6.

¹⁵⁷ Cevdet Kılıç, "Muhammed İkbal'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi", **İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 2, Ankara 1999, s. 55.

¹⁵⁸ Muhammed İkbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, Çev. Sofi Huri, Çeltük Matbaacılık, İst. 1964, s. 66.

¹⁵⁹ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 89-90.

¹⁶⁰ Rum, 65/29.

¹⁶¹ Muhammed İkbal, **Benliğin Sırları**, Araf Yay., İst. 2013, s. 8; Muhammed İkbal, **Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)**, Çev., Ahmet Metin Şahin, Irmak Yay., Bursa 1998, s. 10.

¹⁶² İkbal, **Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)**, s. 10.

“akıl ile aydınlanan kendine özgü bir mistisizm olarak tanımlar” ve bunun sayesinde ilahî ilme kavuştuğunu ifade eder.¹⁶³ Ancak o, aşkı, bir sükûnet hali olarak görmektedir. Oysa İkbâl'e göre aşk pasiflik değil, aktif ve yaratıcı bir kuvvettir.¹⁶⁴ İşte bu noktada İkbâl, ondan ayrılır. İkbâl, hocası Mir Hasan'ın denetiminde Doğu İslam Kültürü'nün temel ilkelerine bağlı kalarak hocası Arnold'un rehberliğinde Batı biliminin faydalı fikirlerini derinlemesine kavrayarak eleştireci bir ruha sahip olmuştur. Aslında o, çocukluğundan itibaren araştırmayı seven tenkitçi bir yapıya sahipti. Bu yüzden hocası Arnold, İkbâl hakkında şöyle demektedir: “İkbâl gibi bir öğrenci, bir öğretmeni araştırmacı yapar.”¹⁶⁵

Kısacası İkbâl, pek çok Batılı düşünür ve düşünce sistemlerini incelemiş, İslam'ın temel ilke ve esaslarına uygun olanları benimseyerek, kendi düşünce sistemini oluşturmuş, fakat bazen de onları çok sert bir dille eleştirmiştir. O, Batı bilim ve kültürünün kendisini nasıl etkilediğini şöyle dile getirir: “Frenk hakîmlerinin dersi aklımı artırdı. Nazar sahiplerinin sohbeti de gönlümü parlattı.”¹⁶⁶ “Ey medresede edep, bilgi ve zevk arayan, şişeci dükkânından kimse ilahi şarap alamaz.”¹⁶⁷ İkbâl, böyle söylese de Doğu'nun, Batı'yı taklit etmek yerine kendi değerlerini geliştirmesi gerektiğine şöyle vurgu yapar: “Doğu, Batı'nın zahiri ilmini, fennini olduğu gibi taklit edeceğine kendine vergi olan ilahi aşkı ona ilave edip, bütün dünyanın da yararlanacağı ilahi bir ilim yaratmalıdır.”¹⁶⁸

İkbâl'in, Batı'da eğitim görmesi ve İslamî ilkeleri Batılı bilim ve kültürü ışığında yorumlamaya çalışması ile bazı çevrelerce eleştirilmiştir. Bu eleştirilere İkbâl, Avrupa'da yıllarca eğitim gördüğünü fakat bu medeniyetin cazibesine hiçbir

¹⁶³ Mustafa Ruhi Şirin, “Hayatı ve Düşünceleriyle Muhammed İkbâl”, **İlim, Kültür ve Sanatta Gerçek**, Cilt: 4, Sayı: 7, Otağ Yay., İst. 1979, s. 35.

¹⁶⁴ M. S. Aydın, “İkbâl'in Felsefesinde İnsan”, **AÜİFD**, Cilt: XXIX, Ankara 1987, s. 99.

¹⁶⁵ Komisyon, **Allame Dr. Muhammed İkbâl, Hayatı ve Felsefesi**, İkbâl'in 100. Yıl Dönümü Münasebetiyle Pakistan Büyükelçiliği Tarafından Hazırlanmıştır., Ankara 1977, s. 5.

¹⁶⁶ Hüseyin Hatemi, “Muhammed İkbâl: Hayatı ve Eserleri Hakkında Kısa Bilgi”, **Fikir ve Sanatta Hareket**, Sayı: 57, Cilt: 5, İst. 1984, s. 9.

¹⁶⁷ Feyzi Halıcı, “Mevlana ve Muhammed İkbâl”, **Milli Kültür Dergisi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sayı: 40, Ankara 1952, ss. 33-35.

¹⁶⁸ İkbâl, **Pes Çi Bayed Kerd Ey Akvâm-ı Şark (O halde Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri)**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Eser Neşriyat, İstanbul 1976, s. 104-105; Muhammed İkbâl, **Cavidname**, Çev., Annemarie Schimmel, Kırkambar Yay., İst. 1999, s. 313.

zaman kapılmadığını; o, ateşten, Hz. İbrahim'in Nemrudun ateşinden çıktığı gibi tertemiz çıktığını ifade ederek cevap vermektedir.¹⁶⁹

Şu da bir gerçek ki, İktbal, kendisinde değer bulduğu her düşünce ve medeniyetten yararlanmış. O, Albayrak'ın ifadesi ile, "Bal yapabilmek için arı gibi, en güzel çiçek tozlarına talip olmuştur".¹⁷⁰ Dolayısıyla O, hikmeti bulduğu yerden almıştır.

Sonuç olarak İktbal, İslam ve Batı düşünce sistemini derinlemesine araştırmış ve kavramış bir düşünür olarak düşüncesinin oluşum sürecinde her iki kültürden de oldukça etkilenmiştir. Ancak O, bazı Batılı düşünür ve bilim adamından etkilenmiş olsa da asıl gücünü din ve inançtan almaktadır.¹⁷¹ İktbal, her iki düşünce sisteminden istifade ederek genel bir düşünce tarzı geliştirmiş ve bu çerçevede bir siyaset felsefesi oluşturmaya çalışmıştır.

1.3. İktbal'in Hayatı

İktbal'in, siyaset felsefesi ve siyasi düşüncelerini, onun yaşadığı çağın genel durumu ile birlikte, yaşam koşulları belirlemektedir. Bu yüzden onun hayatından kısaca bahsetmek gerekmektedir.

İktbal'in, doğum tarihi ile ilgili olarak kendi kaleme aldığı eserlerinde farklı tarihler yer almaktadır. Bu eserleri arasında yer alan "Mektuplar" da, onun, bugünkü Pakistan coğrafyası içerisinde bulunan Pencap eyaletlerinden Siyalkot şehrinde 1873 yılı, Aralık ayında dünyaya geldiği yazılırken¹⁷², o, Münih'te hazırladığı doktora tezinde doğum tarihi olarak 9 Kasım 1887'yi vermiştir. Pakistan Hükümeti, bu farklı tarihlere son noktayı koymak amacıyla 9 Kasım 1887 yılını onun resmi doğum tarihi olarak kabul ederek her sene geleneksel olarak anma törenleri düzenlemektedir.¹⁷³ Ancak İktbal'in doğum yılı olarak kabul edilen 1887 tarihi pek gerçeklerle uyuşmamaktadır. Onun okula kayıt oluşu, evliliği, profesörlük ve vefat tarihini göz önünde bulundurduğumuzda 1873 tarihinde doğduğunu söylemek daha mantıklı

¹⁶⁹ Nedevi, **Büyük İslam Şairi Dr. Muhammed İktbal**, s. 44.

¹⁷⁰ Mevlüt Albayrak, "İktbal'de Tanrının Kudreti ve Kötülük Problemi", **Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 7, Eylül-Aralık, Ankara 2001, s. 90.

¹⁷¹ Ebul Hasan En-Nedevi, **İktbal'in Mesajı**, Çev., Yusuf Işıcık, Birleşik Yay., İst. 1999, s. 37-38; Schimmel, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁷² İktbal, **Mektuplar**, s. 9.

¹⁷³ İktbal, **Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben**, s. 11.

görülmektedir. Fakat gerçek şu ki, İkbal, Hindistan’da doğmuş olsa da, kendini sadece o bölgeye değil, tüm dünyaya ait olarak hissetmiştir. O, bu hissini şöyle dile getirmektedir:

“Ben Hint’te doğdum, ama gözümdeki nur,
Buhara, Kabil, ve Tebrizin pak toprağıdır. Çünkü
Benim vatanım uçsuz bucaksız masmavi gökyüzüdür;
Zira ben kuşların İmparatorluğu’nun dervişıyim.
Ben şahinim, yuva yapıp ona bağlanmak bana haramdır.”¹⁷⁴

İkbal’in Dedesi, Hindu dini kast sisteminin din adamları sınıfını oluşturan Brahman kastına mensuptur. Rivayete göre XVII. yy. da İslamiyet’i kabul ettikten sonra Salih ismini almıştır.¹⁷⁵ Onun soyunun İslamiyet’i ne zaman kabul ettiğine dair farklı bilgiler mevcuttur. Bir kaynakta ailenin 18. yy. başlarında Müslüman olduğu yer alırken,¹⁷⁶ başka bir kaynakta ise yaklaşık 225 yıl önce İkbal’in dedeleri İslam’ı benimsemiş ve Padişah Alemgir (1688-1759) döneminde Pencap’ın Siyalkot şehrine yerleşmişlerdir.¹⁷⁷ Cavid İkbal’in araştırmasına göre ataları, Sultan Behlül Lodhî (1451-1526) zamanında Müslüman olmuşlardır. Buna göre ataları, İkbal’in doğumundan yaklaşık 450 yıl önce İslam dinini benimsemişlerdir.¹⁷⁸

İkbal’in babası Nur Muhammed (1837-1930), gündelik hayatında küçük çapta ticaretle uğraşıyordu. O, aydın insanlarla ilmi ve felsefesi meseleler üzerinde tartışmayı sevmesi ve dine karşı duyarlılığı sebebi ile çevresince okumamış filozof olarak tanınıyordu.¹⁷⁹ Annesi İmâm Bîbî de İslam dinine ve kültürüne son derece bağlı, dindar bir kadındı. İkbal’in ailesi ekonomik olarak orta düzeyli aydın bir aile idi.¹⁸⁰ Dolayısıyla böyle dindar bir ailede dünyaya gelen İkbal, yaşadığı bölge geleneklerine göre eğitim çağına geldiğinde ailesinin isteği üzerine dönemin

¹⁷⁴ İkbal, *Peyam-ı Meşrik*, s. 138.

¹⁷⁵ İkbal, *Şikâyet ve Cevabı*, s. 8; İkbal, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmışım Ben*, s. 12.

¹⁷⁶ İkbal, *Aşk ve Tutku*, s. 2.

¹⁷⁷ İkbal, *Aşk ve Tutku*, s. 2.

¹⁷⁸ Celal Soydan, *İkbal’e Dair*, Hece Yay., Ankara 2016, s. 19.

¹⁷⁹ İkbal, *Şikâyet ve Cevabı*, s. 8; İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 22-23.

¹⁸⁰ İkbal, *Mektuplar*, s. 9.

geleneksel eğitim kurumu olan Medreseye gönderilmiştir. Böylece İkbâl, Medrese de Kur'an ve din eğitimi almıştır.¹⁸¹ Hocası Mevlevî Seyyid Muhammed Hasan (1844-1929) Arapça ve Farsça dillerine hâkimdi. İkbâl, söz konusu dillerle şiir sanatına ait bilgileri ilk defa bu hocasından almıştır.¹⁸² İkbâl, İran'a hiç gitmemiştir fakat Farsçayı ana dili gibi bilmektedir.¹⁸³ Bunun yanı sıra Afganistan'dan Keşmir'e gelen Türk Soylu Şah Miri hanedanı, 13. yy başlarında Keşmir'i ele geçirir ve böylece Keşmir'in resmi dili Farsça olur.¹⁸⁴ Buna göre düşünürün yaşadığı bölgede belli bir süre Farsça resmi dil olarak kullanılmaktadır.¹⁸⁵

İkbâl'in, Arapça ve Farsça dillerini öğrenmesinin iki nedeni vardır: İlk İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an'ı derinlemesine okuyup anlamak, ikinci neden ise dini ve politik düşüncelerini daha geniş kitlelere yani tüm dünya Müslümanlarına yaymak. O, bu konuda şöyle söyler: "Farsça benim yüksek tefekkürümün mahiyetine daha uygundur."¹⁸⁶

İkbâl, İslamî eğitim yanında modern bilimleri de öğrenmek için Hocası Mir Hasan'ın gayretleri ile 1893 yılında Scotch Mission İntermediate Collage'a kayıt oldu. Onun ilk evliliğinin de bu yılda gerçekleştiği söylenir. İkbâl, 1895 yılında bu okuldan mezun olduktan sonra tarihi bir medeniyet merkezi konumunda olan Pencap Eyaleti'nin Başkenti Lahor'a giderek Government Collage'a kaydolmuştur.¹⁸⁷ Bu dönemde İngilizce, Arapça ve Felsefe eğitimi aldı. Bu sıralarda Thomas Arnold ile tanışarak ondan dersler almıştır ki, bu da İkbâl'in Batı düşünce sistemini tanımasına neden olmuştur.¹⁸⁸ Böylece İkbâl, Arnold aracılığıyla edindiği Batı düşüncesinin sentezini yapıp, bu bilgiler ve inancıyla yoğurarak kendi kimliğini oluşturmuştur.¹⁸⁹

Düşünür, 1899 da Felsefe bölümünde yüksek lisansını tamamladıktan sonra hocası Arnold vasıtasıyla Oriental Collage'de Arapça öğretim görevlisi oldu.¹⁹⁰ Aynı

¹⁸¹ İkbâl, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 8.

¹⁸² İkbâl, **Mektuplar**, s. 9-10.

¹⁸³ Müctebi Meynevi, **İkbâl-i Lahori: Şairi Farsi Goyi Pakistan**, İntişarat Yağma, Tahran 1327(h), s. 9; İkbâl, **Aşk ve Tutku**, s. 1.

¹⁸⁴ İkbâl, **Aşk ve Tutku**, s. 1.

¹⁸⁵ Soydan, **a.g.e.**, s. 17.

¹⁸⁶ Çelik, **a.g.e.**, s. 50.

¹⁸⁷ İkbâl, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 11; İkbâl, **Mektuplar**, s. 9-10.

¹⁸⁸ İkbâl, **Mektuplar**, s.10.

¹⁸⁹ İkbâl, **Benliğin Sırları**, s. 7.

¹⁹⁰ İkbâl, **Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben**, s. 13.

okulda 1901-1903 yıllarında İngilizce ve Felsefe bölümlerinde öğretim görevliliği yaptı.¹⁹¹ O, Lahor'daki Şark Üniversitesinde siyaset ve felsefe tarihi hocalığı da yapmıştır.¹⁹² Bu yıllarda akademik çalışmalarının yanı sıra Nale-i Yetim (Yetimin Feryadı), Hodâ Hafız (Güle Güle), Eşk-i Hûn (Kanlı Gözyaşı), Himalaya vb. şiirleriyle Urduca eseri olan “İlmul-İktisad”ı yazmıştır.¹⁹³

1 Eylül 1905 yılı İkbâl'in hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü o, bu yılda İngiltere'ye giderek Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Trinity Collage'da Prof. Mc Taggart danışmanlığında doktora eğitimine başladı. Ancak o dönemde bu Üniversite'de felsefe dalında doktora programı olmadığından, doktora tezini verebilmek için 1907 yılı Temmuz ayında Almanya'ya Münih Üniversitesi'ne gitmek zorunda kaldı. Almanya'da doktora eğitimini Hommel'in danışmanlığında, 1908 yılında, “İran'da Metafiziğin Gelişimi” başlıklı tezi ile tamamladı.¹⁹⁴ Sonra tekrar İngiltere'ye dönerek 6 Temmuz 1908 yılında Hukuk Diploması aldı. Böylece İkbâl, Avrupa bilim merkezlerinden faydalanarak, bilgi ve kültürünü genişletti. Ancak o, oranın kapitalist düzeninden hiç haz etmemiştir.¹⁹⁵ İkbâl, aynı günlerde Müslüman Birliği Londra Şubesi'ne üye olarak İslam dini ile alakalı pek çok konferans verdi. O, Avrupa'da eğitim hayatını tamamlayarak 27 Temmuz 1908 yılında ülkesine geri dönmüştür.¹⁹⁶

İkbâl, ülkesine döndükten sonra Lahor'da, kendi ifadesine göre, geçim sıkıntısından dolayı avukatlık yapmak zorunda kaldı. Daha sonra 1909-1911 yılları arasında Lahor Government Collage'da felsefe profesörü olarak görev yaptı. Ancak bu resmi görevin, düşüncelerini istediği gibi özgürce ifade etmesine engel olması sebebiyle bu görevinden ayrıldı. Bu dönemde milli meseleler ve ülke meseleleri ile ilgili şiirler yazmaya başladı.¹⁹⁷

İkbâl, 1934 yılı Ocak ayında gırtlak hastalığına yakalandı. Bu rahatsızlığı nedeniyle Oxford Üniversitesi tarafından, İslam düşüncesinde zaman ve mekân

¹⁹¹ Faik Gözübüyük, “Muhammed İkbâl ve Mehmet Akif”, **Türk Yurdu**, Yıl: 50, Cilt: 1, Sayı: 280, Türk Ocağı Yayın., Ankara 1960, s. 48.

¹⁹² Hatemi, **a.g.e.**, s. 12.

¹⁹³ İkbâl, **Mektuplar**, s.10.

¹⁹⁴ İkbâl, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 11.

¹⁹⁵ Komisyon, **Pakistan'ın Büyük Şair ve Filozofu Dr. Muhammed İkbâl**, s. 5.

¹⁹⁶ İkbâl, **Mektuplar**, s.10-11.

¹⁹⁷ İkbâl, **Mektuplar**, s. 11; İkbâl, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 11-12.

başlıklı konferans vermesi için yapılan davete icabet edememiştir.¹⁹⁸ O, buna rağmen İslam'ın yeniden canlanması ve özellikle Hint Müslümanlarının haklarını kazanması için faaliyetlerine devam ederek bu hakları konusunda Müslümanları bilinçlendirmek amacıyla 1935'te "Bali Cibril (Cibril'in Kanadı)", 1936'da ise "Darb-ı Kelim" adlı eserlerini Urduca olarak yayımlattı.¹⁹⁹

1937 yılında gırtlak kanserinin yanı sıra gözlerine katarakt inmesi onu okuma ve yazmaktan alıkoydu. 1938'da ise hastalığının ilerlediğini ve sona yaklaştığını anlayan İkbâl, ölümünden bir kaç gün önce ölümden korkmadığını göstermek ve sevenlerini teselli etmek için Farsça şu şiirini dillendirdi:

"Müminin alametini söyleyeyim mi?

Ölüm anı gelince tebessüm belirir dudağında!"²⁰⁰

O, son deminde etrafına toplananlara, "Ölüm, bir Müslüman için korkulacak bir şey değildir, ölüm, bu cihan işlerinin bir tekâmülüdür. Ve taze bir hayatın kapılarını açar. İnanmış bir Müslüman, ölümü tebessümle karşılamalıdır"²⁰¹, diyerek 1938 yılı Nisan 21'de Lahor'da vefat etmiştir.²⁰²

İkbâl, Hintçe (Pencapça), Urduca, Arapça, Farsça, İngilizce ve Almanca dillerini konuşma ve yazma konusunda üst seviyede bilen birisiydi.²⁰³ O, bu dillerden özellikle Farsça, Orduca ve İngilizce de eserler yazmıştır. İkbâl'in, siyaset felsefesinin biçimlenmesinde onun, siyasi yaşantısı da önemli rol oynamaktadır.

1.4. İkbâl'in Siyasi Yaşantısı

İkbâl, genelde şair ve düşünür olarak bilinir. Ancak onun eserleri incelendiğinde çetin ve çok yönlü bir siyasetçi olduğu ortaya çıkacaktır. Çünkü o, hayatı boyunca Müslüman milletlerin dertlerini ve yaşadığı politik acıları sürekli dile getiren ve bu uğurda çabalayan siyasi bir vizyona sahiptir. Onun politik hayatı, Müslümanların hak, özgürlük ve eşitliği için Batı emperyalizmine karşı verdiği mücadelede ortaya çıkar. Aslında o, ilk yıllarında siyasetten uzak durmaya çalışsa da

¹⁹⁸ İkbâl, **Mektuplar**, s. 12.

¹⁹⁹ İkbâl, **Mektuplar**, s. 12.

²⁰⁰ İkbâl, **Mektuplar**, s. 13.

²⁰¹ Muhammed İkbâl, **Esrar ve Rumuz**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Yenilik Basımevi, İst. 1958, s. 13.

²⁰² İkbâl, **Mektuplar**, s. 13.

²⁰³ İkbâl, **Mektuplar**, s. 13.

gerek şiir ve yazıları, gerekse konferans, miting ve siyasi faaliyetleri ile sürekli toplumun siyasi sorunlarını dile getiriyordu. O, sadece Müslümanların siyasi sorunlarını dile getirmekle kalmamış, çeşitli entrikalarla parçalanmış İslam milletlerini birleştirmek için çalışmış, aynı zamanda çok boyutlu ve mükemmel bir şahsiyete sahip bir Müslüman birey ve toplum inşa etmeye çabalamıştır.²⁰⁴

İkbal, ilk yıllarında siyasetçileri sahtekârlık, yalancılıkla suçlayarak, onların siyaseti toplumda kişisel çıkar ve konum sağlama aracı olarak görmelerinden dolayı siyasetten uzak durmaya çalışmıştır.²⁰⁵ Oysa ona göre siyaset, “çalışmak, izzete ve şerefe davet etmektir”.²⁰⁶ Bu yüzden o, “Politikanın tüm düğümlenmiş sorunları sizin olsun, bana bu aşk yeter, bunun ızdırabı bana rahatlık veriyor”²⁰⁷, diyordu. Ancak siyasi konulardaki fikirlerini yazdığı siyasi içerikli şiirleri aracılığıyla dile getirmeyi sürdürmekteydi. Örneğin o dönemde Hindistan’daki farklı din, dil ve ırka mensup ulusların birleşmesi ve tek bir ulus halinde bütünleşmesi gerektiğini vurguluyordu.²⁰⁸ Fakat yine de dönemin şartları ve Müslüman dünyasının içinde bulunduğu karmaşa ve üst üste gelen krizler, onun siyasette ve özellikle ülkenin siyasal hayatına aktif olarak katılmasını sağlamıştır. Bu sebeple İkbal, genelde bir şair, düşünür, politik ve dini konularda sadece bir teorisyen olarak kabul edilse de sadece sıradan bir teorisyen değil, aynı zamanda düşüncelerini pratiğe koyan aktif bir politikacıdır.²⁰⁹

O, Müslüman toplumunun düzeni, refahı, kalkınması, özgürlüğü, Müslümanların gayrimüslimlerle eşit ve adaletli bir şekilde yaşaması için onların bireysel ve toplumsal haklarını savunmak amacıyla bizzat ülke siyasetine katılarak toplumu yönlendirmiştir.²¹⁰

İkbal, Hint Müslümanlarının lideri ve parti başkanı olarak bölge Müslümanlarının özgürlüğünü isteyen ilk kişilerden olup, bölgede İslamî ilkelere uygun bir hayatın yaşanması gerektiğini söyleyerek dini özgürlüğü savunan ilk

²⁰⁴ Seyyid Hadi Hüsrevşahi, “İkbal’in Düşünce Dünyası”, **Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 117.

²⁰⁵ İkbal, **Aşk ve Tutku**, s. 8.

²⁰⁶ Bülent Şahin Erdeğer, **Muhammed İkbal, İslam Coğrafyası Günleri**, Haz., Yavuz Selim Güneş, Masiva Yay., İst. 2012, s. 215.

²⁰⁷ İkbal, **Doğudan Esintiler**, s. 23.

²⁰⁸ İkbal, **Aşk ve Tutku**, s. 7.

²⁰⁹ Schimmel, **Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbal**, s. 102

²¹⁰ İkbal, **İslamî Benliğin İçyüzü**, s. 7.

kişidir. Onun çizdiği bu çizgi bölgede bir İslam devleti kuruluncaya kadar ülke Müslümanlarının tek gayesi olmuştur.²¹¹ Dolayısıyla o, özgürlükçü zihin yapısına sahip biri olarak hayatı boyunca siyasi, sosyal ve düşünsel reformlar gerçekleştirmek için çabalamıştır. Bu yüzden o, politik hedeflerini iradeli ve özgür bir şekilde gerçekleştirmek için öğretim görevliliğinden istifa ederek bir yandan avukatlık görevini sürdürmüş diğer yandan siyasi faaliyetlerine devam etmiştir.²¹² İktbal, resmi görevinden istifasının sebebini şöyle açıklar: “İngilizlerin hizmetinde iş yapmak güçtür. Gönlümde milletime söylemek istediğim bir hayli söz vardır. İngiliz Devleti’nin hizmetinde bulunmakla bunları rahatça dile getiremem. Artık özgür bir insanım, ne istersem söyleyebileceğim ve böylelikle gönlüme saplanan bir diken çıkaracağım.”²¹³

Onun siyasi faaliyetlerine gelince; İktbal, Avrupa’dan döndükten sonra Lahor’daki Keşmirli Müslümanlar Birliği’nin genel sekreterliği görevine atanmış, ancak kısa süre sonra, bu görevinden ayrılmıştır. 19 Mayıs 1924 yılında İslam’ı Koruma Derneği’nin başkanı olarak seçilmiş, fakat dernek üyeleri arasında bazı anlaşmazlıklardan dolayı aynı yıl başkanlık görevinden istifa etmiştir.²¹⁴ O, 20. yy. sonlarında belli bir süre Hindistan Müslümanları Kashmir Komitesi başkanlığını yapmıştır.²¹⁵ Aynı yüzyılın son yıllarında 1926’da büyük oy çoğunluğuyla Pencap Eyalet Yasama Meclisi üyeliğine seçilmiştir.²¹⁶ İktbal, meclise seçildikten sonra, meclise önemli yasa kararları tasarısı sunmuştur. Bunlardan, din adamlarına basın ve yayın yoluyla her türlü hakaret ve aşağılayıcı sözler ve propaganda yapılmasını yasaklayan kanun tasarısı, 1927’den beri ülkede yürürlüktedir. Ayrıca içki yasağı, toprak vergisinin kaldırılması ve mülkiyet Kanunu’nda değişiklik yapılması ile ilgili pek çok tekliflerde bulunmuştur.²¹⁷ Eğitim düzeninde reformlar yapılarak İslamî eğitime daha fazla imkân tanınmasını da teklif etmiştir.²¹⁸ Bunların yanı sıra mecliste bazı toplumsal önerilerde de bulunmuştur. Örneğin o, tarımsal gelirlerde gelir vergisi

²¹¹ Muhammed El-Behiy, **Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı**, Çev., İbrahim Sarmaş, Girişim Yay., İst. 1986, s. 212.

²¹² İktbal, **Benliğin Sırları**, s. 90.

²¹³ Ramazan Tunç, **Muhammed İktbal**, Beyan Yay., İst. 1984, s. 28.

²¹⁴ İktbal, **Aşk ve Tutku**, s. 8.

²¹⁵ Schimmel, **a.g.e.**, s. 102.

²¹⁶ Ruhi Şirin, **a.g.e.**, s. 33.

²¹⁷ Muhammed İktbal, **Doğudan Esintiler**, Çev., Ahmet Asrar, Düşünce Yay., İst. 1981, s. 23

²¹⁸ Sadı, **a.g.e.**, s. 50.

söz konusu olunca küçük çiftçilerden yana olmuş ve taşra bölgelerinde okulların kurulmasını önermiştir. Ekonomik durumun kötü olması ve Pencap'ın borç altında ezildiği 1929/30 yılı bütçe görüşmelerinde, ekonomik kalkınması için küçük çaplı endüstriler kurmayı, dokumacılık, ayakkabıcılık vb. işyerleri açmak konularında teklif sunmuştur.²¹⁹

İkbal, 1927 Ocak ayında Hindistan Müslümanlar Birliği, Pencap Eyaleti genel sekreterliğine tayin edilmiştir.²²⁰ Aynı yıl, Gandhi'nin talebi üzerine Delhi'ye giderek ülkenin içinde bulunduğu siyasal sorunları görüşmüş, aynı yılın sonuna doğru ülkede çeşitli anayasal değişiklik ve reformlarla ilgili İngiliz hükümeti Simcu Komisyonu'nu oluşturmuştur. 1930 yılında Hindistan Müslümanlar Birliği genel başkanlığına seçilerek, Allah Abat'ta Hind Müslümanlarının sorunlarını görüşmek üzere tüm Hindistan Birliği kurultayı düzenlemiştir. Bu kurultaya başkanlık eden İkbal, "iki ulus" tezini ortaya atmıştır.²²¹

Hint yarımadasında yaşayan Hindular ile Müslümanların her yönüyle iki ayrı toplum olduğu görüşünü içeren bu tez ileride bağımsız Pakistan devletinin kuruluşuna temel teşkil etmiştir.²²² İkbal, başkanlık yaptığı bu meclisin açılış konuşmasında, "Pencap, Kuzey Batı sınır eyaleti ile Sind ve Beluçistan'ı kapsamına alan bir devletin kurulduğunu görmek istiyorum. İngiliz İmparatorluğu'nun içinde veya dışında özerk bir yönetimin kurulması ve Kuzey-Batı Hint Müslümanlarının tek bir devlet içinde birleştirilmesi, tüm Hint Müslümanları ve hiç olmazsa, Kuzey-Batı Hindistan Müslümanlarının kaderi olmuştur."²²³ İkbal'in, bu düşüncesine, Cemaleddin Afganî sebep olmuştur. O, Afgani'nin 1930'de Kuzey-Batı Hindistan ve Orta Asya İslam devleti fikrin'den esinlenerek Hindistan yarı-kıtasında ayrı bir İslam devleti kurulması gerektiğini savunmuştur.²²⁴

İkbal, bölge Müslümanlarının ancak bölgede özgür bir devletin kurulmasıyla İngiliz sömürgesinden kurtulabileceğine ve toplumun gelenek, kültürel ve dini

²¹⁹ Schimmel, **Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbal**, s.102.

²²⁰ İkbal, **Aşk ve Tutku**, s. 8.

²²¹ İkbal, **Doğudan Esintiler**, s. 24-25.

²²² Ruhi Şirin, **a.g.e.**, s. 34.

²²³ İkbal, **Doğudan Esintiler**, s. 53.

²²⁴ Aziz Ahmed, **Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları**, Çev., Latif Boyacı, İnsan Yay., İst. 1995, s. 81.

özgürlüklerine kavuşacağına inanmıştır.²²⁵ O, hayatı boyunca bu uğurda mücadele etmiştir. Onun Hindistan'da bağımsızlık mücadelesi, Toynbee'nin ifadesi ile "Hindistan Müslümanlarının Hindistan'da kaybettikleri egemenliği yeniden kazanma girişimidir. Çünkü bölge yıllarca Müslüman Türkler tarafından yönetilmiştir."²²⁶

İkbal, daha sonra tüm Hindistan Müslümanlarını temsil eden İslam konferansı başkanlığına getirilmiştir. 1931'de ise Londra'da İngiltere'nin Hint alt-kıtasına bir nevi yönetim özgürlüğü tanınması konusunu görüşmek üzere düzenlenen ikinci yuvarlak masa toplantısına katılmıştır. Konferans sonrası, İtalya ve Mısır'a gitmiş ve Filistin'de dünya İslam Kongresi toplantısında konuşmacı olarak yer almıştır.²²⁷ 1932'de ise yine Londra'da yapılan üçüncü yuvarlak masa toplantısına katılmıştır. Toplantıda İkbal, yine Hindistan'da bağımsız eyaletler kurulması gerektiğini vurgulamıştır.²²⁸ Ancak toplantıda somut bir sonuç elde edilmese de Pakistan fikrini kamuoyuna anlatma fırsatı yakalamıştır.

İkbal'in siyasi faaliyetlerinin en önemlisi Pakistan İslam devleti fikrini ortaya koyarak siyasi sahaya taşınması ve dünya liderlerinin dikkatini çekmesidir. Onun bu fikri bazı siyasi çevrelerce reddedilir ve şairane bir hayal olarak kabul edilir. Fakat daha sonra Muhammed Ali Cinnah başkanlığında kabul edilir.²²⁹ Böylece İkbal, hayatını, Hindistan Müslümanlarının özgürlüğüne adanmış ve bölgedeki Müslümanların bağımsızlık mücadelesini ilk defa dile getiren kişi olmuştur.²³⁰

Böylece onun siyasi mücadelesi, 1947 yılında Pakistan devletinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.²³¹ Ancak bu devlet, İkbal'in vefatından sonra kurulmuştur.²³² Söz konusu devlet İkbal'in ölümünden sonra kurulmuş olsa da aslında devletin fikir babası İkbal'dir.²³³ Bu devletin kuruluşunda en büyük etken, din olmuştur. Söz konusu devlet, çağımızda en büyük İslam devletlerinden biridir.²³⁴

²²⁵ Ruhi Şirin, *a.g.e.*, s. 34.

²²⁶ Ahmed, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*, s. 81.

²²⁷ İkbal, *Doğudan Esintiler*, s. 25-26.

²²⁸ Muhammed Ali Çarağ, *Tarihi Pakistan*, s. 357; İkbal, *Aşk ve Tutku*, s. 9.

²²⁹ İkbal, *Aşk ve Tutku*, s.10.

²³⁰ Erdeğer, *a.g.e.*, s. 213.

²³¹ Komisyon, *Pakistan'ın Büyük Şair ve Filozofu Dr. Muhammed İkbal*, ss. 8-11.

²³² İkbal, *Misafir (Yolcu)*, s. 9.

²³³ Komisyon, *Pakistan'ın Büyük Şair ve Filozofu Dr. Muhammed İkbal*, s. 11.

²³⁴ Bilal N. Şimşir, "Pakistan Devletinin Kuruluşu", *Ankara Üni. SBFD.*, Yıl: 1958, Cilt: 13, Sayı: 4, s. 128.

Dolayısıyla onun siyasi düşünceleri ve faaliyetleri, Pakistan devletinin kurulmasında etkili olduğu gibi Hindistan Müslümanlarının, İngiliz sömürüsüne başkaldırmalarında da etkili olmuştur.²³⁵ Böylece İkbâl, Pakistan'ın kuruluşu'nun fikir babası olmasıyla, siyasi bir düşünür ve önderdir. Bundan dolayı Pakistan'ın fiili kurucusu Muhammed Ali Cinnah, İkbâl hakkında şöyle demektedir: "İkbâl, faal bir politikacı olarak da olağanüstü niteliğe sahiptir."²³⁶ Böylece İkbâl'in, hayal ettiği gibi halkı, derin uykudan uyanmış, esaretten kurtularak özgürlüklerine kavuşmuştur.²³⁷

İkbâl'in, bu davranışı aynı zamanda İslam ülkeleri arasında işbirliğinde bir basamaktır.²³⁸ O, Hindistan, İran ve Türkiye topraklarındaki İslamî uyanışa dikkat çekerek bunları ortak bir paydada buluşturmaya çalışmıştır.²³⁹

İkbâl'in yaşadığı dönemde Türkiye topraklarında Balkan savaşları sürmekteydi. Bu savaş sırasında Dr. Muhtar Ahmed Ensarî başkanlığında bir Kızılay heyeti oluşturularak Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu heyet tam kadro, ilaç, personel olmak üzere tam teçhizatlı ve donanımlı bir hastane beraberlerinde getirmiştir.²⁴⁰ Bunun yanı sıra İkbâl, Atatürk liderliğindeki Türk kurtuluş savaşı sırasında Atatürk'ün Müslüman dünyasına yaptığı çağrıyla Lahor'daki Padişahî Camisi'nde ilan etmiştir. Bu çağrı sonucunda Pakistan halkını, Anadolu Halkı'nın mücadelesine destek vermek için örgütlenmesini sağlayarak, savaşta kullanılmak üzere halktan 1,5 milyon sterlin toplayıp Türk hükümetine gönderilmesini sağlamıştır. Bu maddi yardımlarla daha sonra İş Bankası'nın kurulduğu söylenir.²⁴¹ Ekonomik yardımların yanı sıra pek çok Üniversiteli gencin savaşa katılmak üzere Türkiye'ye geldiği söylenir. Dolayısıyla İkbâl, bu gibi sosyal yardımlar da öncüllük etmiştir.²⁴² Bu sebeple, Hüseyin Nasır'ın ifadesiyle İkbâl, siyasi olarak Peygamberlere yaraşır bir

²³⁵ İkbâl, **İslamî Benliğin İçyüzü**, s. 8.

²³⁶ İkbâl, **Doğudan Esintiler**, s. 23.

²³⁷ Komisyon, **Allame Dr. Muhammed İkbâl, Hayatı ve Felsefesi**, s. 5-6.

²³⁸ Komisyon, **Pakistan'ın Büyük Şair ve Filozofu Dr. Muhammed İkbâl**, s. 11.

²³⁹ Azlal, **a.g.e.**, s.71.

²⁴⁰ İkbâl, **Doğudan Esintiler**, s. 22-23.

²⁴¹ Erdeğer, **a.g.e.**, s. 215.

²⁴² İnamul Hak, "İnamul Hak'ın Konuşması", **Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 17.

şöhret kazanmıştır.²⁴³ İktbal'in siyaset felsefesinin şekillenmesinde, onun siyasi ıslahatları da önemli bir etkidir.

1.5. İktbal'in Siyasi İslahatları

Öncelikle İktbal, içinde yaşadığı toplumun benimsediği hayatı, İslam'ın dinamik ruhuna ve dünya görüşüne uygun bulmayarak kökten reddetmiştir. Bu nedenle İslam'ın, hayatın bütün boyutlarını kuşatan bir din olduğunun bilincinde olarak meselelere İslamî bakış tarzı getirerek topluma İslam'ın özünü anlatmaya çalışmıştır. Dolayısıyla İktbal, mevcut problemlerde nihaî sebep olarak ferdi yozlaşmayı ve ferdi bozulmayı görmüştür. Ona göre ferdin, ahlakiliğini geri kazanması, İslam'ın özüne dönmekle olacaktır. Böylece o, taklidi kesin olarak reddedip, eleştirel ve sentezci bir zihniyete dönmeyi önermiştir.²⁴⁴

İktbal, İslam'ın özüne dönüş fikri ile Kur'ân ve Sünneti yeniden yorumlamıştır. O, reform süreciyle İslam toplumunun ve idari sisteminin yenilenmesi gerektiğini düşünerek mevcut idare sistemi, İslamî esaslara dayandırarak kökten değiştirmeye çalışmıştır. Bundan dolayı o, İslamî ilkelerin sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için bir İslam Devleti'nin zorunlu olduğuna inanarak Hindistan'da İslam Devleti'nin kurulması için mücadele etmiştir.²⁴⁵

İktbal'in siyasi ıslahat hareketi, genel olarak iki temel mesele etrafında şekillenir: Bunlardan ilki teşhis nitelikli olup Müslümanların mevcut durumunu analiz ederek temel siyasi problemlerini tespit etmek ve sebeplerini araştırmaktır. Diğeri ise tespit ettiği sorunlara çözüm niteliği taşır ki, burada öncelikli olarak İktbal, inanç konusunda yenilenmesi ve değişmesi gereken esasları ortaya koyarak bir takım çözüm önerileri sunmuştur.²⁴⁶

Böylece İktbal, siyasi ıslahatları çerçevesinde, haksızlıklar karşısında, çaresiz ve ezik durumda olan Müslümanlara yeni bir ruh ve şahsiyet kazandırarak, İslam'ın ve İslam toplumunun ilk dönemlerde sahip olduğu dinamizmini yeniden diriltip

²⁴³ S. Veli Rıza Nasr, **Mevdudî ve İslamî İhyanın Teşekkülü**, Çev., Hasan Aktaş, Yöneliş Yay., İst. 2000, s. 80.

²⁴⁴ Mevlüt Uyanık, "Günümüz İslam Düşüncesinde İslahat Kavramı", **İslamî Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, Ocak 1990, s. 55-56.

²⁴⁵ Çelik, **a.g.e.**, s. 49.

²⁴⁶ Çelik, **a.g.e.**, s. 49-50.

harekete geçirmeye çalışmıştır.²⁴⁷ Bu nedenle İkbâl, asırlardır derin uykuya dalan, kalpleri mühürlenmiş olan modern Müslüman birey ve toplumu daldığı uykudan uyandırmayı, düştükleri gaflet ve sefalet çukurundan çıkarmayı kendine ödev edinmiştir. Bu sebeple, o, sadece çağındaki yetişkinleri değil, gelecek nesilleri ve Müslüman gençleri de muhatap alarak onları bilinçlendirmeye ve İslam şuuru ile yetişmeleri için gayret sarf etmiştir. Ona göre “Bir yakut misali sert cevherli çocuklar ve gençler, iyi bir eğitimle İslam toplumunu daha aydınlık geleceklere taşıyarak büyük önderler haline geleceklerdir”.²⁴⁸

Görüldüğü gibi İkbâl, siyaset felsefesi çizgisinde, bireyi siyasi ıslahatlarının merkezinde koymaktadır. Çünkü o, toplumsal ve siyasi yozlaşmanın nihai sebebi olarak bireyi görmektedir. Bu yüzden o, ıslahatlarına ilk bireyden başlayarak, toplumsal ve siyasi sorunları çözmeye çalışmıştır. Bu çerçevede İkbâl’in, siyaset felsefesinde, siyasi ve toplumsal sorunları ele alış biçimi ve çözüm önerileri ana hatlarıyla ortaya konulmalıdır.

²⁴⁷ Gül, a.g.e., s. 56.

²⁴⁸ İkbâl, *Şikâyet ve Cevabı*, s. 21.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN SİYASET ANLAYIŞI

2.1. İktbal'in Siyaset Kavramına Yaklaşımı

Siyaset olgusu genel olarak, “Ülke, toplum, devlet ve insan yönetimi”²⁴⁹ olarak tanımlanır. İktbal, siyaseti; hem bireyin hem de toplumun temel hak ve özgürlüklerinin gözetilmesi, toplum düzeninin sağlanması, toplumda manevi kardeşliğin yaratılması ve devlet yönetimi olarak tanımlamaktadır.²⁵⁰

O, siyasetin ne olduğu ile değil, ne olması gerektiği ile ilgilenmiş ve bu çerçevede bir takım siyasi düşünceler ileri sürerek bir siyaset felsefesi geliştirmiştir. Onun, siyaset felsefesi, dinamik bir yapıda, hayata dönüş çerçevesinde insana, gelişmeye, yenilenmeye çağrıda bulunur ve böylece yaşadığı coğrafyadan başlayarak tüm İslam toplumunu uyandırmaya çalışarak, onların bir birlik kurmaları gerektiğini savunur.

Ayrıca İktbal'in siyaset felsefesi, İslam'ın tevhit prensibi bağlamında şekillenen, kendi kendine yeten, kendi kendini yöneten ve şahsiyetini kazanmış ideal birey, ideal bir birlik toplumu, İslam'ın temel ilkelerini uygulayan ideal bir İslam devleti ve ideal yönetim sistemi biçimlendirmektedir.²⁵¹ Çünkü onun yaşadığı dönemde İslam dünyasının birlik ve bütünlüğünü kaybettiği, bilim, teknolojik ve ekonomik açıdan büyük sıkıntılar yaşadığı gibi düşünsel, ruhi ve siyasi anlamda da büyük krizler yaşadığı bir dönemdir. Buna sebep olarak ise İktbal, başta İslam ülkelerini işgal ederek Müslümanların milli ve manevi değerlerini yok eden ve doğal kaynaklarını sömüren emperyalist güçleri görmektedir.²⁵²

Buna karşı İktbal, Doğu toplumlarını özlerine dönmeleri için harekete geçirmek, hayatlarını değiştirmek istemiş, Müslümanların geleceğini siyasi ve sosyal gelişmeler karşısında sağlam temellere oturtmaya çalışmıştır. Bunun için ilk olarak İktbal, toplumu oluşturan bireylerin kendini bilmesi, özlerine dönmesi, daldıkları uykudan uyanarak dinamik bir ruha sahip olmaları gerektiğini vurgular. Böylece o,

²⁴⁹ A. Kadir Çüçen, **Felsefeye Giriş**, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 307-308.

²⁵⁰ İktbal, **İslam Düşüncesi**, ss. 7-12

²⁵¹ Dedeler, **a.g.e.**, s. 6.

²⁵² Feyzi Halıcı, **a.g.e.**, s. 33.

bireye önemli sorumluluklar yükleyerek bireyleri, siyasi, sosyal ve kültürel hedefler etrafından toplayıp bütün gelişmelerin temelini koyarak devlet ve yönetimde önemli bir konuma yerleştirir. İnsan ona göre devlette pasif değil aktif ve yaratıcı bir varlıktır. Ayrıca ona göre insan Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmaya aday varlıktır.²⁵³ O, bu inancını toplumun bireylerinde oluşturmayı amaçlar. Böylece o, siyaset felsefesi bağlamında bireysel uyanma düşüncesini daha da genişleterek toplumsal uyanma, kendini bilme vb. amaçları toplumun kolektif amacı haline getirerek tek vücut haline getirmek istemiştir.²⁵⁴

İkbal'in siyaset felsefesinin amacı, Batı emperyalizmi karşısında güçlü, birleşmiş, maneviyat sahibi ve özgür bir Müslüman toplumu oluşturmaktır. Bunun tek yolu İslam'ın özüne yani Kur'ân'a dönmekten geçmektedir. Müslümanlar Kur'ân'ın özünü içselleştirdiği ve Kur'ân'a sarıldıkları sürece diğer toplumların esaretinden kurtulup tüm dünyaya üstünlüklerini ispatlayacaklardır. Bu yüzden ona göre İslam dünyasının sosyal, siyasal ve kültürel problemlerini ortadan kaldırmak için ihtiyaç duyulan şey ideal Müslüman, ideal birey, ideal Toplum ve ideal yönetim oluşturmaktır.²⁵⁵ Bu çerçevede İkbal, İslam'ın dinamik ruhunu yeniden analiz ederek söz konusu yönetim sistemine canlılık getirebilecek ilke ve esasları ortaya koymuştur. Ayrıca O, reform süreciyle İslam'ın toplum ve siyasetle olan ilişkisini açıklayarak, İslam'a dayalı ideal devletini ve İslam toplumunun uluslar ötesi temel niteliklerini ortaya koymuştur.

Genel olarak baktığımızda, İkbal, siyaseti, toplumda manevi kardeşlik oluşturmanın pratik bir aracı olarak görmektedir. Çünkü ona göre İslam, "Hükümdarlardan önce Allah'a sadakati gerektirir. Bu evren, manevi temel üzerine kurulmuştur ve nihaî hakikat, Allah'ın mevcudiyeti olduğu için, hayatın nihaî amacı da maddi değil, manevidir".²⁵⁶ Buna göre İkbal'in politik düşüncesini (afkârî siyasi), güçlü, yaratıcı, hür, benliğini-kişiliğini kazanmış, kendi kendine yeten ve mücadelecî bireylerden oluşan, Batı medeniyetinden daha üstün evrensel bir birlik toplumu oluşturma düşüncesi oluşturmaktadır.

²⁵³Muhammed İkbal, **Peyam-ı Meşrik (Şarktan Haber)**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Ankara 1956, s. 125.

²⁵⁴Kayani, "Muhammed İkbal Siyasi Vizyonu Olan Bir Şair", **Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri**, s. 146.

²⁵⁵ İkbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 206.

²⁵⁶ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 7-8.

İkbal'e göre bu niteliklere sahip bireylerden müteşekkil toplumun bireyleri bu çizgide yetiştirilmeli ve tek bir hedefe yönelmeleri sağlanmalıdır. Bu birlik toplumu, geliştirmeyi, modernliği, Batı'yı taklit ederek değil İslam kültürüne bağlanarak kazanır. Çünkü insanlığın evrensel birliğini ancak İslam sağlayabilir. İkbal'e göre geleneksel düşünürlerin yanlışı, toplumsal birliği, dini bütün yeniliklerin dışında tutarak, toplumsal düzenlemelere giderek Müslümanları aynı hayat tarzı içinde birleştirmekte aramaya çalışmalarıdır. Oysa geçmişe saplanıp kalmak, bir ulusun çöküşü ve yıkılışını önlemek değildir. Çöküş ve yıkılışa karşı yegâne etkin güç, kudretli kişilik ve benlik sahibi bireyler yetiştirmektir.²⁵⁷

Böylece İkbal, Batı karşısında daha güçlü, özgür, yaratıcı ve sağlıklı bireylerden oluşan bir toplum inşa etmeyi amaçlar. Dolayısıyla bunun için öncelikle sözü edilen niteliklere sahip bireyler yetiştirmek gerekir. Bu yetiştirme aşamasında başta iyi bir din eğitimi olmak üzere birey, kendi öz benliğinden ve kültüründen uzaklaşmadan faydalı bütün düşüncelerden istifade ederek kültürünü zenginleştirir. Hatta Batı bilim ve kültüründen de faydalanabilir.²⁵⁸

İkbal, Batılı sandığımız bilimin aslında Doğu'nun yitik malı olduğunu düşünmekte ve alınmasında hiçbir sakınca görmemektedir. İkbal, bu düşüncesini ilk kendi hayatına uygulamıştır. Çünkü o, kendi düşünce sistemini oluşturmak için Batılı pek çok düşünür ve düşünce sisteminden faydalanmış, kendini yetiştirmek için her türlü düşünceye başvurmuştur. Dolayısıyla İkbal, bir yandan Kur'an'ı Batılı düşüncelerle okuyup anlarken diğer yandan Batı'yı reddetmesi onu, büyük çelişkiye düşürmektedir.²⁵⁹

Aslında İkbal, Batı'yı tamamen reddetmiş değildir. O, sadece İslamî ilkelere ve Kur'an'a ters düşen fikirleri reddetmektedir. Çünkü İkbal, "Bireycilik, özgürlük, eşitlik, adalet ve gelişme" kavramlarının özgün şekliyle İslam'da olduğunu savunmacı bir tutumla açıklamaya çalışmış, fakat o, bu kavramların her ne kadar Kur'an'da ve gelenekte var olduğunu söylese de aslında Batı olmadan anlaşılmasını

²⁵⁷ İkbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 166; İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 86.

²⁵⁸ Abdüllatif Tüzer, "Muhammed İkbal'in Modernlik Paradoksu", **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbal, Aylık Edebiyat Dergisi**, Sayı: 193, Hece Yay., Ankara 2013, s. 88.

²⁵⁹ Tüzer, **a.g.e.**, s. 88-89.

mümkün görmemektedir.²⁶⁰ O, insan hakları, demokrasi ve modernizm gibi siyasal değerleri de İslam'da mevcut olduğunu ve İslam'dan kaynaklandığını iddia etmektedir.²⁶¹ Dolayısıyla İktbal, bu kavramları İslamileştirmeye çalışmıştır.²⁶²

İktbal'in siyaset felsefesinde, politik dirilişin anahtarı, Müslüman bireyi kendi benliğine ve kimliğine kavuşturmadır. Böylece Müslüman birey hakiki ve manevi benliğinin ne kadar güçlü-kudretli, yırtıcı, yaratıcı, özgür, mücadeleci ve hayat kaynağını kendi içinde bulan bir benlik olduğunu idrak edecek ve yepyeni dünyalar yaratma yoluna koyulacaktır. Onun bu tür bir benlik inşasının amacı, bütün boyutlarıyla milli ideali yansıtan sağlıklı karakterlerden, kişiliklerden oluşan bir topluma sahip olmaktır. Onun bu millilik idealinin temelini ise dil, ırk, ülke, ekonomi değil, milli bir ideoloji ve din temeline dayanan evrensel kardeşlik düşüncesine sahip bir toplum oluşturmaktadır.²⁶³ O, bu konuyu şöyle ifade eder: "İslam fikri içinde yaşadığımız, hareket ettiğimiz ve varlığımızı hakkıyla tahakkuk ettirdiğimiz ebedi yurdumuzdur. İslam bizim için en değerli ve yegâne hakikattir. Ancak din kuvveti birlik makamına dayanır, birlik biçimlenince millet oluşur".²⁶⁴

İktbal'in oluşturmak istediği birlik toplumunu modern bir kavramla ifade edecek olursak, demokratik ilkeler bağlamında yani özgürlük, eşitlik ve adalet çerçevesinde şekillenen toplum aslında ütopyik bir ideal değildir. Çünkü böyle bir toplum Peygamber döneminde gerçekleşmiştir. İslam öncesi Arabistan toplumu çeşitli kabilelere bölünmüş ve bu kabileler sürekli birbirleriyle çatışma halinde idi. Dolayısıyla bunları tek çatı altında toplayan güç Peygamber ve öğretisi olmuştur.²⁶⁵ Ona göre zaten Peygamberin amacı, bir millet veya bir ulus devlet inşa etmek değil, adil ve eşitlikçi bir toplum inşa etmektir.²⁶⁶

İktbal, oluşturmak istediği bu birlik toplumunun gerçekleşmesine en büyük engel olarak Batı taklitçiliğini görmektedir.²⁶⁷ Çünkü ona göre modern Avrupa

²⁶⁰ Tüzer, **a.g.e.**, s. 89.

²⁶¹ İktbal, **Yansımalar**, s. 53.

²⁶² Muhammed İktbal, **İslam Düşüncesi**, Der. Ve Çev., Yusuf Kaplan, Külliyyat Yay., İst. 2008, s. 33.

²⁶³ Tüzer, **a.g.e.**, s. 84.

²⁶⁴ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 35.

²⁶⁵ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 7.

²⁶⁶ Hüsrevşahi, **a.g.e.**, s. 204.

²⁶⁷ Muhammed İktbal, **Musa Vuruşu**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitabevi, İst. 2010, s. 183

medeniyeti, aslında İslam medeniyetinin bir kopyası ve gelişmiş şeklidir.²⁶⁸ Dolayısıyla Müslüman toplum, Batı kültür ve medeniyetini taklit etmek yerine kendilerine ait olan değerleri geliştirmelidir. Böylece o, İslam toplumunun kendilerine güvenmelerini sağlayarak Batı karşısında daha istikrarlı, kuvvetli, özgür bir birey ve toplum oluşturmak istemiştir. Bu yüzden o, zayıflığın en temel nedeninin bilim ve teknolojiadaki geri kalmışlık olduğunu düşünerek sürekli güce vurgu yapmaktadır. Ona göre “Hayatın tek yasası güçtür. Hayat güçten doğar. Buna karşılık Güçsüzlük ise içi boş, iyilikten yoksun ve kötülük kaynağıdır. Ona bazen merhamet, bazen hoşgörü ve bazen de tevazu elbisesi giydirirler. Oysa güçsüzlük aşağılığı kaynağıdır”.²⁶⁹

İkbal’in siyasi düşüncesinde Batı taklitçiliği, onun oluşturmak istediği evrensel birlik toplumuna engel olduğu gibi aynı zamanda İslam toplumunun gerilemesinde de büyük rol oynamaktadır. Dolayısıyla İkbal’in siyaset felsefesini iyi bir şekilde kavramak için öncelikle onun siyaset felsefesi ile ilgili ortaya koyduğu temel kavramlar üzerinde durulmalıdır.

2.2. İkbal’in Siyaset Felsefesinin Temel Kavramları

Siyaset felsefesi, rasyonel bir yaklaşımla siyasi ve toplumsal hayata ilişkin problemlere çözüm bulma girişimi olarak tanımlanır.²⁷⁰ Dolayısıyla toplum halinde bir arada yaşayan insanların hak ve özgürlükleri, toplumda kimin ne hakkı olacağı sorusu temelinde, toplumda eşitlik, özgürlük, adalet vb. kavramlar siyaset felsefesinin ana kavramları olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkbal’in siyaset felsefesinin kavramlarını, birey, toplum, devlet, demokrasi, eşitlik, özgürlük, hukuk, adalet, kardeşlik, dayanışma, yardımseverlik vb. siyasi kavramlar oluşturmaktadır. O, bu kavramların asıl ve özgün şekliyle İslam’da olduğunu, yani İslam’dan kaynaklandığını ve bugün Batı’nın bu kavramları geliştirdiğini savunmacı bir tutumla ifade etmeye çalışmaktadır.²⁷¹ İkbal, söz konusu kavramların Kur’ân ve İslamî gelenekten kaynaklandığını iddia etse de o, bu

²⁶⁸ İkbal, **İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 23.

²⁶⁹ İkbal, **Yansımalar**, s. 25.

²⁷⁰ Yıldırım Torun, **Ronald Dworkin’in Hukuk ve Siyaset Felsefesinde Adalet, Eşitlik ve Özgürlük Sorunu**, Savaş Yay., Ankara 2008, s. 75; Tokun, **a.g.e.**, s. 9.

²⁷¹ Tüzer, **a.g.e.**, s. 98.

kavramları Batı düşünce sisteminden istifade ederek açıklamaya çalışmaktadır. Söz konusu kavramları sırasıyla şöyle açıklayabiliriz:

Eşitlik; yasa önünde eşitlik, ekonomi, sosyal haklar, eğitim, refah ve özgürlükler de eşitliği kapsamakla birlikte, dinine, ırkına, cinsine ve sınıfına bakılmaksızın sırf insan olmak bakımından eşit değere sahip olmayı ifade etmektedir. Ancak devlet vatandaşlar arasındaki eşitsizlikleri nasıl gidermelidir gibi konular problem teşkil etmektedir.²⁷² Şu da bir gerçektir ki, insanlar yaratılışları itibariyle farklı mizaç, istek, beklenti ve yeteneklere sahip oldukları için bir ülkede devlet, bütün eşitsizliklere karşı tedbirler almış olsa bile yine de tam manasıyla eşitliği sağlaması pek mümkün değildir. Bu durumda eşitlikten maksat aynı bireyler yaratmak değil, onlara yaşam ideallerini gerçekleştirmek için fırsat eşitliği yaratmak gerekmektedir.²⁷³

İkbal'in siyasi düşüncesinde eşitlik, İslam toplumunun yasa (şeriat) önünde mutlak eşitliği temeline dayanır. Ona göre İslam'da ayrıcalıklı sınıf söz konusu olmadığı gibi ırk, coğrafi ve dil farklılıkları da söz konusu değildir. İslam'ın siyasi ideali, bütün ırk ve milliyetleri kapsayan insan doğasına dayanır.²⁷⁴ Bu noktada İkbal, Hz. Peygamberin şu hadisini aktarır: “Ey insanlar! Kimin arkasına vurmuş isem, işte sırtım gelsin, vursun! Burada mahcup olmak, ahirette mahcup olmaktan daha iyidir. Yanımda en sevgiliniz, benden hakkını isteyen veya bana hakkını helal eden kimsedir. Benden hak alınmalı ki, Rabbime temiz bir ruhla kavuşmalıyım!. Bunun üzerine bir adam ortaya çıkarak, üç dirhem alacaklı olduğunu söylemiş ve o kişinin alacağı hemen orada ödenmiştir”.²⁷⁵

Özgürlük; Genelde insan olmanın bir gereği olarak düşünülmüştür. Bu yüzden en önemli değerlerden sayılmaktadır. Bu hakların, temel kaynağı insanın doğasıdır. Bu haklar, hiçbir kısıtlamaya fırsat tanımayan ve tüm insanları kapsayan evrensel nitelik taşır.²⁷⁶ Ancak bu konuda tartışma, hangi şartlarda özgürüz ve hangi şartlarda özgürlüğümüz kısıtlanmaktadır noktasında başlar. Bireysel özgürlüklerden

²⁷² Yazıcı, **a.g.e.**, ss. 126-197.

²⁷³ Yazıcı, **a.g.e.**, ss. 126-197.

²⁷⁴ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 14.

²⁷⁵ Buhârî, “Mezâlim”, 48, İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 13-14.

²⁷⁶ Torun, **a.g.e.**, s. 130.

söz ederken, tek başına ıssız bir adada yaşayan bir insanın özgürlüğünden değil, toplum içinde diğer insanlarla birlikte yaşayan insanın özgürlüğünden bahsedilmektedir.²⁷⁷ Özgürlük en genel ifadeyle, kişinin hür iradesi ile gerçekleştirmek istediği eylemlerinde hiçbir kısıtlamaya, zorlamaya ve başkalarının tehdidi altında olmaması olarak tanımlanabilir. Ancak özgürlük sınırsız değildir. Çünkü bireyin sınırsız özgürlüğü söz konusu olduğunda kişinin tek başına yaşamını sürdürmesi düşünülebilir. Kişinin tercih ve eylemleri ancak toplumda bir anlam kazanır.²⁷⁸

Bu konuda Isaic Berlin pozitif ve negatif özgürlük olmak üzere iki özgürlük çeşidinden söz eder. Ona göre negatif özgürlük, “baskı altında olmamak” demektir. Pozitif özgürlük ise “bireyin istediğini yapabilme” durumunu ifade eder. Bu anlamda özgür insan “kendi kendimi yönetiyorum” düşüncesine sahiptir.²⁷⁹ İktbal, özgürlüğü insan olmanın bir gereği olarak düşünür. Ona göre özgürlük insanın yaşamı ve hedeflerini gerçekleştirmesi için şarttır. Eğer insan özgür değilse, onun varlığının da bir anlamı yoktur. Bu hak insana Allah tarafından verilmiştir, yani Allah insanları özgür olarak yaratmış, dolayısıyla insan bütün eylemlerinde özgürdür.²⁸⁰

İktbal'e göre İnsanın fiilleri bir dış etken tarafından tayin edilmiş değildir. İnsanın fiilleri önceden tam olarak bilinemez.²⁸¹ Böylece İktbal, her şeyin önceden belirlenmiş olduğu fikrine şiddetle karşı çıkmaktadır. Ona göre insanın kaderini olmuş-bitmiş bir şey olarak düşünürsek o zaman insanın özgürlüğünden söz etmek mümkün değildir. İktbal, bu konuyu şöyle açıklar: “Her şey önceden tayin edilmişse ve yaşadığımız evrene son şekli verilmişse, gelecek de artık değişmesi mümkün olmayan olaylar zincirinden başka bir şey olmayacaktır”.²⁸² Sonuçta bu görüş kabul edilirse günah işleyen insanların haklılık payı ortaya çıkar. Dolayısıyla buradan Tanrı'nın hiçbir şeyi bilmediği sonucu çıkarılmamalıdır. Ona göre “gelecek Tanrının yaratıcı hayatında organik bütününde kesinlikle önceden vardır. Fakat bu, çizgileri

²⁷⁷ Yazıcı, **a.g.e.**, s. 198-199.

²⁷⁸ Torun, **a.g.e.**, s. 131.

²⁷⁹ Yazıcı, **a.g.e.**, s. 198-199.

²⁸⁰ Muhammed İktbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, Çev., Ali Yüksel, Beka Yay., İst. 2011, s. 47.

²⁸¹ İktbal, **Yansımalar**, s. 71.

²⁸² İktbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 104-105.

belirlenmiş yerleşik bir olaylar düzeni olarak değil, açık bir imkân olarak önceden vardır”²⁸³.

İkbal, Tanrı'nın ilim sıfatını her şeyi yansıtan bir ayna gibi tasavvur eder ve âlemde yaratmanın geçmişte gerçekleşip böylece yaratmanın son bulduğu fikrine karşı çıkar. Ona göre Tanrı'nın bir davranışı olan yaratma her an yeniden gerçekleşmektedir. Bu her an yeniden yaratma fikri insanın özgürlüğüne engel teşkil etmemektedir. Ona göre Tanrı'nın geleceği gerçekleşmeden önce imkân olarak değil de gerçekleşmiş olarak bildiğini söylersek, insanın özgürlüğü konusunda büyük sıkıntı yaşarız.²⁸⁴

Ona göre “âlemde tüm benler, hür ve şahsi bir kozalitedir. Allah, her şeyi bir takım imkânlarla yaratır ve varlıklara kendi kendilerini belirleme güç ve hürriyetini vermektedir.”²⁸⁵ Böylece Tanrı insanı hürriyetlerini gerçekleştirebilecek bir takım imkânlarla donatmış ve kendi hayatlarına yön verebilecek gücü vermektedir. Artık insanlar kendi tercihlerinde özgürdür. Ancak insanın bu her şeyi kendi hür iradesi ile gerçekleştirmesi, Tanrı'nın hürriyetine bir sınırlama getirmek anlamına da gelebilir. Fakat İkbal'e göre bu sınırlama dışarıdan empoze edilmiş değildir. Sınırlama, Allah'ın kendi yaratıcı hürriyetinden doğmuştur ki, o, bu yolla sonlu benleri kendi hayatı, kudret ve hürriyetine iştirak eden varlıklar olarak yaratmıştır.²⁸⁶

İkbal, insanın özgürlüğü ile ilgili Kur'ân'da anlatılan en güzel örneğin Hz. Âdem hikâyesi olduğunu ileri sürer. Ona göre “Hz. Âdem'in itaatsizliği, insan varlığında öz benlik (şahsiyet-kişilik) şuurunun bir işareti ve özgürlüğün bir sembolüdür. İnsanın ilk itaatsizliği belki de onun ilk hür seçimidir. Eğer insan böyle bir hürriyete sahip olmasaydı, onun ahlaki değeri olmazdı. Öteki hür benlerle alışveriş içine girmeyen insan, iyilik eden varlık haline gelemezdi.”²⁸⁷ Çünkü hürriyet hayır veya iyilik için ilk şarttır. Şer olanı seçme hürriyeti iyiliği seçme hürriyetini de içermektedir. Dolayısıyla İkbal'in, “Âdemin cennetten çıkarılması” ifadesi, ahlaki bir bozukluk değil, aksine insanoğlunun hürriyetinin ifadesidir. İşte

²⁸³ Albayrak, “İkbal'de Tanrının Kudreti ve Kötülük Problemi”, **Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi**, s. 187.

²⁸⁴ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 53.

²⁸⁵ M. S. Aydın, **Din Felsefesi**, Karınca Matbaacılık, Baskı: 1, İzmir 1987, s. 136.

²⁸⁶ İkbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 105.

²⁸⁷ İkbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 101.

insanın saf benliğini oluşturmaya başlaması bu olayla gerçekleşmektedir.²⁸⁸ İkbâl şöyle der: “Gönül hür ise, vücüd da hürdür. Yoksa vücüd, rüzgârın yolunda bir saman parçasıdır.”²⁸⁹

İkbâl, insanın özgürlüğü bahsinde kader konusuna da açıklık getirmektedir. Ona göre kader, bir dış etken tarafından belirlenen ve değiştirilmesi mümkün olmayan bir talih değil, aksine kader bir şeyin kendi içinde var olan güç ve gerçekleştirilebilecek olan imkânlarıdır. Bu imkânlar, “dışarıdan hiçbir zorlama olmadan, kendi kendilerini zamanın seyri içinde kuvvet’ten fiile çıkarırlar.”²⁹⁰ Böylece İkbâl kader konusuna da modern bir anlam getirmiştir.

Sonuç olarak İkbâl, insanın doğuştan bir takım güç ve imkânlarla sahip olarak yaratıldığını fakat onları geliştirip geliştirmemesi ve böylece hayatını biçimlendirmesinin insanın kendi çabasına bağlı olduğunu savunur. Dolayısıyla insan iyi-kötü fiillerini seçme özgürlüğüne sahip kendi hayatının belirleyicisi ve kurtarıcısıdır. İnsan ile Allah arasında bir aracı yoktur. Allah her insanın tek varlık nedeni, insanı yaratan yegâne güçtür. Dolayısıyla insan özgür irade sahibi sorumlu bir varlıktır. Böylece İslam insana şahsiyet duygusu kazandırmıştır.

Adalet; Sosyal adalet ve insan hakları açısından yasa önünde herkes eşittir, yani zengin-fakir, din, ırk, cinsiyet ve sınıf ayırımı yapılmadan herkese eşit davranmak esastır. Buna göre bireylerin eşitliği sosyal adaletin de bir ilkesidir. Ancak sosyal adalet, herkese hak ettiğinin verilmesi ilkesini içerdiği için farklı olana farklı davranmayı gerektirir. Burada çalışkan ile tembelin ödüllendirilmesi söz konusudur ki buna dağıtıcı adalet denmektedir. Bu adalet sisteminde bireylerin, ihtiyaç, başarı ve yetenek gibi meziyetlerine bakmadan herkese eşit davranmak adaletsizliktir. Adalet, bireylerin farklılıklarına göre davranmayı gerektirir. Dolayısıyla burada asıl olan eşit bölüşüm değil, adaletli bölüşümdür, herkese hak ettiğini vermektir.²⁹¹ İkbâl, adalet kavramını, kimsenin hakkını yememek, kimseye hakkını yedirmemek ve herkese hakkı olanı vermek olarak düşünmekte ve Müslümanların birlikteliklerinin garantörü olarak görmektedir. İşte bu sebeple biz bu

²⁸⁸ Aydın, **Din Felsefesi**, s. 137.

²⁸⁹ İkbâl, **Cavidname**, s. 340.

²⁹⁰ Aydın, “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, **İslam Felsefesi Yazıları**, s. 90-91.

²⁹¹ Yazıcı, **a.g.e.**, s. 192-193.

kavrama Müslümanların varlığı ve bütünlüğü felsefesi diyebiliriz. İktbal'in inşa etmeye çalıştığı siyaset felsefesi de asıl olarak adalete dayanmaktadır. Toplumda adaleti sağlamak da hukukla mümkündür.

Kardeşlik; İktbal, siyaset felsefesinin temel kavramlarından biri olan evrensel kardeşlik ilkesini geliştiren ve aynı zamanda siyasi vizyona sahip bir politikacıdır. O, İnsanı manevi bir varlık olarak kabul eder ve insanların birliğinin temelini, milliyet aidiyeti ve kan bağı yerine inanç birliği temeline dayandırır. Ona göre kan bağı dünyevi menşelidir. İnsanların birliği için tamamen psikolojik bir temel arayışı, ancak bütün insan hayatının aslen manevi olduğunun algılamasıyla mümkün olabilir.²⁹²

Yardım Severlik; İktbal, siyaset felsefesi bağlamında oluşturmak istediği ideal toplumunun temel taşlarından biri olan bu kavrama farklı bir bakış açısı getirmektedir. Ona göre kavram aslında ihtiyacı bulunanlara değil, yardımsever olmayanlara yardım etmek demektir. Çünkü yardıma ihtiyacı bulunanlara verilen her şey, gerçekte yardıma ihtiyacı olanlara hiçbir şey vermeyenlere verilmektedir. Böylelikle iyiliksever olmayan insan, yardım etmemeye devam eder, yardım sever bunun bedelini öder.²⁹³ Böylece İktbal, siyaset felsefesi çizgisinde oluşturmak istediği ideal insan, ideal toplum ve ideal devleti söz konusu kavramlar temelinde oluşturmaya çalışır.

2.3. İktbal'in Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri

İktbal'in siyaset felsefesinin problemleri, Müslümanların toplum olarak, siyasal ve adil bir düzen içinde, özgür ve eşit olarak yaşamamasından kaynaklanan problemlerdir. İktbal'in eserleri incelendiğinde, onun siyaset felsefesinin temel gayesi, bireyin ve toplumun; özel olarak Hindistan Müslümanlarının hatta İslam toplumunun saadeti, huzuru, refahı, düzeni ve özgürlüğüdür. Bu durumda devlet gerekli midir? dediğimizde, İktbal, ideal düzenin, ideal toplumun oluşması ve bu toplumun bireylerinin özgür ve eşit bir biçimde yaşamayabilmesi için İslam ilkelerini

²⁹²Kayanî, "Muhammed İktbal Siyasi Vizyonu Olan Bir Şair", **Muhammed İktbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri**, s. 69.

²⁹³ İktbal, **Yansımalar**, s. 23.

uygulayan bir ideal devleti gerekli görmektedir.²⁹⁴ Buna göre onun siyaset felsefesinin temel problemini devlet oluşturmaktadır. Bu devletin şekli, devletin ilkeleri, unsurları, yönetim biçimi ve yöneticinin temel özellikleri ayrıca birer problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkbal'in siyaset felsefesinde diğer bir problem ise kimin yönetmesi gerektiği konusudur. Ona göre yönetici (Halife) üstün niteliklere, yüce ahlaki meziyetlere, karar verme yeteneklerine sahip, Allah'ın koyduğu yasaları, toplumda eşitliği ve adaleti dikkatte alan biri olmalıdır. Ayrıca İslam devletinin yöneticisi, halk tarafından seçilen ve yine halk tarafından azledilebilen, halka karşı sorumlu ve yasa önünde diğer insanlarla eşit sorumluluğa sahip olmalıdır.

İkbal, siyaset felsefesinde, ideal devletin temel ilkeleri nelerdir? ideal devletin işlevi ve sorumluluğu nelerdir? ideal yönetim şekli nedir? bireyin temel hakları (yaşama hakkı, siyasal hakları, inanç, düşünce ve ifade özgürlüğü, sosyal hakları) nelerdir? vb. sorulara yanıt aramaktadır.

2.4. İkbal'in Siyaset Felsefesi Eleştirileri

İkbal, siyaset felsefesinde bir takım kavramları, ideal birlik toplumunun bütünlüğünü bozarak, parçalanmasına, gerilemesine hatta çöküşüne sebep olarak gördüğü için eleştirmektedir. Bu kavramlar ise şunlardır:

Milliyetçilik; İkbal, gençlik yıllarında çok hararetli bir milliyetçidir. O, milliyetçilik, millet sevgisi, ümmet ve vatan sevgisi vb. olguları teşvik etmesi ve bu fikirlere hayatını adanmasına rağmen yurt dışında olduğu sıralarda milliyetçiliğin Müslümanlar, özellikle Hindistan Müslümanları için bir çözüm olamayacağını fark etmiştir. Çünkü o, bu ideolojiye sahip Batılı ülkeleri daha bencil, sömürgeci bir zihniyetle zayıf ülkeleri ezdiğini, sömürdüğünü görünce milliyetçilik fikrinden vazgeçmiştir. Bunun yanı sıra ona göre soy-sopla övünmek, benliği zayıflatan ve toplumu parçalayan şeylerdir. Bu itibarla o, tüm Müslümanların hatta tüm insanlığın birleşmesi gerektiğine inanmış ve fikirlerini bu doğrultuda geliştirmeye çalışmıştır.²⁹⁵ O, ırkçılığı şiddetle kınayarak şöyle söyler: “Kim ırkçılık yaparsa yok olur,

²⁹⁴ Hatemi, **a.g.e.**, s. 10.

²⁹⁵ İkbal, **Doğudan Esintiler**, s. 20-21.

Müslüman, ırkını din kardeşliğinden üstün tutarsa, bu dünyadan toz toprak gibi uçar yok olur”²⁹⁶.

Milliyetçilik tarihsel olarak ulus devletinin ortaya çıkmasıyla modern bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik, “Bağımsız bir devlet içinde yaşamak üzere bir araya gelmiş, ortak bir ülke, dil, kültür, ortak bir tarih ve irade sahibi olan insan topluluğunun ulusal egemenliğini ifade eder”²⁹⁷. Ancak İktbal, milliyetçiliği, bütün geri kalmışlığın, çöküşün, siyasi rekabetin, sömürgeciliğin nedeni olarak görür ve milliyetçiliğin, uygarlığı, din ve maneviyatı yok ettiğini düşünür.²⁹⁸ O, milliyetçiliğe karşı milletler üstü değerler geliştirmeye yönelmiştir. Ona göre İslam, kabile, milliyet ve millete karşı değildir. Fakat bunların birer ideolojiye yani asabiyyeye dönüşmesine karşıdır.²⁹⁹

Milliyetçilik, genel olarak “milletini sevmek” demektir. Bu duygu bütün insanlarda doğuştan mevcuttur. Hatta ecdadını sevmek ve onlara saygı, sevgi ve bağlılık doğal bir duygudur.³⁰⁰ Bu duygu en ilkel toplumdaki modern toplumlara kadar hemen hemen herkeste görülmektedir.³⁰¹ Ancak İslam düşüncesi soy üstünlüğünü reddederek, takva üstünlüğünü ön planda tutmaktadır.³⁰²

İktbal, İslam toplumunda sınıf farklılığına karşı olduğu gibi ırk farkına da şiddetle karşı çıkmaktadır. Ona göre ırkçılık, “maddeye bağlanmak ve ruhi özü reddetmek” demektir. Bu itibarla İktbal’e göre, ırkçılık İslam ahlakına uygun değildir.³⁰³ Ona göre İslam evrensel bir dindir, bütün insanlığı kapsadığı için ırk, milliyet ve sınıf farkı tanımaz.³⁰⁴ Dolayısıyla bizi birbirimize bağlayan soy-sop değil,

²⁹⁶ Abdülkadir Karahan, **Muhammed İktbal ve Eserlerinden Seçmeler**, Gençlik Basımevi, İst. 1974, s. 126.

²⁹⁷ İnyatullah Baloch, “Muhammed İktbal, Milliyetçilik ve İslamî Evrensellik”, **Muhammed İktbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirisi**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 203.

²⁹⁸ İktbal, **Doğudan Esintiler**, s. 72-73.

²⁹⁹ Baloch, **a.g.e.**, s. 203.

³⁰⁰ A. Ercüment Gedikli, **İslam, Asabiyye ve Milliyetçilik**, 3. Baskı, Hamle Yay., İst. 1994, s. 22-23.

³⁰¹ Gedikli, **a.g.e.**, s. 37; Kılıç, **a.g.e.**, s. 207.

³⁰² Kılıç, **a.g.e.**, s. 207.

³⁰³ Sinan Dedeler, **Muhammed İktbal Düşüncesinde Merkezi Temaların Analizi (Ego- Aşk- Tanrı)**, SDÜ., SBE., Felsefe ve Din Bilimleri ABD., Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Isparta 2010, s. 140.

³⁰⁴ İktbal, **Kölelik Kitabı**, s. 152.

Peygamber ve onun getirdiği İslamiyet'tir. Çünkü Peygamber eski gelenek ve ırkçılığı yıkıp bütün Müslümanların kardeşliği ilkesini getirmiştir.³⁰⁵

İkbal, ırkçılık ve bölgecilik yapanlara şöyle seslenir: “Biz, vatancılık kavgasına yabancıyız, biz, iki gözün aynı ışığıyız ve biriz. Hicaz'ız, Çin'iz, İranlıyız, fakat bir sabahın gülen çiğ tanesiyiz.”³⁰⁶ “Ne Afganlıyız, ne de Türküz. Biz çemen evladıyız, aynı ormanda yetişmişiz, renk ve koku ayırmak bize haramdır. Zira bizi aynı ilkbahar yetiştirmiştir”.³⁰⁷

İkbal'in düşüncesinde, ırkçılık ve İslam birbirine zıt iki olgudur. Ona göre eğer İslam toplumu gerçek Müslüman olmak istiyorsa kendisini Türk, Arap, Fars vb. kabilelere ayırmamalıdır.³⁰⁸ Böylece İkbal, bütün Müslümanların kardeş olduğunu ve ırkçılığın İslam'da yeri olmadığını ifade ederek şöyle söyler: “Biz, soy üstünlüğünü yaktık. Din ateşi, bu soy üstünlüğünü kül etti. Eğer bir çiçeğin yüz yaprağı isek de kokumuz birdir. O, bu düzenin canıdır ve birdir.”³⁰⁹

Görüldüğü gibi İkbal, genel olarak millet ve milliyet olgularını kabul etmekte, fakat ideolojik anlamındaki milliyetçiliği maddecilik olarak nitelendirmektedir. Ona göre bu anlayışın İslam'da yeri olmadığı gibi toplumun parçalanmasına da sebep olmaktadır. Ayrıca Milliyetçilik, onun, ideal birlik toplumunun oluşturulmasında da büyük bir engel teşkil etmektedir. İkbal'e göre asıl olan soy-sopla övünmek değil, kişinin ameli ile övünmesidir. Çünkü ona göre Tanrı katında en üstün kişi amelce en üstün olandır.

İkbal, milliyetçilik bağlamında bölgecilik veya vatana bağlılığı da eleştirir. O, (1899-1905)lı yılları kapsayan dönemde milliyetçilikle ilgili şiirler kaleme almakta ve Hint Milliyetçiliğine vurgu yapmaktadır.³¹⁰ İkbal'in, o dönemde yazdığı şiirlerinin konusu milli ve vatani temalardır.³¹¹ Ancak sonraki (1905-1908) yıllarda bu

³⁰⁵ İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 53.

³⁰⁶ İkbal, **İslamî Benliğin İçyüzü**, s. 14.

³⁰⁷ İkbal, **Şarktan Haber**, s. 39; 50; İkbal, **İkbal'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebur-i Acem)**, s. 78; Muhammed İkbal, **Rumuz-i Bihodi (Benlikten Geçmenin Sırları)**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Yenilik Basımevi, İst. 1958, s. 140.

³⁰⁸ İkbal, **Şarktan Haber (Peyam-ı Meşrik)**, s. 39.

³⁰⁹ İkbal, **İkbal'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebur-i Acem)**, s. 78; İkbal, **İslamî Benliğin İçyüzü**, s. 35.

³¹⁰ Aziz Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, s. 173.

³¹¹ İkbal, **Aşk ve Tutku**, s. 14

fikirlerinde ciddi değişiklikler yaşanmıştır. O, ilk yıllarında Hindistan milliyetçiliğine vurgu yaparak, “Hintli çocukların milli marşı” adlı şiirini kaleme almış, ülke milliyetçiliğine teşvik etmiştir.³¹² Ancak ilerleyen dönemlerde ülke milliyetçiliğinden vazgeçmiştir. Çünkü ona göre coğrafi sınırlar içinde kalmak ve sadece o coğrafya için mücadele etmek, İslamî öğretilere terstir.³¹³ Bu yüzden o, “Her lke benim lkemdir ve Allah’ın olan her ülke (yeryüzü) bizimdir. Biz Müslümanız bütün cihan bizim anayurdumuzdur”³¹⁴, diyerek İslam milli marşını kaleme almıştır. Çünkü o, milliyetçiliği olduğu gibi vatanperverliği ve vatana bağlılığı puta tapıcılık olarak algılamakta ve bu maddecilikten kurtulması gerektiğini dile getirmektedir.³¹⁵ O, şöyle söyler: “bir yere bağlı oldun mu sonu felakettir, vatan mefhumundan zgr ol, denizde balığın olduğu gibi”.³¹⁶

İkbal’e göre Müslümanlar vatancılık fikrini benimseyerek kendilerine adeta ayrı bir put yaratmıştır. Bu da Hz. Peygamber’in dini için bir felakettir.³¹⁷ Oysa ona göre millet olmanın temeli vatan değildir. Eğer “millet olmanın temeli ve birliği vatandır”, dersek işte o zaman, bütün İslam kardeşliğini yok etmiş oluruz.³¹⁸ Bunun için İkal, Müslümanların Haremi korumak için birleşmesi ve Nil Nehrinden Kaşgar topraklarına kadar kenetlenmesi gerektiğini vurgular.³¹⁹

İkal, her türlü milliyetçiliği Batılıların, Doğu toplumlarını dinlerine ve özlerine yabancılaştırmak için icat ettikleri inancındadır. Ona göre Batılı gçler Müslümanların zihinlerini bulandırarak, onları bir kukla haline getirebilmek için var gçleriyle çalışmaktadırlar. Ne yazık ki onlar iki asırdan beri bu çalışmalarına hız vererek bazı İslam lkelerinde başarılı olmuşlardır.³²⁰ İkal’e göre Batı emperyalizminin asıl amacı, hilafeti ve Müslümanların birliğini yıkmaktır. Bunun için Müslüman dünyasına toprak temelli milliyetçiliği yayarak farklı ulus devletlere

³¹² Kayanî, *Felsefe, Siyaset ve şiir Dünyasıyla İkal*, İz Yay., İst. 2002, s. 9-10.

³¹³ İkal, *Aşk ve Tutku*, s. 14.

³¹⁴ İkal, *Bang-ı Dera (Kervanın Çağrısı)*, s. 71-72.

³¹⁵ Schimmel, *Çağın Mevlanası Muhammed İkal*, s. 95.

³¹⁶ İkal, *Doğudan Esintiler*, s. 74.

³¹⁷ İkal, *Doğudan Esintiler*, s. 72.

³¹⁸ İkal, *Benliğin İşaretleri*, s. 57; İkal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 55.

³¹⁹ Kayanî, *Felsefe, Siyaset ve şiir Dünyasıyla İkal*, s. 126.

³²⁰ İkal, *İslamî Benliğin İçyüzü*, s. 15; İkal, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 5.

bölmeye çalışmaktadırlar.³²¹ Dolayısıyla Müslümanların bu yabancılaşmadan uzaklaşıp özlerine dönmeleri ve Müslümanları özlerine yabancılaştıran her şeyle mücadele etmeleri insani bir ödevdir. Bunun bilincinde olup mücadele etmek için sağlam bir benliğe (şahsiyet) sahip olmak gerekir. Bu benliğe sahip olmak için öncelikle benliği terbiye etmek gerekir. Bu terbiye süreci de üç aşamalı olarak gerçekleşir. Allah'a itaat, takva ve Allah'ın yeryüzündeki halifesi merhalesidir. Bu üç aşamada gelişen ve olgunlaşan benlik Allah dışında kimseye muhtaç olmaz ve kendi kendini inşa edebilir, ayakta durabilir. Bu terbiye faaliyeti de ancak dini metotlarla gerçekleştirilebilir.³²²

İkbal, bir insanın kendi ülke ve milletine karşı sevgisinin doğal olduğunu ve buna karşı olmadığını, ancak bir yaşam tarzı yani ideolojik anlamdaki milliyetçiliğin, İslam'a aykırı olduğunu söyler. Böylece İkbal, vatanseverliği doğal olarak karşılamaktadır. Fakat o, Batı kaynaklı vatancılık fikrini kökten reddetmektedir.

İkbal, siyaset felsefesinde, İslam dünyasında yaşanan mezhep kavgalarını görerek, bu anlaşmazlıkları evrensel birlik toplumunun teşekkülü için bir tehlike olarak görmektedir. Bu sebeple o, mezhepçilik veya mezhep taassubunu şiddetle eleştirmektedir.

Mezhepçilik; İkbal, İslam devleti ve Müslüman milletler için mezhep ayrılıkçılığının tehlikesini görmüş ve bu yüzden mezhepçiliğe karşı tutumunu düşüncesinin merkezine yerleştirmiştir. Ona göre İslam tek ve parçalanamaz bir bütündür. İslam'da bir mezhepçilik taassubu, ayrılığı; parçalanmaya yol açacak, Müslümanları birbirine düşürecek, Vehhabilik, Şiilik ve Sünnilik anlayışına yer yoktur. O, bu konuyu şöyle dile getirir: "Hakikat'in bizzat kendisinin varlığı tehlikede olduğu zaman, hakikatin yorumları uğruna birbirimizle savaşmanın anlamı yoktur. Bırakalım herkes, Müslüman ümmetin muazzam hakikat sarayına kendilerince, kendi çaplarınca katkılarını yapsın".³²³ Böylece İkbal, dini, siyasi ve ideolojik ayrılıkçılığı şiddetle kınamaktadır. Bu düşüncesinden dolayı İkbal, mezhepsizlikle suçlanmıştır. Buna karşı o, Farsça bir şiirinde şöyle cevap

³²¹ İkbal, **Doğudan Esintiler**, s. 72.

³²² İkbal, **İslamî Benliğin İçyüzü**, s. 15.

³²³ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 80-81.

vermektedir: “Gönlüm aşk ateşiyle yanıp tutuşmaktadır, din ve mezhebimden kime ne (sana ne)”³²⁴.

İkbal, böyle dese de kendisi, Sünnî mezhebine mensuptur, ehli beyte karşı özel bir sevgi ve saygısı vardır.³²⁵ O, iddia edildiği gibi dini mezhebi kökten reddetmiş değildir. O, ideolojik ve toplumun parçalanmasına yol açacak mezhepçilik anlayışını reddetmektedir. İkbal’in, en çok üzerine durduğu, ideal birlik toplumunun parçalanmasına ve hatta gerilemesine sebep olarak gördüğü kavramlardan bir diğeri de taklitçiliklerdir.

Batı Taklitçiliği; İkbal’e göre Batı medeniyeti görüldüğü gibi değildir, sadece göz kamaştırır. Bu yüzden Doğu milletlerinin bu medeniyeti taklit etmemeleri gerekmektedir.³²⁶ Ona göre bu medeniyet, gösteriş ve sihirbazlıktan ibarettir; eğer bu medeniyet taklit edilirse Doğu toplumları için bir felakettir.³²⁷ Onlar, teknolojik ve ilmi üstünlükleriyle sürekli Müslüman kanını akıtmaktadır.³²⁸ Bu yüzden İkbal, Müslümanların Batı’yı sorgusuzca taklit etmelerinden şikâyet eder: “Sen ki Batı’ya köle olmayı kabul ettin, ben Batı’dan değil senden şikâyetçiyim”³²⁹.

Dolayısıyla İkbal’e göre asıl olan Müslümanların kendi değerleridir: “Cevher senin malın olursa cevherdir; yoksa taşdır, balık pulundan değersizdir.”³³⁰ Bu konuda o, Müslümanları şöyle uyarır: “Kendi toprağından henüz peydah olmayan bir ateş iste, başkasının tecellisini aramak doğru değildir.”³³¹ İkbal’e göre Doğu toplumunun bu aşağılık kompleksinden kurtulması gerekir ve bunun yolu da onları uykudan uyandırmak, ona güç, kuvvet ve iman telkin etmektir.³³² O, Doğu toplumları için asıl temel alınması gerekenin Kur’ân olduğunu, Kur’ân sayesinde Batı’nın esaretinden kurtularak özgürlüğe kavuşacaklarını, Kur’ân’da gereken her türlü bilgi ve hikmetin mevcut olduğunu dile getirmektedir.³³³

³²⁴ Meynevi, **a.g.e.**, s. 47.

³²⁵ Ahmet Albayrak, **Muhammed İkbal**, Kaynak Yay., İst. 2007, s.73.

³²⁶ İkbal, **Cavidname**, s. 313.

³²⁷ İkbal, **Doğudan Esintiler**, s. 199.

³²⁸ Kılıç, **a.g.e.**, s. 216.

³²⁹ İkbal, **Doğudan Esintiler**, s. 201.

³³⁰ İkbal, **Cavidname**, s. 193.

³³¹ İkbal, **Cavidname**, s. 209.

³³² Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 50.

³³³ İkbal, **Cavidname**, ss. 90;100.

Böylece İktbal, çalışmalarında daima Kur'ân'ı esas almıştır. O, Kur'ân'daki "Akıl sahipleri için işaretler vardır"³³⁴, ayetini esas alarak Kur'ân'ın anlaşılmasıyla hedefe ulaşılabilceğini ileri sürmüştür. Onun, Kur'ân'ı temel almasının yegâne sebebi ise Kur'ân'ın dinamik dünya görüşüdür.³³⁵

İktbal, böyle söylese de Batı'nın bilimsel ve teknolojik üstünlüklerini takdir etmektedir. Bu yüzden o, Batı'nın bilim, teknoloji ve dinamik ruhunun taklit edilebileceğini, fakat gelenek ve göreneklerinin taklit edilmemesi gerektiğini vurgulayarak, İslam gençliğinin Batı'yı taklit etmeden önce bilim ve idrak kuvvetlerinin iyi bir biçimde geliştirilmesi gerektiğini ifade der.³³⁶

Kısacası İktbal, "Batılılaşmadan çağdaşlaşmayı", bunu da kendi değerlerimizle gerçekleştirmeyi savunmaktadır.³³⁷ Çünkü İktbal, "Batı'nın bilim ve teknolojisini alalım, ahlakını ve yaşam tarzını bir yana itelim" diyen düşünürler ile Batı'nın bilim ve teknolojisini alıp, kültürünü, ahlakını ve yaşam tarzını almamanın mümkün olmadığını düşünenlerin aksine, bunun yapılabileceğini ve yapılması gerektiğini savunur. Ona göre insanlığın görevi, bu ikisini birbirini dışlamadan bir araya getirmektir. Dolayısıyla İktbal'in düşüncesine göre Batı'nın bilim ve teknolojisinden faydalanarak doğaya uyumlu yaşamın yollarını bulmaya çalışırken dikkat edilmesi gereken önemli husus ise kendi dini ve ahlaki değerlerimizi de unutmamak ve sürekli göz önünde bulundurmadır.³³⁸

İktbal, bu konuda tıpkı Türk milliyetçiliğinin fikir mimarı sayılan Ziya Gökalp gibi düşünmektedir. Çünkü o da Türklerin kendi milli kültür ve değerlerini muhafaza etmek şartıyla Batı medeniyetinden bir takım unsurların alınmasının zorunlu yani modernleşmek için şart olduğunu ifade etmiştir.³³⁹ İktbal, siyaset felsefesinde, Batılılaşmayı da taklitçilik olarak değerlendirerek eleştirir.

Batılılaşma; İktbal, İslam dünyasındaki çağdaşlık veya Batılılaştırma faaliyetlerini şiddetle eleştirir. Çünkü o, bu yenileşmenin temelinde Batı taklitçiliği

³³⁴ Tâ-Ha, 20/128.

³³⁵ A. Schimmel, **Muhammed İktbal**, Çev., Senail Özkan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 60.

³³⁶ İktbal, **Cavidname**, s. 313.

³³⁷ Kılıç, **a.g.e.**, s. 219.

³³⁸ Şeriati, **a.g.e.**, s. 98-99.

³³⁹ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yay., İst. 1998, s. 23.

ve hilesi olduğunu düşünür. Ona göre bu hareketi yürütenler ilim, düşünce, ahlak, şereften yoksun, rahatına düşkün, eleştirel zihniyetten uzak ve kör taklitle yetinen kimselerdir. Bunlar Doğu toplumları için zararlı değerler üreterek, kendi cevherlerinden uzaklaştırırlar.³⁴⁰

İkbal, Batı medeniyetinin ideal birlik toplumu için bir çözüm olamayacağını ileri sürer. Ona göre “ölmeye yüz tutmuş, kalbi ölü, ruhsuz ve dinsiz bir medeniyet, başkasını diriltemez”.³⁴¹ Bu medeniyetin sloganı, insanlığa sessizce yaklaşıp, gafil avlayarak insanlığı ezip perişan ederek öldürmektir ve onun değişmez uğraşı ticarettir. Ticari açıdan gelişmiş olması, yüksek ve göz kamaştırıcı binalar, bankalar, Yahudi zekâsının bir keşfidir.³⁴² Dünya, bu modern uygarlık yıkılmadıkça barışa, huzura, temiz aşk ve sevgiye, Allah’a kulluğa nail olup, mutluluğa erişemeyecektir.³⁴³

İkbal’e göre Batı medeniyet, yaşça, içinde gizlediği hayatiyet ve anlam bakımından genç bir medeniyettir. Ama ölüm anını ve son nefesini yaşamaktadır. Çünkü temeli zayıftır, aşk ve İman’dan yoksundur, her an yıkılma tehlikesi yaşamaktadır.³⁴⁴ Ona göre Avrupa’da ilim, sanat gelişmiş ve sanayi ilerlemiştir. Fakat orası, hayat kaynağından yoksun karanlıklar ummanıdır. Orada ticaret, bir kimseye kazandıran fakat milyonları batıran bir kumardır.³⁴⁵ Onlardaki ilim, hikmet, siyaset ve hükümet, sadece görüntüden ibarettir. Gerisinde hakikat yoktur. Liderleri, diğer toplumlara eşitlik ve sosyal adalet dersleri verip durdukları halde, halkların kanını emmektedir. Dünyadaki işsizlik, sefalet, içki düşkünlüğü ve yoksulluk onların eseridir.³⁴⁶

İkbal’in, Batı medeniyetinin eleştirmesinin farklı nedenleri vardır. Öncelikle İkbal’e göre Batı insanlığı öldürmüş, bölücü, dinsiz, alçak, büyücü, güvenilmez, ayrımcı, emperyalist, kalbi ve ruhu ölü, bilim puthanesinin sahibi olup insanlığın

³⁴⁰ Nedevi, **İkbal’in Mesajı**, s. 79.

³⁴¹ İkbal, **Kulluk Kitabı**, ss. 148; 175.

³⁴² İkbal, **Kulluk Kitabı**, s. 175.

³⁴³ Nedevi, **İkbal’in Mesajı**, s. 78.

³⁴⁴ İkbal, **Cavidname**, s. 121.

³⁴⁵ İkbal, **Kulluk Kitabı**, s. 175.

³⁴⁶ Nedevi, **İkbal’in Mesajı**, ss. 74-76.

birliğini sağlayamamıştır.³⁴⁷ Özellikle kuru akılcılığı, egoist bireyciliği, ırkçılığa meyilli oluşu, dinsizliği ve aşka uzaklığı, böyle bir birliği oluşturmasına her zaman engel olmaktadır. Oysa “Sosyal bir hareket olarak İslam’ın amacı bu birlik fikrini, Müslüman hayatına yerleştirmek ve onu diri tutarak daha aktif hale getirmektir”.³⁴⁸

Diğer bir temel neden ise Batılılaşma, Müslümanları kendi benliklerinden uzaklaştırmış, kendilerine yabancılaştırarak onların kendi içlerindeki birliği bozmuştur. Aynı zamanda bu medeniyet, Müslüman gençleri özlerinden uzaklaştırarak kişiliksizleştirmiş ve imanlarını kaybettirmiştir.³⁴⁹ Bu durumda İkbâl, Kur’ân’a dönülmesini ve böylece Müslümanların öz benliklerinin yeniden kazanmaları gerektiğini vurgular.³⁵⁰ Ona göre bugün Batı’nın üstünlük tasladığı modern bilim, aslında Doğu kökenlidir, bu inciyi Müslümanlar bulmuştur. Araplar, Avrupa’yı fethetince, bilimin temelini Batı’da atmış ve böylece onlar geliştirerek farklı keşif ve icatlarda bulunmaktadırlardır.³⁵¹ İkbâl’e göre bilimin rasyonel temeli Peygamber tarafından atılmıştır. Çünkü o, sürekli şöyle dua etmiştir: “Ey Rabbim, bana eşyanın hakikati ve mahiyeti hakkında bilgi ver”.³⁵²

İkbâl, Avrupa toplumunun girişken, yaşam ve refah düzeyinin yüksek olduğunu kabul etmektedir. Ancak onların aşırı ırkçılığını ve milletler arasında ektiği nefret, kin, düşmanlık ve insanların ırk ve renge dayalı ayrımcılıklarını şiddetle eleştirmektedir.³⁵³ Ona göre Batı, bilim, teknoloji ve enerji dolu çalışkan ve girişkendir, fakat sosyal ve siyasal sistemi temelsizdir, her an yıkılma tehlikesi yaşamaktadır. İkbâl, Batı’nın aşırı milliyetçilik, ırkçılık ve acımasız rekabetini bir hastalık olarak nitelendirir ve buna karşılık İslam’ın ırklar ve uluslar üstü evrensel kardeşlik felsefesini geliştirmiştir. Ona göre insanlık tarihinde İslam döneminde insan ırk, renk, dil, ülke ve cinsiyet farkı gözetmeden birlik ve eşitlik temelinde, kardeşlik ilkesine göre bir araya gelerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. İkbâl’e göre İslam’da üstünlük ancak takvadedir. Onun dışında hiçbir şey üstünlük sağlayamaz.

³⁴⁷ İkbâl, *Doğudan Esintiler*, s. 166.

³⁴⁸ İkbâl, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, ss. 204-206.

³⁴⁹ İkbâl, *Cavidname*, ss. 264-265; 270; 313.

³⁵⁰ İkbâl, *Cavidname*, s. 90.

³⁵¹ İkbâl, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 23.

³⁵² İkbâl, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 19.

³⁵³ Kayanî, *a.g.e.*, s. 11.

Yine de İktbal, Avrupa'nın dinamik ruhunu ve girişkenliğini İslam ilkelerine uygun bulmuştur.³⁵⁴ Çünkü ona göre İslam pasifliği değil, aktif, dinamik ve çalışkanlığı tavsiye eden bir dindir. İslam dinine göre tembellik ve durgunluk ölüme eşittir. Müslüman birey, daima dinamik, girişken, aktif ve yaratıcı olmalıdır.

Ayrıca ona göre Batı, etkin ve dinamiktir. Fakat çok bencil ve kurnazdır. Aşk ve imandan yoksundur. Aklın hileleri tarafından zehirlenmektedir. Güneş, ışıklarını bile insanlık için faydalı hale getirmesine rağmen, insan yoksulluğuna çare bulamamaktadır. Dolayısıyla Doğu'nun trajedisi, Batı'nın bilimsel üstünlüğüne değil, dışsal cazibesine kapılmasında yatmaktadır.³⁵⁵

İktbal'e göre zekâ ve maharet Batılıların hayat felsefesi ve düzenidir. Ancak onlar aşk'tan mahrumdur. Bu durumda, eğer zekâ, aşk ile birleşirse hakkı bulabilir. Aşk'ın esas temeli zekâdır. Aşk, zekâ ile bütünleşirse, hakkı bulabildiği gibi yepyeni bir dünya yaratabilir.³⁵⁶

İktbal'in Batı Demokrasisi Eleştirisi; İktbal, Batı demokrasisini pek çok yönden eksikliklerini tespit ederek eleştirmiştir. Ona göre Batı kapitalizmi, bireyi ve bireysel gelişmeyi ayaklar altına alarak, böylece hakiki demokrasinin gelişmesi ve gerçekleşmesini imkânsız hale getirmektedir.³⁵⁷ Ona göre "Batı'nın demokratik sistemi; aynı eski enstrüman akurlarında, kayserin sesinden başka bir nota yoktur, despotizm şeytanı onun demokrasi elbiselerinde dans etmektedir."³⁵⁸ "Görseniz özgürlüğün iyilik meleği sanırsınız, oysa Batı'nın demokrasi düzeni, yüzü parlak, içi Cengiz'den de karanlıktır."³⁵⁹

İktbal, demokratik bir sistemin başarısının, o sistemin üyelerinin buna hazır oluşlarına bağlı olduğunu söyler. Bu bakımdan İktbal, gelişmemiş kişilerin mutlak demokrasisini kabul etmemiştir. Onun, Batı demokrasisine yönelik eleştirisinin

³⁵⁴ Kayanî, a.g.e., s. 11-12.

³⁵⁵ Aziz Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, Çev., Ahmet Küskün, Yöneliş Yay., İst. 1990, s. 179.

³⁵⁶ İktbal, **Kölelik Kitabı**, s. 139.

³⁵⁷ John L. Esposito, **Güçlenen İslam'ın Yankıları**, Çev., Erol Çatalbaş, İst. 1989, s. 208.

³⁵⁸ Tauseef Ahmed Parray, "Allame İktbal'in İslam Demokrasi Söylemi: Demokrasinin İslam'la Uyuşan ve Uyuşmayan Yönlerine İlişkin Görüşlerinin Analizi", **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İktbal, Aylık Edebiyat Dergisi**, Hece Yay., Yıl: 17, Sayı: 193, Ankara 2013, s. 162.

³⁵⁹ İktbal, **Doğudan Esintiler**, s. 215.

temelinde şu vardır: Demokrasi, “İnsanların sayıldığı fakat tartılmadığı bir sistemdir.”³⁶⁰ Oysa ona göre “İki yüz eşek kafasından bir insan fikri çıkmaz”.³⁶¹

Ayrıca İktbal, Batı demokrasi sisteminde, yasama meclislerine deneyimli, yetenekli ve erdemli kişilerin seçilmediğinden şikâyet eder. Çünkü İktbal’e göre bu sistemde oylar, okuma yazması olmayan cahil toprak ağalarının (feodal) arzusuna göre kullanılır. Hiç kimse yasama görevine politik, ekonomik, yetenek ve sağlıklı düşünebildiği için seçilmez. Diğer taraftan oylar, kapitalistlere veya toplumsal üstünlüğünü kullanan ya da ağzı iyi laf yapan, toplumu kandırabilenlere gitmektedir.³⁶² İktbal’e göre bu tür demokrasiler de “İnsanın değeri değil, kafaları sayılmaktadır.”³⁶³

İktbal’in benlik felsefesi ve insanın yeryüzünde Allah’ın halifesi olma düşüncesi de, Batı demokrasisi ile uyuşmamaktadır. Çünkü seküler demokraside insanın Tanrı’yla ilişkisi sınırlı ve formaldır. Oysa kendi benliğinin bilincinde olan insan, kendisini mümkün olduğu kadar mükemmel ve Tanrı’ya daha yakın kılarak yeryüzünde Allah’ın hükümrânlığını kurmaya çalışır.³⁶⁴ İktbal’e göre insan kendisini Tanrı’dan uzaklaştırdığı sürece kâmil insan olamaz. Aksine insan, Tanrı’ya yaklaştığı ölçüde kâmil insan olur.³⁶⁵ Kamil insan, İnsanlığın hedefi ve hem akıl hem de beden olarak yaşamın zirvesidir. Onun hayatında düşünce ve eylem, sezgi ve akıl bir olur. İnsanlığın gerçek yöneticisidir; onun krallığı Tanrı’nın yeryüzündeki krallığıdır.³⁶⁶

İktbal’e göre “Avrupa toplumlarının ekonomik gelişmeleri sonucu ortaya çıkan Batı demokrasisi, yapısı itibariyle seküler ve materyalisttir. O, manevi boyutu tamamıyla devre dışı bırakarak toplumun sadece maddî yaşamına katkıda bulunabilir. Dolayısıyla Batı’daki demokrasi, ahlaki ve etik değerlerden uzaklaşmaya eğilimlidir”.³⁶⁷

³⁶⁰ İktbal, **Doğudan Esintiler**, s. 199.

³⁶¹ Schimmel, **Çağın Mevlanası Muhammed İktbal**, s. 107.

³⁶² Abdülhakim Halife, **Fikri İktbal**, s. 258; Aktaran: Mazharuddin Siddîkî, **İslam Dünyasında Modernist Düşünce**, Çev., Murat Fırat-Göksel Korkmaz, Dergah Yay., İst. 1990, s. 149.

³⁶³ İktbal, **Doğudan Esintiler**, s. 199.

³⁶⁴ Parry, **a.g.e.**, s. 162.

³⁶⁵ İktbal, **Esrar-ı Hodi**, s. 64.

³⁶⁶ Syed Abdul Vahid, **Thoughts and Reflections of İktbal**, Lahore 1992, ss. 162-166. Naklen: Parry, **a.g.e.**, s. 162.

³⁶⁷ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 93-94.

İkbal, demokrasinin Allah'ın ve yaşamın birliğine dayandırarak seküler ve maddeci temelini kökten reddeder. Ona göre demokrasi, yaşamın maddi ve ruhi boyutlarını birleşik ve tek bir yaşamda bir araya getiren birleştirici bir güçtür. Oysa Batı'da maddeyi ruhtan ayıran düalistik yaşam kavramı söz konusudur.³⁶⁸

Böylece İkbal, demokrasinin Batı'da anlaşıldığı şekline şiddetle karşı çıkarak kendine özgü bir İslam demokrasi anlayışı geliştirmiştir.

1.5. Demokrasi Kavramı ve İkbal'in Demokrasi Anlayışı

Demokrasi Kavramının tarihsel ve toplumsal şartlarla hatta dünya ülkelerinde uygulama şekli bile değişiklik gösterdiğinden kesin bir tanımını yapmak neredeyse imkânsızdır. Yine de genel olarak ifade edecek olursak demokrasi, sözcük olarak, "Halk iktidarı, iktidarın halka ait olması"³⁶⁹ anlamına gelmektedir. Demokrasi, çoğunluk yönetimi, siyasi eşitlik ve azınlık haklarının korunması olmak üzere üç ilkeye dayanır.³⁷⁰ Demokrasiye, halkın kendi kendini yönetmesi yani halkın yönetimi adını veren ilk isim Platon'dur.³⁷¹ Fârâbî, buna demokratik şehir (el-medinetül cemaiyya) adını vermiştir. Ona göre bu kent halkının amacı; her biri kendi istediğini ve bütün arzularını özgürce yapan insanlar olmaktır. Başka kentler arasında bu kent, en çok arzu edilen ve en mutlu olandır. Çünkü orada, insan için karşılanmayan hiçbir arzu ve istek söz konusu değildir. Bu şehirde arzuların ve yaşam biçimlerinin her çeşidine rastlanır.³⁷²

Demokrasi yönetim sistemi, bütünüyle zorba yönetime karşı bir yönetim biçimidir. Bu sistemde yönetim, mal-mülk tamamen halka aittir.³⁷³ Demokrasi aynı zamanda bir özgürlükler rejimidir. Bu sistemde halk seçme özgürlüğüne, ifade özgürlüğüne sahiptir. Sistemde çoğunluk iradesine uyulur, fakat azınlık hakları da güvence altına alınarak temel hak ve özgürlükler muhafaza edilir.³⁷⁴

İkbal, Batı'da uygulanan her türlü demokrasi sistemine karşı çıkarak, İslam'ın ilk döneminde uygulandığı bir İslami demokrasi sistemini savunmaktadır. Bu

³⁶⁸ İkbal, **Recounstruction**, s. 122; Aktaran: Parry, **a.g.e.**, s. 53.

³⁶⁹ Nevzat Can, **Siyaset Felsefesi Problemleri**, Elis Yay., Ankara 2005, ss. 148; 257-260.

³⁷⁰ Bolay, **Felsefeye Giriş**, s. 265.

³⁷¹ Platon, **Devlet**, Çev., Sabahattin Eyyüpoğlu- M. Ali Cimcoz, İst. 1992, s. 545.

³⁷² Fârâbî, **İdeal Devlet (el-Medinet-ül Fazıla)**, s. 111.

³⁷³ Cevher Şulul, **İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi**, İnsan Yay., İst. 2009, s. 210.

³⁷⁴ Can, **a.g.e.**, ss. 148; 257-260.

sistemde yönetici sınıfı yoktur, her yerde özgürlük hâkimdir ve devlet zengindir.³⁷⁵ O, bireylerin haklarının gerektiği gibi korunduğu, hayatın temel gereksinimlerine herkes tarafından sahip olunduğu, yöneticilerin akli ve ahlaki özelliklerine göre seçildiği, mal-mülk, üstünlük ve makamla ilgilenilmediği, oy toplamada Batı'da olduğu gibi kaba-kuvvet, hile, dalkavukluk ve para oyunlarının dönmediği bir demokrasi istemektedir.³⁷⁶

İkbal'e göre Müslümanların Halifesi en büyük dini lider değildir. O Allah'ın yeryüzündeki gölgesi de değildir ve hata yapabilir; yasa önünde diğer Müslümanlar gibidir. İslam bir kişinin şahsi yönetimine karşıdır; her Müslüman Halifeyi özgür iradesi ile seçtiği gibi onu sorgulamak ve eleştirmekle de sorumludur. İkbal, bu duruma Hz. Ömer'i örnek gösterir. Ona göre Hz. Ömer, bir keresinde savaş ganimetlerinden kendisine düşen paydan daha fazlasını almakla suçlanmış ve hakkında soruşturma başlatılmıştır. Yine Hz. Ömer, yaşlı bir kadın tarafından Kur'ân'ı doğru olarak uygulamadığı iddiasıyla eleştirilmiştir. Hz. Ömer, bu tenkitleri açık fikirlilik ve hoşgörü ile dinlerken kadının yorumunu da göz önünde bulundurmuştur.³⁷⁷ Bu sebeple İkbal'e göre seçme hakkı sadece erkek ve efendilerin değil, kadın-erkek, köle-efendi bütün Müslümanların en doğal hakkıdır. Dolayısıyla İkbal, bireylerin özgür gelişmesine engel olan her şeyin, şeriat ve İslam ahlakına aykırı olduğunu vurgular.³⁷⁸

Anlaşıldığı gibi İkbal'in demokrasi anlayışı, eşitlik, özgürlük ve seçim ilkesine dayanmaktadır. Bu sistemde zengin-fakir, ırk, renk ve cinsiyet farkı gözetilmeden her açıdan belli bir donanıma sahip olan herkes, özgür bir şekilde seçme ve seçilme hakkına sahiptir. Buna gerçek anlamda halkın yönetimi diyebiliriz. Çünkü İkbal'in düşüncesindeki bu hakiki demokrasi sisteminde vatandaşlar özgür iradesi ile temsilcilerini seçebildiği gibi, yöneticilerini sorgulama hakkına da sahiptir. Dolayısıyla bu sistemde herkes eşit haklara sahiptir.

³⁷⁵ Halife, a.g.e., s. 258; Sıddikî, a.g.e., s. 149.

³⁷⁶ İkbal, **İslam Düşüncesi**, ss. 12-14.

³⁷⁷ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 19.

³⁷⁸ Sıddikî, a.g.e., s. 147.

1.6. İkbâl'in Modernizm Düşüncesi

Sözlük anlamı yenileşme ve çağdaşlaşma olan modernizm terimi günümüze ait olan, onu çağrıştıran vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Kavram, bir akımın şimdiki halini, öncekiyle zıtlığını da ifade eder.³⁷⁹ Modernizm, “yeniye taraftarlık, yenilik tutkunluğu, her eski olana düşman olma ve yerleşmiş her şeyi yıkma taraftarlığı gibi anlamlar”³⁸⁰ ifade etmektedir.

Modernizm, “aklı esas alan, akli deneyler dışında bir otorite tanımayan düşünce sistemi ve eleştirel bir tutumu da ifade etmektedir”.³⁸¹ Buna göre modern çağda idrak kabiliyeti gelişerek, eleştiri ve bilime dayalı pek çok düşünce sistemi ortaya çıkmıştır. Bunlardan Cemaleddin Afganî (1839-1897), İslam dünyasında modernizmin öncülüğünü yapan bir düşünür olarak kabul edilir. O, modernizmi, “Müslümanların uyanışı, Müslümanlar arasında dinini yenileştirilmesi için bir hareket olmalıdır”³⁸² şeklinde tanımlamıştır. Çünkü ona göre insanlar arasında kök salmış, dinle alakası olmayan pek çok hurafe (batıl) şeyler dine sokulmuştur. Bunlardan en önemlisi kaza ve kader meselesidir. Bu inanç, dünyevi faaliyetlerin dışlanması olarak algılanmıştır. Buna inanan kimseler ise kadere mahkûm çaresiz bekleyerek özgürlükleri için hiçbir çaba sarf etmemektedir. Diğer önemli husus ise Peygamberin sözleri sanılan uydurma hadislerdir ki bu tür hadisler de kendi kendimizi yenileme ve dünyada başarı elde etmeye engel teşkil etmektedir.³⁸³ Bu sebeple Afganî, Müslümanlar arasında İslam'ın doğru bir şekilde anlatılması için eski ilimlerin gözden geçirilerek yeni kitapların yazılması gerektiğini vurgulamaktadır. Hatta o, daha da ileri giderek Urvetul Vüska adlı dergide, Kur'ân'ın yorumlarının günümüz meselelerini karşılayamadığını, dolayısıyla günümüz meselelerini karşılayacak biçimde yeniden tefsir edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³⁸⁴ O, bu sözlerinden dolayı bazı çevrelerce dinsizlikle suçlanmıştır.

³⁷⁹ Bolay, **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**, s. 295.

³⁸⁰ Bolay, **a.g.e.**, s. 295.

³⁸¹ Sıddikî, **a.g.e.**, s. 11.

³⁸² Cemaleddin Afganî, **Tabiatçılığı Red**, Çev., Aziz Akpınarlı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1956, s. 36.

³⁸³ Sıddikî, **a.g.e.**, s. 14.

³⁸⁴ Cemaleddin Afganî, **el-Urvetul Vüska**, Çev., İbrahim Aydın, Bir Yay., İst. 1987, s. 64.

Ancak onun amacı Kur'ân'ın yetersizliği değildir, yapılan tefsir ve yorumların yetersizliğidir.

Ayrıca Afganî, İslam hukuk ve düşüncesini hurafelerden temizleyerek dönemin şartlarına ve çağımıza uygun, modern bilime muhalif olmayan ve en önemlisi Kur'ân ve hadislere dayanan bir düşünce sisteminin oluşturulması gerektiğini vurgular. Ona göre şeriat, fıkıh kitaplarına münhasır değildir. Dolayısıyla bu biçimde kavranan İslam hiçbir zaman hiçbir çağın ihtiyaçlarına yani modern bilime karşı olamaz.³⁸⁵

İslam dünyasında Afganî'yi takip ederek modernizm düşüncesini savunan bir diğer düşünür de, İktbal'dir. Onun modernizm düşüncesi, İslam'ın özüne dönüş fikri oluşturmaktadır.³⁸⁶ Ona göre İslam'ın özü ise “Allah'tan başka ilah yoktur” ifadesidir. Bu çerçevede İktbal, İslam düşüncesinden ve hayatından hurafeleri temizlemeyi amaçlamıştır.³⁸⁷

Ayrıca İktbal, modern bir yaklaşımla, Kur'ân ve Hadisleri çağdaş yeni gelişmeler ve ihtiyaçlar ışığında yeniden yorumlamaya ve anlamaya çalışarak İslam siyasi düşüncesine ve dini hayata yeni bir canlılık getirmeye çalışmaktadır. Ona göre İslam medeniyetinin yeniden inşasını gerçekleştirebilmek için, Müslümanların, vahye dayanarak evrenin manevi yorumunu yapmaları, insanı ruhi özgürlüğe kavuşturmaları ve ahlakî bir temel üzerine bir sosyal yapı oluşturmaları gerekmektedir.³⁸⁸

O, geniş felsefe kültürüyle, Batı felsefesine dayanarak İslam'ı yeniden yorumlamıştır.³⁸⁹ Ona göre “Avrupa kültürü, İslam kültürünün bazı önemli safhalarının yalnız bir uzantısı ve gelişmiş şeklidir”.³⁹⁰ Bu yüzden o, İslam dünyasının kendi gelenekleriyle ilişkisini kesmeden, Batılı modernleşmeyi model alarak, bütün metafizik sorunlarını yeniden düşünmesi gerektiğini vurgular.³⁹¹

³⁸⁵ Afganî, *el-Urvetul Vüska*, s. 64; İktbal, *Cavidname*, s. 7-8.

³⁸⁶ Sıddıkî, *a.g.e.*, s. 17.

³⁸⁷ İktbal, *İslamî Benliğin İcyüzü*, s. 7.

³⁸⁸ İktbal, *Şikâyet ve Cevabı*, s. 25.

³⁸⁹ Kılıç, *a.g.e.*, s. 234; Seyyid Hüseyin Nasr, *Batı Felsefeleri ve İslam*, Çev., Selahattin Ayaz, İst. 1985, s. 29.

³⁹⁰ İktbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 23.

³⁹¹ İktbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 24.

Dolayısıyla İktbal, bu konuda çelişkili ifadeler kullanmaktadır. O, daha önce işaret ettiğimiz gibi bir taraftan Batılılaşmayı taklitçilik olarak değerlendirip kökten reddederken, aynı zamanda Batılı modernleşmeyi model alınmasının bir zorunluluk olarak görmektedir. Ayrıca o, bugün Batılı sandığımız bilimin aslında Doğu kökenli olduğunu böylece onun alınmasında bir sakınca olmadığını savunmacı bir tutumla ifade etmiştir. Çünkü İktbal'in kendisi Batı düşünce sisteminden istifade ederek Kur'ân'ı yeniden yorumlamaya çalışmış ve böylece Kur'ân'ı esas alarak bir modernizm fikri geliştirmiştir.

İktbal, modernizm çerçevesinde İslam Fikhi'nin da günümüz şartlarına göre yeniden gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi gerektiğine vurgu yapar. Ona göre İslam hukukçularının oluşturdukları hukuki sistemin yeniden incelenmeye ihtiyacı vardır. Çünkü günümüz değişen şartlarında pekçok temel ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. İslam hukukçularının yaşadıkları dönemin şartlarına göre oluşturdukları hukuki sistem, o zamana özgü şartlar için uygulanabilir. Ancak çağımız ihtiyaçlarına uygun değildir.³⁹² Dolayısıyla günümüz şartlarına ve ihtiyaçlarına uygun bir biçimde yeniden yorumlanarak düzenlenmelidir.³⁹³ Böylece İktbal, İslam şeriatı ile İslam fikhi arasında kesin bir çizgi çizmektedir. Ona göre İslam şeriatı evrenseldir ve değiştirilemez. İslam fikhi ise yeniden gözden geçirilebilir ve yeniden yorumlanarak değiştirilebilir.³⁹⁴

İktbal, Kasım 1923'te yazdığı bir mektubunda, İslam'ın da tıpkı Asyanın eski dinlerinde olduğu gibi çağın şartları doğrultusunda yeniden incelemeye ihtiyacı olduğunu belirtir. Geçmiş dönemdeki Kur'ân müfessirleri ve diğer İslam müelliflerinin büyük hizmetlerde bulunduğu, ancak onların eserlerinde modern akla hitap etmekten uzak hususların varlığından söz eder.³⁹⁵ Bu tür fikir ve çalışmalarından dolayı İktbal, geleceğin filozofu olarak anılır.³⁹⁶ O, şöyle söyler:

³⁹² İktbal, **Makaleler**, s. 30.

³⁹³ İktbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 25.

³⁹⁴ İktbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 183-184; İktbal, **Makaleler**, s. 30.

³⁹⁵ İktbal, **Aşk ve Tutku**, s. 33-34.

³⁹⁶ Rafiuddin A. Haşimi, "İktbal, İslamî Diriliş ve İslam Dünyası", **Muhammed İktbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 163.

“Taze bir heyecan verdim gönüllere ben, Lahor’dan ta Buhara ve Semerkand’a dek”³⁹⁷.

Konuyla alakalı olarak İktbal’in gelenekçilik ile modernizmi nasıl değerlendirdiğini incelememiz gerekmektedir. Öncelikle İktbal, gelenek ile modernizm arasında gidip gelmektedir. Dolayısıyla o, felsefi olarak hayatta yeniliği savunmakta, ancak toplumsal gelenek, hayatın kanun ve kurallarına gelince eskilerden bağları koparmanın ve geçmişle ilişkiyi kesmenin toplumsal yaşamı tehlikeye sokacağını düşünmektedir.³⁹⁸ O, bu konuyu şöyle ifade eder: “Kendi yolunuzu kendi çabanızla çizin, başkalarını takip etmek acı vericidir. Eğer aslı bir işte payınız varsa, o işte bir günahınız olmuşsa bile takdir edilirsiniz”.³⁹⁹ İktbal’in önemli özelliği, eskiyi olduğu kadar çağdaş bilim ve felsefeye vakıf olması ve İslamî çizgiden ayrılmadan çağın ihtiyaçlarına uygun olarak eski ile yeninin iyi bir biçimde sentezini yapabilmiş olmasıdır.

O, bir yerde yücelmek için Peygamber’in yolunun takip edilmesi gerektiğini⁴⁰⁰ savunurken, başka bir yerde ise yenilikten ve devrimden yoksun bir hayatın ölüme benzediğini, çalışma ve mücadele ile milletlerin hayat bulabileceğini ve böylece kadere mahkûm olmaktan kurtulacağını ileri sürer.⁴⁰¹ Başka bir eserinde ise o şöyle söyler: “Gerileme döneminde içtihat toplumun birliğini bozar. Dar görüşlü alimlerin içtihatlarını takip etmektense, atadan kalma yolları takip etmek daha çok güvenlidir”.⁴⁰² Böylece İktbal açısından modernizm, geçmişin geleneğinden bir kopuş yada tersine Batılı değerleri tamamıyla benimseme anlamına gelmemektedir. Ona göre modernizm, yazarında ifade ettiği gibi “Basitçe insan özgürlüğünün bir genişlemesidir.”⁴⁰³

Sonuç olarak İktbal, bir taraftan İslam’ın tarihi gelişim sürecini analiz ederek ondan kopmamaya çalışırken, diğer yandan Batılı düşünürlerin çözüm yöntemleri ile fikri problemleri ele almıştır.

³⁹⁷ İktbal, **Aşk ve Tutku**, s. 34.

³⁹⁸ Sıddıkî, **a.g.e.**, s. 42.

³⁹⁹ İktbal, **Şarktan Haber**, s. 66; İktbal, **Muhammed İktbal Külliyyatı**, s. 278.

⁴⁰⁰ İktbal, **Rumuz-u Bihodi**, ss. 18-20.

⁴⁰¹ Nedevi, **İktbal’in Mesajı**, s. 271.

⁴⁰² İktbal, **Rumuz-u Bihodi**, s. 33-34.

⁴⁰³ B. Zeyneb Ali, “İktbal’in İslam Modernizmi Anlayışı”, **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İktbal, Aylık Edebiyat Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 193, Hece Yay., Ankara 2013, s. 214.

2.7. İktbal'in Özgürlük Düşüncesi

İslam, bir özgürlük dini olarak insanın özgürlüğünü esas almaktadır. Bu yüzden İktbal'in özgürlük düşüncesini, çoğulcu liberal demokrasiye ait bir özgürlük değil, bireyin manevî özgürlüğü oluşturmaktadır.⁴⁰⁴ Politik açıdan İktbal'e göre "siyaseten bir insan, İslam şeriatına aykırı davranmadığı sürece istediği her şeyi yapmakta özgürdür".⁴⁰⁵ Bu hak insana Tanrı tarafından tanınmıştır. Aksi takdirde bireyin özgürlüğünden söz edilemez.⁴⁰⁶ O, ferdi ve zihinsel özgürlüğünü geliştirerek, buradan toplumsal özgürlüğe geçmektedir. Çünkü ona göre toplumu oluşturan bireyler özgür değilse, toplumun özgürlüğü söz konusu olamaz. Bu yüzden birey, maddî manevî her yönden özgür olmalıdır.⁴⁰⁷

İktbal'in düşüncesinde dinin, yaşanması ve varlığını sürdürmesi için özgürlük şarttır. Çünkü onun düşüncesinde, eğer insan özgür değilse dini tam anlamıyla yaşayamaz (yaşatamaz). Hal böyle olunca din, toplumda bir temel oluşturamaz. Özgürlük öncelikle İktbal' açısından insanın kendini bilmesi ile anlam kazanır. İnsan, özgürlüğünü kaybetmemek için afyonlaştırıcı, saptırıcı inanç, fikir ve sorgusuz bağlılıklardan, belirsiz bir geleceğe odaklı Mehdilik beklentilerinden kurtularak, Allah ile ilişkisini sağlam bir temele oturtmalıdır.

Böylece düşünürün siyaset anlayışı ve siyaset felsefesi eleştirisini derli toplu ortaya koyduktan sonra onun devlet anlayışını ele alabiliriz. Çünkü İktbal, siyaset felsefesinde oluşturmak istediği evrensel birlik toplumu için devleti bir amaç değil bir araç olarak görmektedir.

⁴⁰⁴ Tüzer, **a.g.e.**, s. 107.

⁴⁰⁵ İktbal, **Makaleler**, s. 60.

⁴⁰⁶ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 16.

⁴⁰⁷ İktbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 47-48.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN İDEAL DEVLET ANLAYIŞI

3.1. İktal'de Devlet'in Genel Yapısı

Genel olarak devlet, “belli amaç ve ideolojiler etrafında toplanmış, ortak değerlere sahip insan topluluğudur”.⁴⁰⁸ Çünkü insan, tarihsel olarak birbirini tamamlayan çeşitli toplumlar içinde yaşamını sürdürmüştür. Ancak ilkel toplumlar dağınık ve göçebe hayatı sürdürmüşlerdir. Modern devletler ise en müttekâmil bir örgütlenme biçimidir. Ancak bir topluluğa devlet denilmesi için insan unsuru, belli bir siyasi nizam, ülke unsuru, hâkim bir otoritenin bulunması gerekir.⁴⁰⁹ Bunun yanı sıra devletin tanımı konusunda farklı tanımlamalar mevcuttur. Bunlardan hukukçu Duquit'e göre devlet, “herhangi bir toplumda yönetenle yönetilenlerin siyasi varlığını sağlayan bir kurumdur”; Malberge, “sınırları çizilmiş belli bir ülkeye yerleşmiş bireylerden oluşan ve fertler karşısında toplumu, güç kullanma yetkisine sahip, yüksek bir otorite sahibi yapan düzenli bir topluluktur”;⁴¹⁰ şeklinde tanımlamıştır. Kant'a göre devlet, “yasal kurallara göre yaşayan insanların meydana getirdiği bir birliktir”.⁴¹¹ Başgil, devleti, “ferdin özgürlük ve saadetini temin eden ve koruyan bir siyasi oluşumdur”⁴¹² şeklinde tanımlamıştır.

Ayrıca devlet, “toplumun birlik ve bütünlüğünü sağlama noktasında gereken şartlar ve imkânların yaratılmasını; yine bu toplumun genel iradesini temsil eden, kendine özgü maddi ve fiili müeyyidelerle donatılmış, fertler ve gruplar üstü hâkimiyet kurma gücüne sahip bir kurumdur”.⁴¹³

Dolayısıyla devlet, pek çok alt kurumlardan meydana gelmiş ve kurumlar üstü bir otoriteye sahiptir. Aynı zamanda devlet iç ve dış güvenliği sağlama gibi

⁴⁰⁸ Yazıcı, **a.g.e.**, s. 184-185.

⁴⁰⁹ Korkmaz, **a.g.e.**, s. 23.

⁴¹⁰ Orhan Münir Çağıl, “İmmanuel Kant'a göre Devletin ve Devletler Arası Münasebetlerin Felsefi Esasları”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, İsmail Akgün Matbaası, İst. 1951, s. 822-823.

⁴¹¹ Çağıl, **a.g.e.**, s. 823.

⁴¹² Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilat Hukuku**, Baha Matbaası, İst. 1960, s. 182; Korkmaz, **a.g.e.**, s. 24.

⁴¹³ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Sosyoloji**, Sebati Basımevi, İst., 1993, s. 332; Orhan Hûlagü, **Fârâbî ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi**, Kırkambar Yay., İst. 1999, s. 7.

temel işleve sahiptir ve bunun için güç kullanma yetkisine sahip olmaktadır. Devlete bu yetkiyi veren bizzat vatandaşın kendisidir.⁴¹⁴

Devletin varlık nedenini Hobbes, insandaki güvenlik duygusuna dayandırır. Ona göre insan tabiatı itibariyle bencil bir varlıktır. Amacına ulaşmak ve hâkimiyet sağlamak için diğer insanları etkisi altına almaya çalışır. Bu sebeple devletin olmadığı durumda “insan, insanın kurdudur”. Ancak insan, aynı zamanda akıllı bir varlıktır, kavga ve anlaşmazlıkların kendi yararına olmadığını da farkındadır. Bu durumda insanlar, kendi varlıklarını güvenli bir ortamda sürdürebilmek için toplum sözleşmeleri yaparlar. Dolayısıyla devlet, bu sözleşmeler neticesinde ortaya çıkan bir kurumdur.⁴¹⁵

İkbal’in devlet düşüncesini, genel siyasi düşünceleri ile felsefi düşünceleri ve yaşadığı çağın sosyo-politik olayları biçimlendirmektedir. O, dünyevi olan her şeyin öz itibariyle temelinde ruhani olduğunu ifade etmiş ve din-siyaset arasında bir ilişki kurmaya çalışarak devlet düşüncesini ortaya koymuştur.

O, devleti, “ruhani olanı beşeri bir örgütlenme biçiminde gerçekleştirme çabasıdır”⁴¹⁶ şeklinde tanımlar. Ona göre ruh, beden (madde) üzerinde hakimiyet oluşturunca ve özgürlüğünü elde edince, devlet işlevini yerine getirir ve gerçek devlet ortaya çıkar.⁴¹⁷ Çünkü maddi ve dünyevi saha aslında ruhun kendini gerçekleştirme aracıdır. Bu nedenle dünyevi olan her şey aslında ve özünde ruhanidir.⁴¹⁸ Ancak bu devletin, İslam ilkelerini uygulayan bir İslam devleti mi yoksa sadece Müslümanlara ait bir devlet olup adaleti sağlayan bir devlet mi olacağı konusu İkbal açısından problem teşkil etmektedir.

İkbal, siyaset felsefesinde oluşturmak istediği ideal devletin dini bir devlet olmadığını ifade ederek Hindistan’ın özel durumuna dikkat çekerek stratejik bir yaklaşım sergilemektedir. O, Hinduların kendi kendini yöneten Müslüman devletlerin bir tür dini yönetim getireceğinden endişe etmemeleri gerektiğini

⁴¹⁴ Yazıcı, a.g.e., s. 184-185.

⁴¹⁵ Yazıcı, a.g.e., s. 186.

⁴¹⁶ İkbal, **Zebur-i Acem**, s. 30; İkbal, **İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 174.

⁴¹⁷ Mevlüt Uyanık, “Muhammed İkbal’e göre Çağdaşlık Kavramı”, **Kur’ân’ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu**, Fecr Yay., Ankara 1997, s. 207.

⁴¹⁸ İkbal, **İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 174.

vurgular. Ona göre devlet, sözleşmeye dayalı olarak tesis edilen bir organizmadır ve bir takım haklar ile görevleri üstlenir. Devlet, idari görevlerinin yanısıra vatandaşları hukuk çerçevesinde, bireysel yeteneklerini geliştirebilmek için hukuki eşitliğe dayalı bir kardeşlik toplumu teşkil edecek şekilde herkesi birleştiren ve fertlerin özgür iradelerine dayanan bir teşebbüstür.⁴¹⁹ Bu kardeşlik toplumunun her bireyi, İslam hukukuna tabi olarak doğasının tüm imkanlarını kullanarak, bireysel potansiyelini en iyi şekilde geliştirebilir.⁴²⁰ İktbal böyle söylesede din dışı bir devleti kabul etmemektedir. Çünkü ona göre millet de, devlet de din ile vardır, din yoksa toplum da, devlet de yoktur.⁴²¹ Ayrıca o, şöyle söyler; “bir devletin türü ister emperyalist, ister demokratik olsun, eğer dini boyut söz konusu değilse bütünüyle Cengizinki gibi karanlıktır.”⁴²² İktbal’in düşüncesinde devletin temel görevi de eşitlik, özgürlük, adalet, refahla beraber toplumda birlik-bütünlük ve beraberliği sağlamaktır. Sonuç olarak onun devleti, aşağıda ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz gibi dine dayanmaktadır.

3.2. İktbal’in Milli Devlet Düşüncesi

Siyaset felsefesinde İktbal, İslam devletleri arasındaki siyasi sınırları kaldırmadan bir milli devlet (devlet-i milli cihani İslam) oluşturmaya çalışır. Ona göre ilk olarak her İslam ülkesi, İslam ve esaslarından uzaklaşmadan, önce kendi bağımsızlığını kazanmalı, kendine dönmeli, kendini yenilemeli ve kendi içişlerini düzene sokmalıdır.⁴²³ Bu ise ülkelerin her birine ikinci hedefi gerçekleştirmek için güç verir. Böylece bütün İslam ülkeleri bir araya gelerek İslam’ın ortak manevi mirası olan Cumhuriyetlerden bir birlik yani milli devlet kurabilirler.⁴²⁴ Böylece İktbal, İslam devletleri arasında yakın bir ilişki olmasını yeterli görmemektedir.⁴²⁵ Ona göre bütün İslam ülkeleri bir devletler ailesi teşkil edebilecek güce kavuşana kadar her İslam devleti kendi iç meseleleri üzerine eğilmeli ve kendi iç sistemini

⁴¹⁹ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 23-24.

⁴²⁰ İktbal, **Makaleler**, s. 66.

⁴²¹ İktbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 65.

⁴²² İktbal, **Bal-ı Cibril**, s. 146.

⁴²³ İktbal, **İslam’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 178.

⁴²⁴ İktbal, **İslam’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 178.

⁴²⁵ Nazif Şahinoğlu, “İktbal’de Din ve Devlet İlişkileri”, **Muhammed İktbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 37.

düzene koyarak güçlenmelidir. İslam ülkeleri, ancak bu şekilde bir uluslar birliği ve devletler birliği oluşturabilirler.⁴²⁶

İkbal, İslam ülkelerinin bir milli devlet çatısı altında birleşmesi konusunda Arap Krallarını Batı uşakları olarak görüyor ve Arap Halkı'nın onlara uymaması konusunda sürekli uyarıyordu.⁴²⁷ Gelecekte kurulabilecek İslam devletleri birliğinin önemli adımlarından en önemlisinin ise Arapların Türklerle birleşmesi olduğunu savunuyordu.⁴²⁸ Böylece o, Müslümanların tek kurtarıcısının ve birleşmesinin temelini İslam olduğunu, eğer Müslümanlar İslam üzerine yoğunlaşırsa, dağılmış güçlerini yeniden kazanarak yok oluştan kurtulabileceklerini vurgulamaktadır.⁴²⁹

İkbal'in yaşadığı dönemde, İslam toplumunda siyasi birliğin dağılması, birbirinden bağımsız siyasi oluşumların ortaya çıkması, Şiiiler ile Ehli Sünnet'in İran'da imamet konusundaki görüş ayrılıkları; hilafetin veya milli devletin kurulmasını imkânsız hale getirmiştir. Arabistan'da ise şahsi çıkarların ön plana çıkması da Müslüman toplumun bölünmesini hızlandırarak milli devleti imkânsız hale getirmiştir. Bunun bilincinde olan İkbal, bölgesel devlet fikrini destekleyip, bunu Müslümanların birliğini sağlamaya yönelik önemli bir adım olarak görmektedir.⁴³⁰

İkbal'e göre Müslümanların sömürgeciliğe karşı birlik içinde hareket etmesi gerekiyordu. Fakat siyasi hakikatler, bunun pek kolay olmadığını göstermekteydi. İkbal'de bunun farkında olarak önce Müslüman halkların kendi bağımsızlıklarını kazanmaları, sonra ümmet çatısı altında toplanarak İslam birliğini kurmaları gerektiğini savunuyordu.⁴³¹ Aslında ona göre sömürgeciliği reddetmek gerekli fakat yeterli değildi. Müslümanların kendi iç bünyelerini yeniden inşa etmeleri ve kurtuluş için harekete geçmeleri gerekiyordu.⁴³² Böylece onun, milli devlet düşüncesi, aynı zamanda onun Panislamizm (İtihad-i İslam) fikrini de yansıtmaktadır. Çünkü onun,

⁴²⁶ İkbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 178.

⁴²⁷ İkbal, **Kulluk Kitabı**, s. 144.

⁴²⁸ İkbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 177.

⁴²⁹ Baloch, **a.g.e.**, s. 208.

⁴³⁰ Şekban Halifat, "İkbal'in İhya Projesinin Analizi", **Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 185.

⁴³¹ İkbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 176-178.

⁴³² İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi (Metinler/Kişiler:1)**, Dergah Yay., İst. 1986, s. 40.

siyaset felsefesinin şekillenmesinde İslam Birliği düşüncesi önemli bir konuma sahiptir.

19. yüzyıl'ın ikinci yarısında İkbâl, İslam birliğinin fikir önderi olarak, hem Avrupa sömürgeciliğine karşı hem de İslam dünyasının yenilenmesi için bir üst kimlik olarak İslam birliği düşüncesini savunmuştur. Böylece o, İslam dünyasının bağımsızlık hareketine dini-sosyal, siyasal ve felsefi bir temel sağlamıştır. Onun tek amacı Avrupa sömürgeciliğine karşı mücadele ederek Müslümanların bağımsızlığına kavuşmasını sağlamaktır.⁴³³

Ancak İkbâl'in inşa etmeye çalıştığı dünya Müslümanlarının birliğinin oluşturulmasına, Müslümanların farklı etnik kimliğe, kültüre sahip olması ve mezheplere bölünmesi büyük engel teşkil etmekteydi. Dolayısıyla İkbâl, çağın şartları gereği ayrı ayrı devletlere bölünen Müslümanların artık kendi içişlerinde ittifaklarını oluşturarak kendi devletlerini güçlendirmeleri gerektiğini düşünmüştür. O, ayrı devletler halinde yaşayan Müslümanları bir bahçenin koku saçan güllerine benzeterek şöyle söyler: "Gül kokusu, gülü terk ettiği için dönüp dolaşiyor ve bahçenin geniş sahasına yayılıyor."⁴³⁴ Bu sebeple İkbâl, ideal devletin vatandaşlarını, ırk ve soy fikirlerini bir yana bırakarak ortak paydada buluşup aynı inanç ve hedefleri paylaşarak güçlenmesi gerektiğini söyler.⁴³⁵

Kısacası İkbâl, İslam dünyasındaki bağımsız milli devletlerin iç ve dış işlerine müdahale edilmeden dil, ırk ve coğrafya ayırımı yapılmadan bir üst kimlik oluşturarak bir milli devlet inşa etmeyi düşünmektedir. Ancak onun bu düşüncesi İslam devletleri arasında işbirliğinde bir basamak sağlasa da onun hayal ettiği gibi gerçekleşmemiştir. Bunun farklı nedenleri vardır. Başta Batı engeli olmak üzere İslam toplumlarında etnik problem, mezhepçilik, İslam toplumunda siyasi birliğin dağılması, birbirinden bağımsız siyasi oluşumların ortaya çıkması ve şahsi çıkarların ön plana çıkması nedeniyle milli devlet inşa edilememiştir. Ancak onun milli devlet fikri günümüzde bile geçerliliğini korumaktadır. Türkiye gibi güçlü devletler bu yönde çalışmalar sürdürmektedir.

⁴³³ İbrahim Kalın, **Ben, Öteki ve Ötesi (İslam- Batı ilişkileri Tarihine Giriş)**, İnsan Yay., İst. 2006, s. 18.

⁴³⁴ İkbâl, **Rumuz-u Bihodi**, s. 27.

⁴³⁵ Kılıç, **a.g.e.**, s. 213.

3.3. İkbâl'in İdeal Devlet Düşüncesi

İkbâl, siyaset felsefesinde önemli bir yere sahip ideal devletini İslam ilkeleri temelinde oluşturmaya çalışmaktadır. Bu yüzden onun inşa etmeye çalıştığı ideal devlet, Kur'ân devleti olarak isimlendirilir.⁴³⁶ Çünkü o, İslam dinini kendine göre yorumlayarak söz konusu devleti temellendirmeye çalışmıştır. Bu ideal devletin vatandaşları ortak bir inanca sahiptir. Gayesini ise özgürlük, eşitlik ve evrensel kardeşlik ilkeleri biçimlendirir. Bu devlet, coğrafi sınırları ve ırk temelli milliyetçiliği kökten reddeder.⁴³⁷ Çünkü İkbâl'e göre "Peygamber, anayurdundan hicret ederken, İslam ulusçuluğu sorununu da çözerek bilgeliğiyle tek bir ulus kurmuştur".⁴³⁸ İkbâl'in düşüncesinde ulusçuluk (milliyet gara'î), İslam toplumunu parçalamak ve dinsel bütünlüğünü bozmak için Batı sömürgesinin kullandığı bir araçtır.⁴³⁹ Oysa bu devlet insanın tüm renk, dil, ırk ve coğrafi bağlılıktan ferağat ettiği ve dinsel birlik etrafında toplanmasıdır. İslam ülkesi ise tüm yeryüzüdür ve milliyetleri aşan bir niteliğe sahiptir.⁴⁴⁰

İkbâl, ideal devlette, şahsi egemenliği kökten reddettiği gibi hilafeti de bir insanlık hizmeti olarak görmektedir. Bu ideal devlette insanın seçilmiş bir varlık olması, kendisini ispatlayarak güvenini sağlamlaştırır. Çünkü bütün yeryüzünün ve üretim araçlarının sahibinin Allah olduğu açıklanacak, insanın temel görevinin bütün insanlığın çıkarına olacak biçimde refahı yaygınlaştırmak olduğu kabul edilecektir.⁴⁴¹ İkbâl, bu ideal devletinde Müslümanların kendi kendini yönetmesine vurgu yapmaktadır. Bu yüzden bu devleti modern bir kavramla ifade edecek olursak demokratik bir devlet diyebiliriz. Bu arada İkbâl'in düşüncesinde Kâbe tüm Müslümanların sembolik merkezi iken, bölgesel devletlerin de politik olarak bölgesel devlet merkezlerinin olması zorunludur. Böylece Müslümanların çoğunlukta olduğu alanda kendilerini gerçekleştirebilme imkânı bulur.⁴⁴²

⁴³⁶ Esposito, *Güçlenen İslam'ın Yankıları*, s. 206.

⁴³⁷ İkbâl, *İslam Düşüncesi*, s. 14.

⁴³⁸ İkbâl, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 53.

⁴³⁹ Esposito, *a.g.e.*, s. 206.

⁴⁴⁰ İkbâl, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 55.

⁴⁴¹ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 178.

⁴⁴² Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, s.194-195.

Ona göre ideal devlet, farklı dilden, ırktan vb. insanların kendi akli, hür iradeleri ve tercihleriyle Allah'ın mutlak hâkimiyetine tabi olmaları ve tek bir inanç sistemi etrafında birleşmelerinden teşekkül eden demokratik bir devlettir. İnsanlar Allah'ın hükmüne tabi olmak şartıyla mutlak olarak eşitliği elde ederler. Bu yönüyle “İslam tüm dünyada eşitlik için çabalayan yegâne güçtür”.⁴⁴³ Çünkü ona göre İslam Peygamberi'nin kölelere karşı yaklaşımı son derece liberaldir ve o, bu açıdan demokratik eşitlik ilkesinin en etkin bir örneğidir. Çünkü Peygamber, Arabın, Arap olmayana hiçbir üstünlüğü olmadığını ve üstünlüğün sadece takvada olduğunu dolayısıyla Allah'ın hükümlerine bağlı hükmettiği sürece sadık bir köleye bile dahi itaat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Böylece o, demokratik eşitlik idealinin eşsiz örneğidir.⁴⁴⁴ Böylece İkbâl'in ideal devlet anlayışını ortaya koyduktan sonra, acaba böyle bir ideal devlete gereksinim var mıdır? sorusu üzerine ortaya çıkan İslam ve Batı düşünürlerine ait görüşler ele alınacaktır.

3.4. İkbâl'e Göre İdeal Devlete Gereksinim

İdeal devlete gereksinim olup olmadığı ile ilgili olarak görüş ortaya koyan, İslam düşünürlerinden İbn Rüşd, toplumsal yaşamı vazgeçilmez bir realite olarak görmektedir. Ona göre birey olarak insan, ahlaki erdemleri ancak toplumla birlikte yaşayarak edinebilir. Zira insanlar birbirlerinden bağımsız değildir ve yaşam için gerekli olan imkânların yaratılmasında başkalarının yardım ve işbirliğine ihtiyacı vardır.⁴⁴⁵ Bu sebeple ona göre Platon ve Aristoteles'in “insan doğası itibariyle medeni bir varlıktır”, sözü doğrudur. İnsan ile hayvan arasındaki temel fark, insanın toplumsal bir varlık olmasıdır. Dolayısıyla insanın toplum dışında varlığını sürdürmesi imkânsızdır. Ona göre “Eğer tek başına yaşayabiliyorsa ya hayvandır veya bir Tanrı'dır. Çünkü insan yaratılışı itibariyle toplumla yaşamak zorundadır”.⁴⁴⁶ Bunun anlamı ise insanın devletsiz yaşaması mümkün değildir. İnsan en yüce mükemmelliğe ancak ideal devlette ulaşabilir.⁴⁴⁷

⁴⁴³ İkbâl, *Yansımalar*, s. 49.

⁴⁴⁴ İkbâl, *İslam Düşüncesi*, s. 59.

⁴⁴⁵ Şulul, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁴⁶ İbn Rüşd, *Telhis-siyaset Li Eflaton*, Çev., Hasan Mecidi el-Abidi, Beyrut 1998, s. 67-68; Aristoteles, *Nikomakhosa Etik*, 1097, s. 10; Naklen: Şulul, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁴⁷ Şulul, *a.g.e.*, s. 68.

Ayrıca İbn Rüşd, ihtiyaç duyduğumuz yardımlaşmanın sadece insani erdemler için değil, aynı zamanda yaşamın bir zorunluluğundan kaynaklandığını söyler. Çünkü insan ihtiyaçlarını karşılamadan varlığını sürdüremediği gibi tek başına yaşam için gerekli olan araçlarını da temin edemez. Bu nedenle insanlar bir araya gelerek tabiatın kuvvetlerini bölüşmüş ve bütün güçlüklerini paylaşarak aşabilmiştir.⁴⁴⁸ Bu görüş Fârâbî ve İbn Haldun için de aynen geçerlidir. Çünkü Fârâbî, insan saadeti tek başına elde edebilmesi için onun nasıl elde edeceğini gösteren siyaset sanatı ile bu sanatın uygulanabileceği bir yer yani ideal devlete ihtiyaç olduğunu savunur.⁴⁴⁹

Platon'a göre ideal devlet, toplumsal yaşamın vazgeçilmez bir gereksinimidir. İnsan tek başına ihtiyaçlarını karşılayamadığı için topluma ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için kendi sanatını toplumun diğer bireylerinin hizmetine sunmalıdır ki toplumun bütün bu ihtiyaçları karşılayabilmesi için bireylerin farklı mesleklerde bulunması gerekir.⁴⁵⁰ Böylece Platon, toplumsal ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bireylerin mutlaka bir meslekte çalışmalarını ve farklı meslekler edinmelerini ileri sürmüştür. Aristoteles, “insan toplumsal bir hayvandır” dediği gibi insan mutlaka bir topluma ihtiyaç duyar, fakat hayatı idare edilmek (yönetilmek) ister”. Yine o, “devletsiz yaşayan bir halkın uygar olmadığını, hukuksuz olduğunu” belirtiyor. Hobbes, insanların anarşi durumu karşısında kendilerini korumak için, ölüm korkusuyla bir araya gelerek bir devlet kurmak zorunda kalacaklarını söyler.⁴⁵¹ Ona göre “devlet olmasa hepimiz aynı değerlerin peşine düşer ve kaçınılmaz olarak çatışmaya girerdik: herkesin herkesle savaşı”.⁴⁵² Buna göre devlet, insanların yaşama güvencesinden kaynaklanmaktadır

Batı düşünürlerinden Akinolu Tommaso (1225-1274), insanların çoğunun kalıcı olmayan hedeflerin peşinde olduğunu fakat çok az sayıda insan zihninin daha yüksek hakikatleri arama kapasitesine sahip olduğunu belirtir. Bu nedenle insanların, daha kalıcı yani Tanrı'nın yasalarına göre hayatlarını sürdürmeleri için rehberlik etmesi gereken krallara (filozoflara), dolayısıyla ideal devlete gereksinim olduğunu

⁴⁴⁸ Şulul, a.g.e., s. 69.

⁴⁴⁹ Fârâbî, **İdeal Devlet (el-Medinetül Fadıl'a)**, s. 69.

⁴⁵⁰ Platon, **Devlet**, s. 56-57.

⁴⁵¹ Moseley, a.g.e., ss. 20-22; 126.

⁴⁵² Hobbes, **Leviathan (Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti)**, s. 94.

ifade eder.⁴⁵³ Spinoza (1632-1677), insanların çoğunun kör tutkularının etkisinde olduğundan düzenin korunması için güçlü bir devlete ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Ona göre “adalet, ancak devlet yönetiminde var olabilir. Bu devlet güçlü ve otorite sahibi olmalıdır ama düşünce özgürlüğüne de müdahale etmemelidir”.⁴⁵⁴

Batı düşünürlerinden bir diğeri olan Hegel, fertlerin yalnız başına kaideyi bulamadığını ve kaideyi toplumdan gelen evrensel ve sabit hükümlerde bulabileceğini söyler. Ona göre toplum, düsturları ve ödevleri ancak devlete tabi olmak suretiyle ve devletleşerek yerine getirir. Dolayısıyla ona göre devlet, “objektif ruhun en yüksek şeklidir. Orada fert üniversal ile birleşir. Devlet bir fertler toplamı değildir, bir ruhtur, dinamik bir bütündür. Devletin kuruluşu halkın ruhunun ifadesidir. Bu üniversal ruh, bütün özel çıkarları kavrar, aşar, organize ve kuvvetli bir şekilde müşahhas olarak gerçekleşir”.⁴⁵⁵

İslam düşünürlerinden Gazali, insanların doğası gereği isyana ve haksızlığa yatkın olduklarını ve onların haklı davranışlarda bulunabileceği gibi haksız davranışlarda da bulunabileceklerini vurgular. Ona göre saadetli (mesut) bir toplum için hak ve adaleti sağlayan üstün bir otoritenin bulunması şarttır. Bu otorite ise şüphesiz devlettir.⁴⁵⁶ Ayrıca ona göre toplum düzeni ve yönetilmesi ancak bir devletin varlığıyla mümkündür. Çünkü devlet denetiminden yoksun toplumda her türlü yolsuzluklar, taşkınlıklar, anarşi, hırsızlık, gasp vb. kötülük meydan gelebilir.⁴⁵⁷ Buna benzer görüşü İbn-i Haldun da savunmaktadır. Ona göre toplumsal varlık olan insanlar toplum içinde yaşamını sürdürürken hırsları gereği başkalarının haklarına tecavüz etmeye meyil eder. Bu yüzden insanlar için toplumsal hayat nasıl doğal ve gerekli ise onların birbirinin haklarına saldırmalarını engelleyen devlet de temel bir ihtiyaçtır.⁴⁵⁸ Aynı zamanda insanlar, doğası gereği anarşiye, çatışmaya meyilli varlıklardır. Dolayısıyla insanlar anarşi içinde devamlı yaşayamadığına göre

⁴⁵³ Moseley, **a.g.e.**, s. 21-22.

⁴⁵⁴ Moseley, **a.g.e.**, s. 257.

⁴⁵⁵ Baltacıoğlu, **a.g.e.**, s. 12; Naim Şahin, **Hegel'in Tanrısı**, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s. 75.

⁴⁵⁶ Korkmaz, **a.g.e.**, s. 37.

⁴⁵⁷ Korkmaz, **a.g.e.**, s. 170.

⁴⁵⁸ İbn-i Haldun, **Mukaddime**: 1, Çev., Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., İst. 1988, s. 472; Baltacıoğlu, **a.g.e.**, s. 83.

toplumda kargaşayı ve anarşiyi önleyecek bir hâkim, otorite yani devlete ihtiyaç vardır.⁴⁵⁹ Fakat ona göre devletsiz toplum düşünülemediği gibi, devlet de toplum dışında anlaşılabilir.⁴⁶⁰ Böylece İslam ve Batı düşünürleri toplumu insan hayatı için vazgeçilmez olduğunu ileri sürdükleri gibi devleti de toplumda her türlü kargaşayı, anlaşmazlıkları ve kötülükleri önlemek için gerekli görmektedir.

İkbal, siyaset felsefesinde ideal devleti, şeriatın üstünlüğü ve mutlak eşitlik ilkesine dayandırır. Ona göre bu ilkelerin hayata geçmesi için ideal devlet gerekli hatta zorunludur. Çünkü İslam toplumunda özgür bir ideal devlet olmadan şeriatın uygulanması mümkün değildir.⁴⁶¹ Bu sebeple İkbal, politik açıdan, Hindistan’da ayrı bir ideal İslam devleti kurulmasını gerekli görüyordu. Çünkü ona göre Hindistan’da azınlıkta olan Müslümanların dini yaşama özgürlüğü ancak bir İslam Devleti’nin kurulması ile mümkündü. Aksi takdirde Hint Müslümanları İngiliz emperyalizminin sömürgesi altında ezilmenin yanı sıra Hinduların ayrımcılıklarına maruz kalacak azınlık muamelesi görecektir. Bu sebeple İkbal, bölge Müslümanlarının, emperyalistlere karşı bölünerek zayıf düşmesini önlemek için, İslam ülküsüne bağlanarak güçlü olmaları gerektiğini savunur. Bunun içinde bölgede ayrı bir İslam devleti kurulmasını zorunluluk olarak görmektedir.⁴⁶² İkbal, bu konudaki düşüncesini şöyle dile getirir:

“Hind Müslümanları, dini ve kültürel özgürlüklerini elde etmeleri için, Müslümanların çoğunlukta oldukları eyaletleri içine alan ayrı bir devlet kurmaktan başka çare yoktur. Eğer Hindistan’daki kast sistemi ortadan kalkmış olsaydı, Hindu-Müslüman ittifakı (birliği) oluşurdu. Fakat Hindular bu konuda çok mutaassıptırlar. Onlar sınıf taassubundan hiç vazgeçmiyorlar”.⁴⁶³ Bunun yanı sıra “Hindistan toplumunun birimleri, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi bölgeseldir. Hindistan, farklı ırk, dil ve dinlerin yaşandığı bir ülkedir. Onların davranışları, ortak bir ırk bilinciyle hiçbir şekilde belirlenemez. Hatta Hindular bile homojen bir grup şeklinde değildir. Dolayısıyla bölgedeki toplumsal grupların gerçeği dikkate

⁴⁵⁹ Baltacıoğlu, **a.g.e.**, s. 83.

⁴⁶⁰ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 472.

⁴⁶¹ Esposito, **a.g.e.**, s. 203.

⁴⁶² Hatemi, **a.g.e.**, s. 9-10.

⁴⁶³ İkbal, **Esrar ve Rumuz**, s. 18.

alınmadan ABD demokrasi prensibi uygulanamaz. Bu yüzden bölgede ayrı bir ideal İslam devletinin oluşturulması kaçınılmazdır".⁴⁶⁴

İkbal, 1937 tarihli bir mektubunda M. Ali Cinnah'a şöyle yazar: "Barış içinde yaşayacak bir Hindistan'ın gerçekleşmesi için tek çıkar yol, ülkenin ırk, din ve dil benzerliklerine göre yeniden bölünmesidir". Bu yeni kurulacak Müslüman eyaletler federasyonu, Müslümanları, Hinduların baskısından kurtararak barış ve güvenlik içinde yaşayabilmeleri için tek çaredir.⁴⁶⁵ Cinnah, İkbal'in ölümünden sonra onun Pakistan devletinin kurulmasındaki rolünü şöyle anlatır: "O, benim için bir dost ve önder bir filozoftu. Müslüman birliğinin geçtiği bütün zorlu aşamalarda hiçbir kaçış yolu aramaksızın bir kaya kadar sağlam kalabildi".⁴⁶⁶ İkbal, Hint yarımadasının siyasi ve sosyal gelişmeler ışığında bölge Müslümanları için ayrı bir İslam devletinin kurulmasının zorunluluğunu hissederek hayatı boyunca bu yolda çalışıp çabalamıştır. Pakistan İslam devleti fikrini 1930 da ilk defa İkbal, ortaya atmıştı.⁴⁶⁷ Çünkü ona göre bu imkânsız değildir. Tarihte İslam Peygamberi ve Müslümanlar gerçekleştirmiştir ve yine tarih tekerrür edebilir.⁴⁶⁸ Dolayısıyla İkbal'in mücadelesi ölümünden sonra sonuç vermiş ve 1947'de Müslümanlar için Doğu Pakistan ve Batı Pakistan olmak üzere iki ayrı devlet kurulmuştur.⁴⁶⁹ Bu özelliğiyle İkbal, hem Pakistan halkının hem de tüm dünya Müslümanlarının nezdinde Pakistan'ın manevi mimarı ve fikir babası olarak kabul edilerek saygınlığını korumaktadır.

3.5. İkbal'in İdeal Devletinin Temel Nitelikleri

İkbal'in, siyaset felsefesinde onun ideal devletini biçimlendiren bir takım temel nitelikler söz konusudur. Bu nitelikler sırasıyla şöyledir:

3.5.1. İdeal Devlette Din

İkbal'in ideal devletinin temeli dine dayanmaktadır. Çünkü o, dini, birey, toplum ve devletin hayatında önemli bir faktör olarak düşünmektedir. Ona göre ideal

⁴⁶⁴ İkbal, "Niçin Pakistan", (M. İkbal'in Tarihi Konuşması), Çev., Ahmet Albayrak, **Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6, Ankara 2005, s. 117.

⁴⁶⁵ Tunç, **Muhammed İkbal**, s. 39; Abdülkadir Karahan, **Doğudan Gelen Ses: İkbal**, Ufuk Kitapları, İst. 2001, s. 44.

⁴⁶⁶ Tunç, **a.g.e.**, s. 39.

⁴⁶⁷ İkbal, **Esrar ve Rumuz**, s. 12.

⁴⁶⁸ Hatemi, **a.g.e.**, s. 14.

⁴⁶⁹ İkbal, **Aşk ve Tutku**, s. 33.

devletin temel amacı, tevhid ilkesinin yani eşitlik, kardeşlik, özgürlük ve dayanışmayı Müslümanlar arasında sağlamak ve muhafaza etmektir. Dolayısıyla İslam'a göre devletten maksat, bu ideal prensipleri zaman ve mekân güçlerine dönüştürmeye gayret etmek ve insan toplulukları arasında onları gerçekleştirmektir. Bunun anlamı İkbâl'e göre şudur: "İslam'da devlet, bir teokrasi, yani doğrudan doğruya Allah'ın hükümlerinin hâkim olduğu bir hükümet biçimidir".⁴⁷⁰ Yani devlet, Allah'ın hükümlerini toplumda hakim kılma işlevini yerine getirmelidir. Ona göre eğer toplumda Allah'ın iradesi hakim olursa ancak o zaman toplumun iradesi fonksiyonunu yerine getirebilir. Bu sebeple onun düşüncesinde devlet yönetimi dine dayalı bir yönetim biçimidir.

Bu devletin başında Tanrı'nın gölgesi ya da temsilcisi, yanılmaz, sorgusuz ve sorumsuz bir halife değil; yanılabilen, eleştirilebilen, halka ve kanunlara karşı sorumlu bir halife bulunur.⁴⁷¹ Çünkü İkbâl'e göre Asr-ı Saadet dönemindeki hükümet şekli, monarşi ve oligarşi değil, çoğunluğun iradesi olan Cumhuriyet'tir. Bu devlet başkanının herhangi hukuki bir üstünlüğü olmadığı gibi görevi de Allah'ın hükümlerini ve hukuk ilkelerini tam anlamıyla uygulamaktır.⁴⁷² Onun görevi hukuk yapmak değildir.⁴⁷³ İkbâl, devlet başkanının görevi hukuk yapmak değil derken, Kur'ân'deki şeri hükümlerin değiştirilememesidir. Yoksa o, ileride ifade edeceğimiz gibi İslam hukukunun Kur'ân çizgisinden uzaklaşmadan, Kur'ân ışığında toplumun temel sorunları ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yeniden oluşturulması gerektiğini vurgular ki bu görev de ancak devlet başkanına aittir.

İkbâl'e göre "din dışı bir devlet, zincirsiz bir devdir".⁴⁷⁴ Din, devletten soyutlanırsa toplumda, zorba, istibdat, diktatörlük vb. keyfi davranışların ortaya çıktığı gibi, yolsuzluk, şehvet, hırsızlık vb. durumlarda ortaya çıkabilir.⁴⁷⁵ Ancak İkbâl'in, dinden kasdı, belirli manevi değerlerdir. Devlet de bu değerleri topluma yaymakla görevlidir. İkbâl, İslamî değerlerin siyasette mutlaka olması gerektiğini, din-devlet ayırımı yapmanın mümkün olmadığını vurgular. O, dininin temel

⁴⁷⁰ İkbâl, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 174.

⁴⁷¹ İkbâl, **Makaleler**, s. 60.

⁴⁷² İkbâl, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 174.

⁴⁷³ Şahinoğlu, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁷⁴ İkbâl, **Cavidname**, s. 46.

⁴⁷⁵ İkbâl, **Doğudan Esintiler**, s. 146.

ilkelerini esas alarak, vahiy ve akli birleştirmeye, böylece dinin ilkelerini sosyal ve siyasal hayatın gereksinimlerine göre yeniden yorumlayarak, dini canlı ve yaşanır bir hale getirmeye çalışır.

3.5.2. İdeal Devlette Hukuk

İkbal, ideal devleti ve Müslümanların varlığını hukukun üstünlüğüne bağlamaktadır.⁴⁷⁶ Ona göre ideal devletin anayasası, iki temele dayanır: Şeriatın yani kanunun üstünlüğü ve yurttaşların mutlak eşitliği. Ona göre İslam hukuku, Allah'a karşı sorumluluk ve toplumsal sorumluluk olmak üzere hayatın tüm alanlarını kapsar. Hukukun üstünlüğü ise Allah'tan kaynaklanır. O, insanları hem topluma hem de Allah'a karşı sorumlu tutar ve temel hak ve özgürlüklere yer verir. Kanun karşısında eşitliği esas alır, tekâmüle ve geliştirilmeye elverişlidir.⁴⁷⁷ Bu çerçevede İkbal, İslam hukukunun çağın değişen ve gelişen şartlarına göre yeniden ele alıp geliştirilmesi gerektiğini vurgular. Çünkü çağımızın en temel özelliği, farklı düşüncelerin çatışması ile birlikte politik, ekonomik ve sosyal meselelerin de çoğalmasındır.⁴⁷⁸ Ayrıca o, hilafetin bir ruhbanlık olmadığını, bir imamlık veya devlet başkanlığı olduğunu ve devlet başkanlığının yasama ve yürütme kaynağının doğrudan Kur'ân ve Sünnet olduğunu dile getirmiştir.⁴⁷⁹

İkbal'in, ideal devletinde hukukun kaynakları ise şunlardır:

Kur'ân: İkbal, ideal devletinde dini esas alır ve devlet düşüncesinde Kur'ân'ı, hukukun en temel kaynağı olarak kabul eder. Fakat o, Kur'ân'ı sadece bir hukuk kitabı olarak görmemektedir. Ona göre Kur'ân, diğer kutsal kitaplar gibi din-dünya işlerini birbirinden ayıran bir kitap değildir. O her şeyin esasını bütün ayrıntısına kadar açıklayan, din-dünya işlerini birleştiren ve toplumsal hayata dair genel prensipler ortaya koyan bir kitaptır.⁴⁸⁰ Bu niteliği ile Kur'ân, ruh ile bedeni, din ile devleti, ahlak ile siyaseti ve mana ile maddeyi birbirinden ayırmadan bunları tek

⁴⁷⁶ Esposito, **a.g.e.**, s. 203.

⁴⁷⁷ Şahinoğlu, **a.g.e.**, s. 32.

⁴⁷⁸ İkbal, **Makaleler**, s. 30

⁴⁷⁹ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 10.

⁴⁸⁰ İkbal, **İslam'ın Ruhunu**, s. 44.

vahiy içinde ifade eder.⁴⁸¹ Ona göre Platon'da Cumhuriyeti'nde aynı şekilde hareket etmektedir.⁴⁸²

İkbal'in düşüncesinde Kur'ân, insan tefekkürünü uyandırıcı bir mahiyete sahiptir. Dolayısıyla Kur'ân, günümüz özgür düşünceli nesillerin, kendi hayat tecrübeleri ve modern hayat şartları ışığında yeniden gözden geçirilip tefsir edilmelidir. Kur'ân'ın ifadesine göre "hayat müterakki ve müteselsil bir yaratış ameliyesi olduğuna göre, her nesil, kendisinden önceki nesillerin tecrübelerinden istifade ederek ancak onları engel etmeden kendi sorunlarını çözmekte özgür olmalıdır".⁴⁸³ Buna göre Kur'ân, gelişmeye, tekâmüle ve modern bilime karşı olmayıp, Şura Meclisi içtihatlarına muhalif değildir.⁴⁸⁴ O, Kur'ân'ın önemine şöyle vurgu yapar: "Kur'ân, hak ehlinin senedidir. Hayat da, ruh da ondadır. Onun sonuyla başı iç içedir. Kur'ân, ölümsüzdür. Hikmeti, ezellerden ebedlere akıp gitmektedir. O, hayatın varoluş sırlarını açıklıyor ve ayakları kayan zayıfları koruyor."⁴⁸⁵ İkbal'in ideal devletinde İslam hukukunun diğer bir kaynağı hadistir.

Hadis: İdeal devletin hukukunun ikinci temel kaynağıdır.⁴⁸⁶ Ancak İkbal, hadisleri, fihhi mahiyeti haiz ve haiz olmayan hadisler şeklinde ikiye ayırarak inceler. Bunları ayırt etmek için ise İslam öncesi Arapların gelenek, örf ve adetlerinden ne kadarını olduğu gibi bıraktığı ve ne kadarını değiştirdiğine bakmak gerekir. Fakat İkbal'e göre İslam âlimleri İslam öncesi Arap adetlerinden pek fazla bahsetmedikleri için bunları ayırmak kolay olmadığı gibi Hz. Peygamberin olduğu gibi bıraktığı Arap adetlerine evrensel bir önem verip vermediğini de anlamak mümkün değildir. Ancak Peygamber yaşadığı dönemin toplumunun örf, adet ve özelliklerini göz önünde bulundurarak tüm insanları ilgilendiren, kapsayıcı genel prensipler ortaya koymuştur. Bu genel prensipler her millette ayrı ayrı prensipler olmadığı gibi bunların her birinin kendine özgü kaideler bulmalarına da imkân vermemiştir. Onun takip ettiği yol bir milleti eğitmek ve evrensel bir kanun oluşturmak için kendisini örnek tutulmasını sağlamıştır. Böylece Peygamberin

⁴⁸¹ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 185.

⁴⁸² İkbal, *İslam'ın Ruhunu*, s. 44; İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 185-186.

⁴⁸³ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 187-188.

⁴⁸⁴ Esposito, *a.g.e.*, s. 204.

⁴⁸⁵ İkbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, ss. 61-63.

⁴⁸⁶ İkbal, *İslam'ın Ruhunu*, s. 46.

hadisleri, tüm insanlığın sosyal hayatını idare eden prensipleri ifade etmiştir.⁴⁸⁷ Bunun sonucu olan şer'î hükümler, İkbâl'in çağdaşı olan Şah Veliyullah'a göre bir bakımdan o millete mahsustur ve bir gaye teşkil etmedikleri için sonraki nesillere uygulanması gerekmez.⁴⁸⁸ Bu yüzden Abd-el Melik ile Zühri'nin mecmuaları, Ebu Hanife'nin ölümünden 30 yıl önce var olmasına rağmen o, bu tür hadisleri hiç kullanmamıştır.⁴⁸⁹ Yine de İkbâl, Hadis'in, Peygamber'in, ilahi vahyi nasıl tefsir ettiğini belirttiği için Kur'ân tarafından bildirilen hukuki esasların özünü anlamak için son derece önemli olduğunu söyler.⁴⁹⁰ İkbâl'in, ideal devletinde üzerinde en çok durduğu hukuk kaynaklarından bir diğeri de icmadır.

İcma: İdeal devlet hukuku'nun üçüncü temel kaynağı olan İcma, İkbâl'e göre İslam'ın en önemli hukuki ilke, metod ve ifadesidir.⁴⁹¹ Bu önemli ilke İslam dünyasında teoride var olmuş fakat pratikte hiçbir İslam ülkesinde uygulanmamıştır. Nedeni ise dört halife döneminden sonra kurulan mutlak saltanatların işine gelmeyişidir.⁴⁹² Bu yüzden bu ilke pek gelişmemiştir. İslam tarihinde Emevi ve Abbasi halifeleri kendileri için belki de bir gün güçlü hale gelebilir endişesi ile sürekli bir meclis kurmaktansa, içtihat hak ve yetkilerini farklı müçtehitlerin eline bırakmayı kendi çıkarları açısından tercih etmiştir.⁴⁹³ Bu da günümüzde Müslümanların Avrupa'nın siyasi tecrübelerinden faydalanmak zorunda kalmasına sebep olduğu gibi onların gerilemesine de sebep olmuştur. Yine de günümüzde Müslüman ülkeler, bu prensibi hayata geçirmek için milli meclisler kurmaktadır. Bu ise İkbâl'e göre İslam dünyası açısından son derece önemli bir gelişmedir. Çünkü bu sayede içtihat yetkisi fertlerden ve mezhep temsilcilerinden, milleti temsil eden heyetlere geçmiş ve böylece her problemi İcma yoluyla çözüme imkânı doğmuştur. Aynı zamanda Müslümanlar kendi hukuk sistemlerini kurma imkânı bulmuşlardır.⁴⁹⁴

⁴⁸⁷ İkbâl, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, s. 189-190.

⁴⁸⁸ İkbâl, **İslam'ın Ruhu**, s. 46-47.

⁴⁸⁹ İkbâl, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, s. 190-191.

⁴⁹⁰ İkbâl, **İslam'ın Ruhu**, s. 48.

⁴⁹¹ Alev Erkilet, "Muhammed İkbâl'de İslamcılık Düşüncesi: Müşterek Ferdîyetçilik, İcma ve Benlik Temelli İslamî Diriliş Programı", **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili M. İkbâl**, Aylık Edebiyat Dergisi, Yıl: 17, Sayı: 93, Hece Yay., Ankara 2013, s. 76.

⁴⁹² İkbâl, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 192.

⁴⁹³ İkbâl, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, s.192-193.

⁴⁹⁴ İkbâl, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 192-193; İkbâl, **İslam'ın Ruhu**, s. 48-49.

Sonuç olarak İktbal, İcma prensibinin İslam hukuku açısından önemi konusunda yaratıcı düşünceler ve yorumlar getirmiştir. Dolayısıyla İktbal'in icma konusundaki bu modern fikirleri sürekli değişen ve gelişen modern dünya Müslümanları açısından bir umut ışığı olmaktadır.

Kıyas: Rasyonel bir hukuk sistemi olup ideal devletin hukuk sisteminin diğer bir kaynağıdır. İslam toplumunda sosyal ve siyasi şartların değişmesiyle, açıklayıcı herhangi bir ayet ve hadis bulunmadığı durumlarda bu temel esasa başvurulmuştur. Bu konuda Ebu Hanife hadislerden hiç istifade etmeyerek , tefsir yorumlarında daima kıyasa başvurmuştur.⁴⁹⁵ Böylece o, mantığı esas alarak bir fıkıh düzeni oluşturmaya çalışmıştır. Ancak onun bu çabaları farklı eleştirilere sebep olmuştur.⁴⁹⁶

Kıyas, İktbal'e göre Kur'ân sınırları içerisinde kalarak içtihadın diğer bir adıdır ki, Peygamber döneminde bile bu prensibe başvurulmuştur.⁴⁹⁷ Bu nedenle İktbal, İslam dünyasının söz konusu ilkelerden yola çıkarak İslam hukukunu yeniden oluşturarak İslamî dirilişi gerçekleştirmesi gerektiğini vurgular.

3.5.3. İdeal Devlette Demokrasi

İslam'da devlet yönetim şekli ile ilgili olarak Kur'ân ve sünnette herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Fakat günümüzde değişen ve gelişen dünya şartlarına göre Müslüman düşünürler bu konuda bir takım görüşler ileri sürmüştür. Bunlardan İktbal, demokrasi kavramının bir takım eksiklikler barındırmasına rağmen İslam'da en iyi yönetim biçimi olduğunu vurgular.⁴⁹⁸ Onun siyasi düşüncesinde demokratik ilkelerin başında özgürlük, eşitlik ve seçim ilkesi gelmektedir. O, bu ilkelerin İslam'la uyduğuna ileri sürer. Örneğin İslam'da bireyin çıkarları topluma bağlı kılınmışsa da yine de bireye kişiliğini geliştirebilmesi için yeterli özgürlük verilmektedir.⁴⁹⁹ Dolayısıyla böyle bir toplum için en iyi yönetim şekli demokrasidir. Çünkü bu sistem insana mümkün mertebe özgürlük tanıyarak ona tüm doğal imkânlarını geliştirme fırsatı sağlamaktadır.⁵⁰⁰

⁴⁹⁵ İktbal, **İslam'ın Ruhunu**, s. 50; İktbal.

⁴⁹⁶ **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s.195.

⁴⁹⁷ İktbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, ss. 195-197.

⁴⁹⁸ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 76.

⁴⁹⁹ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 76.

⁵⁰⁰ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 76.

İkbal, özgürlük, eşitlik, yöneticilerin seçilmesi ve görevden alınması ilkelerini erken dönem İslam tarihinde nasıl çalıştığını tarihsel olgularla anlatarak Hz. Peygamber dönemi ve Hz. Ebu Bekir'in nasıl halife seçildiğini "İslam Düşüncesi" adlı eserinde ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Ona göre bu sistem tarihsel olarak Hz. Peygamber zamanında söz konusuydu. Çünkü Peygamber kendisinden sonra siyasi olarak yerine kimin geçeceği hususunda herhangi bir talimat vermemiştir. Örneğin, "yaşlı emirin oğlu Tufeyl, Peygamberimize gelir ve ona şöyle söyler: Eğer İslam'ı kabul edersem, senden sonra emirliği bana verecek misin?. Bunun üzerine Hz. Peygamber, emirlik bana ait bir şey değildir; o yüzden, benim yerine kimin geçeceğine ben karar veremem"⁵⁰¹ diye buyurmuştur.

Peygamberimizin vefatından sonra Hz. Ebu Bekir iç anlaşmazlıkların meydana gelebileceği tehlikesi ile düzensiz bir şekilde Müslümanların Halifesi seçilmiştir. Bunun üzerine o, halka şöyle seslenmektedir:

"Ey insanlar! Sizin aranızda en hayırlınız olmamama rağmen, şu andan itibaren sizin halifenizim. Eğer iyilik yaparsam bana yardım ediniz! Fenalık işlersem, bana doğru yolu gösteriniz. Allah'a ve Peygamberine itaat ettiğim sürece, siz de bana itaat ediniz. Eğer ben Allah'a ve Peygamberine karşı gelirim, artık bana itaat etmenize gerek kalmaz."⁵⁰²

Ancak Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesinden memnun olmasına rağmen Hz. Ömer, onun bu aceleyle seçilmesinin İslam'da bir kural haline gelmemesi gerektiğini, çünkü halkın bir kesiminin iradesini yansıttığını özellikle vurgulamıştır.⁵⁰³

İkbal'e göre Hz. Ömer'in bu davranışı hanedanlık monarşisinden kesinlikle kaçınılması gerektiğine ve Halifenin Müslümanların genel iradesini temsil eden bir kurul tarafından seçilmesine bir vurgudur. Buradan anlaşıldığı üzere demokratik seçim sistemi İslam'ın ilk yıllarından itibaren söz konusu olmuştur. Çünkü Hz. Ömer, siyasi hâkimiyeti bizzat halkın iradesine dayandırarak, halk tarafından özgür bir şekilde seçilen temsilciler kuruluna bırakmıştır. Bu konuda İkbal,

⁵⁰¹ İkbal, **Makaleler**, s. 56; İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 9.

⁵⁰² İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 10; İkbal, **Makaleler**, s. 56-57.

⁵⁰³ İkbal, **Makaleler**, s. 57.

Peygamberimizin şöyle bir hadisini aktarmaktadır: “Müslüman toplumun hayırlı ve güzel olarak telakki ettiği şeyi, Allah da hayırlı ve güzel olarak telakki eder”.⁵⁰⁴ Peygamberin, bu evrensel ittifak fikri aynı zamanda İslam’da anayasa teorisinin temel ilkesidir.⁵⁰⁵

Halife Ebu Bekir’in vefatından sonra ise Hz. Ömer, toplumun rızası ile seçilmiştir. Hz. Ömer 644 yılında İranlı bir köle tarafından ağır bir şekilde yaralandığı sırada vefat etmeden önce kendi oğlunun da bulunduğu yedi kişiden oluşan bir kurula tam güvendiğini ve kendisinden sonra gelecek Halifeyi, oybirliğiyle seçmeleri ve bu kuruldaki hiçbirinin Halife adayı olmamasını tavsiye etmiştir.⁵⁰⁶ Dolayısıyla Hz. Ömer’in kendi oğlunun Halifelğe aday olmamasını kesin olarak ifade etmesi İktbal’e göre İslam siyaset anlayışında hanedanlık monarşisinin olmamasının kesin bir delilidir. Ancak söz konusu kurul, konseyin üyesi olan Hz. Osman’ın halifelğine karar vererek onu halife seçmiş, daha sonra bu karar halkın iradesine sunulmuş ve böylece ona biat edilmiştir.⁵⁰⁷

İktbal, ideal devletinde Halife’nin devletin diğer üyeleri gibi yasalara bağlı olduğunu ileri sürer. Çünkü ona göre Halife’nin, halk tarafından seçilmesi eğer kanuna aykırı davranırsa veya zihinsel bir engeli bulunursa yine halk tarafından azledilmesi gerekir.⁵⁰⁸ Böylece İktbal, seçim ilkesini demokratik sistemin temeli olarak düşünmüştür. Bu nedenle o, hukukun üstünlüğüne ve tüm Müslümanların mutlak eşitliğine inanmaktadır.

İktbal, özgürlük ideali olan demokrasinin İslam’ın en önemli boyutu olmasına rağmen İslam dünyasında otuz yıl kadar sürdüğünü ve sonra İslam’ın siyasal yayılımıyla birlikte tüm politik boyutlarıyla kaybolup gittiğini söyler. Dolayısıyla Müslümanların bu sistemi geliştirmesi gerektiğini vurgular.⁵⁰⁹ Ancak bu görev Müslümanların olması gerekirken, yüzyıllardır İngiltere, işgali altında yaşayan ülkelere uygulamaktadır. Bu nedenle demokrasi, çağımızda, İngiltere’nin en büyük

⁵⁰⁴ İktbal, **Makaleler**, s. 58.

⁵⁰⁵ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 10.

⁵⁰⁶ İktbal, **Makaleler**, s. 58.

⁵⁰⁷ İktbal, **İslam Düşüncesi**, ss. 10-13.

⁵⁰⁸ İktbal, **Makaleler**, s. 57.

⁵⁰⁹ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 77.

misyonu ve siyasal idealizmidir.⁵¹⁰ Oysa İktbal, insanlara doğal haklarını, eşitliği, hürriyeti ve adaleti İslam'ın temin ettiğini, insanı, insan merkezli tüm otoriter rejimler ve baskılardan kurtarmak üzere bu ilkeleri İslam'ın getirdiğini iddia eder.⁵¹¹ Buna göre İslam, veraset monarşilerine, hanedanlara, İmparatorluklara, diktatörlüklere ve halka kendini dayatan zorba yönetimlere tümüyle karşıdır. Ancak dört halife döneminden sonra İslamî politikanın seçim ilkesi yavaş yavaş terkedilmiştir. Bu da doğal olarak İslam toplumunun geri kalma sebeplerinden biri olmuştur.⁵¹² Ancak İktbal, demokrasinin seçim ilkesini İslam'ın getirdiğini iddia ederek İslam öncesi Arabistan toplumunda kabile reislerinin bir araya gelerek liderlerini seçtiğini görmezden gelmektedir.

Sistemin İslam'da en ideal yönetim şekli olabilmesi için İktbal, yöneticilerin halkın özgür iradesi ile seçilmesine, toplumun genel çıkarını amaçladığına, Kur'an ve Sünnete dayalı kanunları toplumun menfaatleri çerçevesinde yaptıklarına bağlamaktadır. Ayrıca İktbal, Batı'dan farklı olarak sistemin başarısını toplumun hazır olup olmamasına bağlamıştır.⁵¹³ Yani bu sistemin ideal olabilmesi için toplumun buna hazır olması gerekiyor. Bu yüzden o, gelişmemiş bireylerin mutlak demokrasisini kabul etmemektedir. Çünkü onun düşüncesinde demokrasi, İnsanların niteliklerine bakılmamasın sayıldığı bir sistem değil, niteliklerine göre ölçülüp hesaba katıldığı bir sistemdir.

İktbal, gelişmemiş bir toplumda ise üstün nitelikli liderlerin rolünü ortaya çıkarır.⁵¹⁴ Ona göre demokrasi, Müslümanların gerçekleştirmesi zorunlu olan bir idealdir. Bunun için daha üstün nitelikli liderlere ihtiyaç duyulur. Böylece o, ideal devlet felsefesini demokratik ilkelere dayandırarak oluşturmaya çalışmaktadır.

3.5.4. İdeal Devlette Hilafet

İktbal, hilafet kurumunun bir insanlık hizmeti olarak tarihe karıştığını söylese de ideal devletinde Müslümanların halifelik adı altında birleşmesi gerektiğini

⁵¹⁰ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 77.

⁵¹¹ İktbal, **Rumuz-i Bihodi**, s. 120.

⁵¹² İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 77.

⁵¹³ Fazlurrahman, **İktbal'in Siyaset Kavramının Bazı Yönleri, Studi in İslam**, Cilt: 5, Yeni Delhi 1968, s. 165.

⁵¹⁴ Esposito, **a.g.e.**, s. 204.

savunarak, “Varlığın dünya için önemlidir, Kâinat senin hararetinle canlıdır, İslam Hilafeti, nizam-ı âlemin kalbidir”⁵¹⁵ diyerek hilafetin önemine vurgu yapmaktadır.

İkbal’e göre hilafet, ideal devletin düzenidir ve idari sistemi bir kişi, sınıf ya da bir milliyete asla bağımlı değildir. Arabın Aceme üstünlüğü olmadığı gibi gerekli şartları taşıyan her Müslüman için mümkündür.⁵¹⁶ Bu şartlar ise Müslüman olmak, devleti şeriata göre yönetmek ve genel iradeyi temsil etmek.⁵¹⁷ Dolayısıyla İkbal, bu devlet biçimine Cumhuriyet adını vermektedir. Bu sistemde hâkimiyet, Batı’da olduğu gibi halkın değil, Allah’ındır. Eğer toplumda Allah’ın iradesi hâkimse, toplumun iradesi fonksiyonunu yerine getirebilir.⁵¹⁸ Kısacası İkbal, hilafeti tamamen ortadan kaldırma taraftarı değildir. O, hilafeti halkın genel iradesini temsil eden meclis veya şura sistemine dönüştürerek yeniden düzenleyerek hayata geçirmeye çalışmıştır.

3.5.5. İdeal Devlette Şura (Meclis)

İkbal, ideal devletinde Şura (meclis) sistemini, “Onların işleri aralarında yaptıkları şura iledir”⁵¹⁹ ayetine dayandırmaktadır. Buna göre Peygambere bile halkı ilgilendiren tüm konularda sahabe ile istişare etmesi emredilmiştir.⁵²⁰ Bu hususu sahabe Hz. Peygambere sorduğunda o, bu ayetin, “Sağlam görüşler ve bilge insanlarla istişare edip onu takip edin”⁵²¹ anlamına geldiğini söylemiştir.

Ebu Hüreyre’nin rivayetine göre Hz. Peygamber sürekli sahabeyle istişare ederek Şura sistemini uygulamıştır. Aynı gelenek ilk dört halife tarafından da aynen uygulanmıştır. Bu sebeple İbn Teymiye, açık bir Kur’ân ayeti bulunmadığı durumlarda şuranın, Müslüman otoriteler açısından zorunlu olduğunu söyler.⁵²²

İkbal’in, Şura sistemi, günümüzde devlet ve devleti ilgilendiren bütün işlerin görüşüldüğü parlamenter sistemi anımsatmaktadır. Ancak parlamenter sistemlerde

⁵¹⁵ Kayanî, **Muhammed İkbal ve Eserlerinden Seçmeler**, s. 112.

⁵¹⁶ İkbal, **İslam’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. S. 176.

⁵¹⁷ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 23.

⁵¹⁸ Halifat, **a.g.e.**, s. 190.

⁵¹⁹ Âl-i İmran, 3/159

⁵²⁰ İkbal, **Makaleler**, s. 61.

⁵²¹ **İbn Kesir**, 3/159 Ayetin Tefsiri, Cilt: 1; Naklen: Parray, **a.g.e.**, s. 160-161.

⁵²² Parray, **a.g.e.**, s. 161.

meclis üyeleri niteliklerine bakılmaksızın halk tarafından seçilirken, Şura sisteminde belirli niteliklere sahip kişilerin görüşleri esastır.

3.6. İkbâl'in İdeal Devletinin Temel İlke ve Esasları

İkbâl, ideal devleti toplumun birliği, bütünlüğü, refahı, özgürlüğü, eşitliği ve düzenini sağlayan bir kurum olarak kabul eder. Bu nedenle o, ideal devleti, toplumun birliği ve bütünlüğünü sağlayan bir takım ilkelere dayandırmaktadır. Bu ilkeler sırasıyla şöyledir:

3.6.1. Milliyetçilik İlkesi

İkbâl'in ideal devletinde milliyetçilik ilkesi, ulusların gelişip yükselmesinde önemli bir fonksiyona sahiptir. Ancak milliyetçilik duygusu aşırılık eğilimini de bünyesinde barındırmaktadır. Eğer milliyetçilik aşırıya kaçılırsa yani ideolojiye dönüşürse insani amaçları yok etme tehlikesi ortaya çıkar.⁵²³ Böylece İkbâl mensubiyet anlamındaki milliyetçilik realitesini, toplumun gelişmesi, birlik-beraberliği ve bütünlüğünün sağlanmasında önemli bir etken olarak görmektedir. Ancak milliyetçilik bir ideolojiye dönüşürse onun için bir tehlike arz etmektedir.⁵²⁴ Çünkü o, ideolojik milliyetçiliği, toplumun parçalanmasına sebep olarak görmektedir. İkbâl açısından milliyetçilik, sadece Müslümanların azınlıkta bulunduğu ve Müslümanların varlıklarını tamamen yok etmelerini amaçladığı yerlerde sorun olacaktır. Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkelerde, İslam milliyetçilikle uyum sağlayabilir.⁵²⁵

İkbâl'in düşüncesinde, mensubiyet duygusu kadar, vatan sevgisi de ferdi ve milli benliğin gelişmesinde önemlidir. Ona göre, “vatanına ihanet edenleri cehennem bile kabul etmez”.⁵²⁶ Dolayısıyla vatan sevgisi insanda fitri bir özelliktir. Bu anlamda her insan doğduğu yere karşı doğal bir sevgi ve bağlılık duyar.⁵²⁷

Onun ideal devletinde, devlet üyelerini ortak bir dini inanca sahip bireyler oluşturuyor. Ayrıca onun ideal devletini, özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve dayanışma

⁵²³ İkbâl, *Yansımalar*, s. 51.

⁵²⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s. 146.

⁵²⁵ İkbâl, *Yansımalar*, s. 17.

⁵²⁶ İkbâl, *Cavidname*, s. 85.

⁵²⁷ İkbâl, *Makaleler*, s. 164.

çerçevesinde oluşturulan bir toplum şekillendiriyordu. Böylece o, Peygamberin kurduğu evrensel kardeşliği sınırlayan ve sınırlara bağlı milliyetçiliği kökten reddederek, İslam toplumunun gerçekleşmesine engel teşkil edebilecek her tür milliyetçiliğe karşı çıkmaktadır. Ona göre ideolojik milliyetçilik, İslam dünyasını parçalamak ve İslam'ın dini bütünlüğünü bölmek için, sömürgecilerin kullandığı bir araçtır. Onlar bu aracı kullanarak Müslüman bireyleri, kendine ve dinine yabancılaştırmakla birlikte, İslam toplumunun uluslara bölünmesini sağlamıştır.⁵²⁸

Sonuç olarak İktbal, mensubiyet ifade eden milliyetçiliği, toplumu birleştiren niteliği ile ideal devletinin temel ilkelerinden biri kabul etmektedir. Ancak o, Batı kaynaklı, ırkçılık niteliği taşıyan ideolojik milliyetçiliği, toplumun parçalanmasına sebep olarak gördüğü için, kökten reddetmektedir.

3.6.2. Toplum (Millet) İlkesi

Millet, İktbal'in ideal devletinin en önemli ilke ve esaslarındandır. Ancak milleti oluşturan temel etken nedir? ırk, dil, din vb. olgular milleti oluşturmada etkili midir? söz konusu temel ilkeyi bu sorular çerçevesinde ortaya koymak gerekir.

Renan, “dilini insanları birleştirmeye eğilimli olduğunu ancak onları ortak bir milliyete dönüştürmeye zorlamadığını belirtir”.⁵²⁹ Ayrıca o, din ve coğrafyanın da milletlerin biçimlenmesinde önemli rol oynadığını, fakat milleti oluşturmada yeterli olmadığını ileri sürer. O, milleti şu esaslara göre tanımlar:

“Millet bir ruh ve ruhi bir ülkedir. Biri geçmişte, biri halde mevcuttur. Biri zengin bir hatıralar mirasının müşterek sahipliği, diğeri birlikte yaşama arzusu ve iktisap edilen mirası değerlendirmeyi sürdürme iradesi, aktüel ve karşılıklı bir rızadır. Mazide müşterek şan ve şerefe, halde müşterek bir iradeye sahip olmak; birlikte büyük şeyler yapmak ve yine yapmayı istemek, işte bir millet olmanın esas şartıdır. Şu halde bir millet, geçmişte yapan yine bir şeyler yapmaya hazır olan kutsal bir duyguyla oluşmuş büyük bir dayanışmadır.”⁵³⁰

⁵²⁸ Şahinoğlu, a.g.e., s. 34.

⁵²⁹ Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, s.197.

⁵³⁰ Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, s.197-198.

İkbal ise Renan'a bir gönderme yaparak şöyle demektedir: "İnsan ne köledir, ne ırkından ibarettir, ne dilinden, ne dininden, ne ırmakların akışından ne de sıradıkların yönünden ibarettir".⁵³¹ Büyük bir insan topluluğu, ruh saflığı ve gönül birliği, kolektif şuur yaratır ki buna millet denir."⁵³² Ona göre bir milletin oluşumu için gönül birliği, dil birliğinden daha etkilidir.⁵³³ Çünkü gönüller tek olursa o, topluma millet denir.⁵³⁴

İkbal'e göre sınırları çizilmiş belli bir toprak parçası olan ülke de Müslüman milletinin teşekkülünde temel değildir. Ona göre "Millet mefhumunu vatan üzerine bina edenler, insanların arasındaki dostluğa ve kardeşliğe son verdikleri gibi insan türünü de kabilelere bölmüşlerdir".⁵³⁵

Onun öngördüğü millet, dil, ırk, renk, sınıf ve cinsiyet ayırımı gözetmeden oluşturulan insan topluluğudur.⁵³⁶ O, bu toplumu vahdet temeline dayandırır. Ona göre "dinin kuvveti vahdettir, vahdet görünür hale gelince millettir".⁵³⁷ İkbal, bu birliği sağlayan fertlerin farklı düşüncelerden ortak bir görüş ortaya koydukları zaman, millet olmaya hak kazanacaklarını söyler.⁵³⁸ Böylece oluşturulan bir millet aynen bireyler gibi bir şahsiyet sahibidir. Ve bireyler için geliştirilmesi gereken unsurların aynısı milletin geliştirilmesi için de geçerlidir.⁵³⁹ Dolayısıyla ancak bu şekilde temeli atılan ve oluşturulan bir millet İkbal'in ideal devletinin temel ilkesi olabilir. Bu milletin oluşmasında, birlik ve bütünlüğünü sağlayan bir takım temel ilkeler söz konusudur.

3.6.2.1. Tevhid İlkesi

Tevhid, ideal devlet ve toplumun temellerinden biri olup Allah'ın birliği anlamına gelir ki, tek Tanrıcılığın özüdür. İkbal'e göre, "Allah tektir, eşi ve benzeri yoktur. Onun zıddı ise kesret değil şirktir. Allah tüm yaratıklarını sürekli denetimi

⁵³¹ Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, s. 198.

⁵³² İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 25-26..

⁵³³ İkbal, **Doğudan Esintiler**, s. 164.

⁵³⁴ İkbal, **Rumuz-i Bihodi**, s. 13.

⁵³⁵ İkbal, **Rumuz-i Bihodi**, s. 27; İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 55; İkbal, **İslam'ın Ruhunu**, s. 27.

⁵³⁶ Said Havva, **İslam**, Çev., Salih Uçan, Petek Yay., İst. 1987, s. 111; Kılıç, **a.g.e.**, s. 223

⁵³⁷ İkbal, **İslam'ın Ruhunu**, s. 27; İkbal, **Cavidname**, ss. 436;438; İkbal, **Rumuz-i Bihodi**, s. 9.

⁵³⁸ İkbal, **Kulluk Kitabı**, s. 131.

⁵³⁹ Kılıç, **a.g.e.**, s. 223-224.

altında tutar.”⁵⁴⁰ Bu sebeple tevhid yani Allah’ın birliği ve iradesi yaşamın tüm boyutlarına hâkim kılınarak uygulanmalıdır.⁵⁴¹

Tevhid, toplumu bir araya getiren, toplum dayanışmasının, eşitliğin ve özgürlüğün de temeli olan bir ilkedir. Ona göre tevhid, “toplumun ruhu ve bedenidir. Allah’ın birliği, insanların birliğine yansır”.⁵⁴² Tevhid sayesinde İslam Toplumu, renk, ırk, cins ve coğrafya gözetmeksizin eşit bir şekilde kardeşlik niteliği kazanır, tek bir dili konuşur, tek bir ruh haline gelir. Bu yüzden tevhid, milli hayatın ve dünya birliğinin temelidir.⁵⁴³ Bu prensibin en önemli özelliği, insanların Allah’tan başka hiç kimseye boyun eğmemesini sağlayarak onları hakiki özgürlüğüne kavuşturmasıdır.⁵⁴⁴

İkbal’in düşüncesine göre tevhid inancını insanlara getiren ve uygulayan Hz. Muhammed’dir. O, İslam toplumunda bütün ayrıcalıklı sınıfları ortadan kaldırmış, ırkçılığı yasaklamış, eşitlik, özgürlük, kardeşlik ve dayanışma esasına dayanan bir toplum inşa etmiştir. İşte bu yüzden varlığımızın temel esası peygamberliktir. O, farklı kesimleri tek bir vücut haline getirmiş ve insanlara birlik şuurunu aşılıyarak gerçek bir ümmet olma bilincini geliştirmiştir.⁵⁴⁵

İkbal’e göre Müslümanlar tevhid ilkesinde, ülkeleri farklı olsa da Allah’ın evi olan Kible’ye günde beş defa yönelirler. Bu tek yönelim ise Müslümanları bir birliğe sevk etmeli, onları sınırlayıp ırklar ayırmamalı, ancak inanç onları birleştirmelidir. Sömürgecilerle ırkçı zihniyetlerin ortaya koyduğu bölünmeler onları birbirinden ayırarak uzaklaştırmamalıdır. Kardeşlik duygusunu yok ederek birbirlerine düşman etmemelidir. Bireysel çıkar ve idealler yerine milli çıkar ve idealler sağlanmalıdır.⁵⁴⁶

Sonuç olarak Allah’ın birliği olan tevhid, insanların birliğine yansır ve bu birlik sayesinde insanların birliği ve ondan dolayı bir barış temin edilebilir. tevhid, İkbal’in düşüncesinde, bin gözle bir hedefe bakmak demektir; o bin zerreyi bir güneş haline getirir. Böylece aşk ve tevhid bir noktada birleşerek birlik yaratır.

⁵⁴⁰ İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, ss. 24; 37.

⁵⁴¹ İkbal, **Rumuz-i Bihodi**, s. 12; İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 37.

⁵⁴² İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 24-25.

⁵⁴³ İkbal, **Cavidname**, s. 436.

⁵⁴⁴ Halifat, **a.g.e.**, s, 189.

⁵⁴⁵ İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 39-40.

⁵⁴⁶ Halifat, **a.g.e.**, s, 189.

3.6.2.2. Eşitlik İlkesi

İkbal'in ideal devletinde eşitlik ilkesi, toplumun birliğini sağlayan temel ilkelerden biri hatta en önemlisidir. Çünkü ona göre Müslüman toplumlarının temeli, bütün Müslümanların mutlak eşitliğine dayanmaktadır.⁵⁴⁷ O, hayatı boyunca yaşadığı toplumda bu ilkeyi hayata geçirmek için mücadele etmiştir. İkbal, eşitlik fikrini, "Allah katında en üstün olanınız ondan en çok sakınanınızdır"⁵⁴⁸, ayetine dayandırır. Ona göre İslam ortak inanca dayalı bir birlik sistemi olup, ayrıcalıklı olmayı ve sınıf üstünlüğünü kökten reddeder.⁵⁴⁹ Bu birlik sistemi, her açıdan İslam ilkelerini tam anlamıyla uygulayan gerçek demokrasiye dayalı cumhuriyettir. Bu cumhuriyette bireye manevi güç kazandıran eşitlik ilkesi, dini ve siyasi iktidarın temelidir.⁵⁵⁰ Çünkü ona göre İslam toplumu ve ideal devleti bu ilkenin tam olarak hayata geçirilmesi ile dünyada en güçlü iktidar olma hüviyeti kazanır.⁵⁵¹

İkbal'in düşünce sisteminde eşitlik ilkesi İslam demokrasinin de olmazsa olmaz şartlarından biridir. Bu sistemde birey kula kul ve köle olmaktan kurtarılıp tam manasıyla şahsiyet ve özgürlük kazanır. Böylece müminin samimiyeti artar, samimiyet ve inancındaki ihlas artıkça özgürlüğü de buna bağlı olarak artar.⁵⁵²

Sonuç olarak İkbal'in ideal devletinde daha önce ifade ettiğimiz gibi ayrıcalıklı sınıfların yeri olmadığı gibi hiçbir üstünlük de söz konusu değildir. Onun ideal devletinde herkes eşittir, diline, ırkına ve cinsiyetine bakılmaksızın herkes eşit haklara sahiptir.

3.6.2.3. Milli İnanç İlkesi

İkbal'in millet fikrini ortak inanca sahip bireyler oluşturmaktadır. Ona göre dini inanç bir seçme ve özgür irade işidir. Çünkü her ferdin inancını seçme özgürlüğü, sonra da içinde yaşayacağı toplumun türünü belirleme imkânı vardır.

⁵⁴⁷ İkbal, **Makaleler**, s. 58.

⁵⁴⁸ Hucurat, 49/13

⁵⁴⁹ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 79.

⁵⁵⁰ Esposito, **a.g.e.**, s. 203.

⁵⁵¹ Şahinoğlu, **a.g.e.**, s. 33.

⁵⁵² Muhammed Münevver, **İkbal ve Kur'ânî Hikmet**, Çev., Ali Özkan, İst. 1995, s. 33; Şahinoğlu, **a.g.e.**, s. 33.

Ama soyunu, ırkını, milletini, rengini ve cinsiyetini seçme özgürlüğü yoktur. Dolayısıyla bütün bu farklılıkları tek çatı altında toplayan İslam dinidir.⁵⁵³

İkbal'e göre ideal İslam toplumunun birliğinin temelini dil, ırk, sınıf, vatan ve renk değil, inanç birliği sağlar.⁵⁵⁴ Ona göre "Hz. Peygamber'in mesajının temel gayesi de insan özgürlüğünün, eşitliğin ve kardeşliğin sağlanmasıdır".⁵⁵⁵ Bunlar İslam öğretileri olmakla birlikte aynı zamanda ideal toplumun temel prensipleridir. Bu prensipler, toplumsal zorbalığın bütün biçimlerini kökten reddeder.⁵⁵⁶

İkbal, insanlar arasındaki kardeşliğin özünü kavrayamayan her toplumun çökmeye mahkûm olduğunu, aynı zamanda, ırk ve sınıf gibi değerler üzerine kurulan bir toplumun da yok olmaya mahkûm olduğunu belirtir.⁵⁵⁷ Çünkü onun düşüncesinde İslam toplumu, ortak fikir, ortak amaç, ortak ideoloji ve din birliği üzerine kuruludur.

3.6.2.4. Milli Ülkü Birliği İlkesi

İkbal'in ideal devletinde farklı ırk, dil ve coğrafya mensupları insanlar aynı ülküyü paylaşarak birliği oluşturabilirler. Dolayısıyla aynı ülküyü paylaşarak oluşturulan birlik ise milleti meydana getirir.⁵⁵⁸ Bu milleti diri ve ayakta tutan da, aralarındaki fikir birliğidir.⁵⁵⁹ Ona göre çokluğu birleştirip yaşatan birlik bağıdır. Müslümanların birliği ise İslam dinidir. Bu vahdeti terk etmediğimiz sürece, varlığımız ebediyete dek varlığını sürdürür.⁵⁶⁰ Bu birliğin oluşturduğu ideal toplumun, ideal ve milli bir gayesi olmak zorundadır. Bu gaye maddi kazanç, yağma, mülk sahibi olma vb. değil, tevhid ilkesini insanlar arasında yaymaktır.⁵⁶¹ Böylece toplumu oluşturan bireylerin milli bir ideolojiye sahip oldukları gibi toplumun da bir ideolojiye sahip olması gerekir.⁵⁶² Çünkü İkbal, milli ideolojisi olmayan bireyleri kabul etmediği gibi ideolojisi olmayan toplumu da benimsememektedir.

⁵⁵³ İkbal, **Makaleler**, s. 163-164.

⁵⁵⁴ İkbal, **Makaleler**, s. 58.

⁵⁵⁵ İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 40.

⁵⁵⁶ Halifat, **a.g.e.**, s. 189.

⁵⁵⁷ İkbal, **Armağan-ı Hicaz**, Çev., Ali Nihat Tarlan, İstanbul Matbaası, İst. 1968, s. 18.

⁵⁵⁸ İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 37ç

⁵⁵⁹ İkbal, **Musa Vuruşu**, s. 131.

⁵⁶⁰ İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, ss. 35-37.

⁵⁶¹ İkbal, **Cavidname**, s. 45.

⁵⁶² İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 81-82.

3.6.3. Milli Ülke İlkesi

İkbal'in ideal devletinde ülke, toplumu birleştirici ve bütünleştirici temel ilkelere biridir. Buna göre toprağa sahip olmayan topluluğun devlet niteliği kazanması mümkün değildir. Vatan, sadece bir toprak parçasından ibaret de değildir. Vatan, aynı zamanda milletin varlık nedenidir. Çünkü vatansız devlet düşünemediği gibi vatansız millet de asla düşünülemez. Bu yüzden vatan sevgisi ve bağlılığı doğal karşılanmalıdır.⁵⁶³ Bu nedenle İkbal'in düşüncesinde vatan sevgisi millet duygusunun oluşumunda önemli bir etkidir. İkbal, bu konuyu şöyle ifade etmektedir: “Millet, ancak vatanla var olur ve ulusların oluşması ancak vatan sayesinde.”⁵⁶⁴

Fakat İkbal'in düşüncesinde bu ülke sınırları çizilmiş belli bir toprak parçası değil, tüm yeryüzünü kapsayan milli bir ülkedir. Bu ülkenin sınırlarını İslam belirlemektedir. Ona göre Müslümanın vatanı, Mehmet Akif'in de dediği gibi şeriatın hâkim olduğu yerdir, bütün yeryüzü Müslümanın vatanıdır, onun sınırları İslam'dır.⁵⁶⁵

İkbal, belli bir bölgeye bağlanan Müslümanlara şöyle seslenir: “Eğer Müslüman isen gönlünü bir iklime bağlama, Müslüman memleket mefhumuna sığmaz, Müslümanın gönlünde Şam ve Rum anlamsız sözlerdir, bizim dinimizde sahil yasaktır. Dalgalara alış ve kıyıda sakın, bütün deniz bizim yuvamızdır.”⁵⁶⁶

Görüldüğü gibi İkbal, bu konuda açık ve net bir tavır takınmayıp çok çelişkili ifadeler kullanmaktadır. O, bir yandan vatan sevgisini milletlerin oluşumunda önemli bir faktör olarak görürken, diğer yandan vatan kavramını çağımızda Batılılar tarafından icat edilen bir putçuluk olarak lanse eder. Ancak şu da bir gerçek ki İkbal, Müslümanların bölünmesine ve parçalanmasına sebep olan Batı kaynaklı vatan fikrine karşı çıkmaktadır.

⁵⁶³ İkbal, **Makaleler**, s. 162-163.

⁵⁶⁴ İkbal, **Makaleler**, s. 161.

⁵⁶⁵ İkbal, **Rumuz-i Bihodi**, s. 25-26; İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 55.

⁵⁶⁶ İkbal, **Rumuz-i Bihodi**, s. 26; İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 53.

3.6.4. Toprak İlkesi

Toprak devlet olmanın olmazsa olmaz şartlarından biridir. Çünkü toprak olmadan devlet kurulması mümkün değildir. Bu yüzden İktbal'in ideal devletinde toprak önemli bir ilke ve unsurdur. Çünkü ona göre, "Bir milletin toprağı yoksa o milletin dini ve medeniyeti de yoktur. Din de, medeniyet de hükümetledir, kuvvetledir".⁵⁶⁷

Vatandaşlar bu toprağı, geçimini sağlamak ve kalkınmak için ekip biçmelidir. Bu toprak yani yeryüzü insanların faydalanması için yaratılmıştır. İnsanlar bu toprağı işletmeli, çabalamalı, çalışmalı ve gelir elde etmelidir.⁵⁶⁸ O yüzden insan ondan rızıkını almalı, fakat ona asla bağlanmamalı ve hiçbir zaman toprağı kendi mülkü olarak kabul etmemelidir.⁵⁶⁹ Mülk Allah'ındır ve bu yüzden özel mülkiyet olmamalıdır.⁵⁷⁰ Bu konuda Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: "İnsan için ancak çalıştığı ve kazandığı vardır".⁵⁷¹ Bu ayete dayanarak İktbal şöyle söyler: "Eğer bir kişi bir şeyi için emek harcamadıysa o şeyde mülkiyet hakkına sahip olamaz. Eğer bir kişi sultan hediyesi ile veya haksız yoldan bir toprak elde eder de bunu kendi emeğiyle işlemeyip başkalarının emekleriyle elde edilen kazanca konarsa yaptığı yanlıştır".⁵⁷² Böylece İktbal Toprağın millileştirilmesi gerektiğı düşüncesindedir. Ona göre devlet hazinesi, emeğinin bir parçası olarak yetiştiriciye açıktır. Ancak toprağını işlemeyen mal sahibinin bunda hakkı yoktur.

İktbal, zekâtı, iradi bir vergilendirme olarak ifade eder ve refahın birkaç kişinin elinde toplanmasının önüne geçilmesi için bir fırsat olarak değerlendirir.⁵⁷³ İktbal, bu düşünceleri ile sanki sosyalizme yaklaşmaktadır. Ancak sosyalizmde toprak mülkiyeti tamamen devlete ait iken, İktbal'in ideal devletinde mülk Allah'ındır ve vatandaşlar sadece faydalanabilirler.

⁵⁶⁷ Nedevi, **İktbal'in Mesajı**, s. 9.

⁵⁶⁸ İktbal, **Cavidname**, s. 216-217; İktbal, **Doğudan Esintiler**, s.121.

⁵⁶⁹ İktbal, **Cavidname**, s. 216-217.

⁵⁷⁰ İktbal, **Doğudan Esintiler**, s.121.

⁵⁷¹ Necm, 53/39.

⁵⁷² Çelik, **a.g.e.**, s, 211.

⁵⁷³ İktbal, **Şarktan Haber**, s. 236.

3.6.5. Başkent (Mekke) İlkesi

İkbal, ideal devletinde bütün İslam toplumunu hatta bütün insanlığı kapsayan ve birleştiren bir merkez düşünmektedir. Bu niteliklere sahip tek merkez ise Müslümanların birlik şuurunun sembolü olan Mekke'dir.⁵⁷⁴ Burada Müslümanlar ırk, dil ve ülke ayırımı gözetmeden senede bir defa ibadet amacıyla toplanırlar.⁵⁷⁵ Ancak onun Mekke merkezli bir tek devlet oluşturma düşüncesi pek de gerçeklere uymamaktadır. O da bunun farkında olarak ayrı ayrı devletler halinde örgütlenerek Müslüman milletler aralarında bir manevi ve ekonomik bağın kurulmasıyla senede bir defa bile olsa bir araya gelerek sıkı bir işbirliği ilişkisi kurmaları gerektiğini söyler. Böylece İkbal'e göre İslam devletleri üzerinde çıkarıcı grupların oynayan oyunları bozulur ve Müslümanların aralarında birlik ve beraberlik bilinci geliştirilmiş olur.⁵⁷⁶ Bu yüzden Mekke, Müslümanların birliğini sağlamada önemli bir fonksiyona sahiptir.⁵⁷⁷

İkbal'e göre Kâbe'yi tavaf etmekten maksat, kutsal mekânın etrafından dönmek değildir. Müslümanların ve Kâbe'nin arasında kimsenin hatta Cibril'in bile ayıramadığı bir birliktelik vardır. Dolayısıyla Kâbe, Müslüman toplumunun birliğini sembolize eder.⁵⁷⁸ Bu yüzden Hac, Müslümanların birliğinin sembolüdür. Hac, aynı zamanda vatandan ayrılmayı öğreterek vatana bağlılığı ortadan kaldırır. O, herkesin kendini eşit hissettiği bir ibadet halidir.⁵⁷⁹ Böylece İkbal'in düşüncesinde dini ibadetler de Müslümanların birliğini sağlayabilir. Ona göre dini ibadette tek bir yön seçilmiş olması, toplumda bir duygu birliği temini içindir; ibadet şekli ise, hem toplumsal eşitliği yaratır hem de aynı zamanda, insanlar arasındaki makam, mertebe veya ırk üstünlüğünü ortadan kaldırmaya matuftur. Dolayısıyla İkbal'e göre dini ibadette cemaatle namaz kılınması şekli, Müslümanların birliğini sağlama bakımından değerli bir yana, insanla insan arasında duran bütün engelleri yıkararak,

⁵⁷⁴ İkbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 78-79.

⁵⁷⁵ İkbal, **Cavidname**, s. 45.

⁵⁷⁶ Kılıç, **a.g.e.**, s. 227.

⁵⁷⁷ Kılıç **a.g.e.**, s. 63.

⁵⁷⁸ İkbal, **Esrar ve Rumuz**, s. 104.

⁵⁷⁹ Schimmel, **Çağın Mevlanası Muhammed İkbal**, s. 95-96; Erdeğer, **a.g.e.**, s. 215.

beşer nevi'nin bu esas vahdetini, bir hayat gerçeği olarak gerçekleştirme fonksiyonunu ifade eder.⁵⁸⁰

İkbal, oluşturmak istediği ideal devlet için Mekke merkezli bir başkent düşünmüş olsa da bölgesel İslam devletlerinin de politik açıdan bölgesel başkentlerinin olması gerektiği ileri sürer. Onun, ideal devletinde toplumun bütünlüğünü sağlayan diğer bir ilke ise ortak kanundur.

3.6.6. Kanun veya Hukukta Birlik İlkesi

İkbal'in ideal devletinde hukuk ilkesi de toplumun birliği, bütünlüğü ve düzeni için son derece önemlidir. Ancak bu kanun insanlar tarafından ortaya konulan sosyal ve siyasi şartlara göre değişen bir kanun değildir. Çünkü insanlar tarafından ortaya konulan kanunlar, hiçbir zaman eşitlik ve adaleti temin eden mükemmel kanunlar değildir. Bu kanunlar ister istemez zayıflara karşı zor kullanır. Oysa Allah'ın ortaya koyduğu yasalar eşitlik, adalet ve kardeşliği sağlayan en mükemmel, durum ve şartlara göre değişmeyen tek kanundur.⁵⁸¹ İkbal'in ideal devletinde yasa hiçbir şekilde etkilenmeyen, değişmeyen, insanlara rehberlik eden ve bütün insanlığı kapsayan bir kanun olmalıdır ki bu niteliklere sahip tek kanun Kur'ân'dır.⁵⁸² Bu kanun sayesinde kâinatın bütün karanlıkları aydınlanmıştır. Eğer insanlar onun emir ve nehiyelerine uyarsa sonsuza dek bu nizam sürecektir.⁵⁸³ Bu kanun, milletin nizamı ve varlığıdır. Onda hayatın ve kâinatın bütün sırları ayrıntılı olarak yer almaktadır. Onu başlangıcı ve sonu yoktur. O akla ve bilime karşı olmayan kitaptır.⁵⁸⁴

İkbal'e göre Kur'ân, büyüklenen insanın ölüm hükmü, yoksul ve aç kölenin kurtarılmasıdır.⁵⁸⁵ O, kadını, çocuğu ve zayıfları kuruyan, her türlü üstünlüğü ve ayrıcalıkları yok sayan, sultan, köle, zengin ve fakir herkesi eşit derecede gören, insanlığın temeli olan bir kanundur.⁵⁸⁶ İşte bu özelliklerinden dolayı Kur'ân, İkbal'in ideal devletinin temel ilkelerinden biri olarak devletin ve toplumun sosyal ve siyasi

⁵⁸⁰ Schimmel, **a.g.e.**, s.110.

⁵⁸¹ İkbal, **Cavidname**, s. 213.

⁵⁸² İkbal, **Cavidname**, s. 45.

⁵⁸³ Muhammed İkbal, **Bundan Sonra Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri**, Çev., Ahmet Metin Şahin, Irmak Yay., İst. 2007, s. 38.

⁵⁸⁴ İkbal, **Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)**, s. 63-66; 77-78; İkbal, **Rumuz-i Bihodi**, s. 31-32.

⁵⁸⁵ İkbal, **Cavidname**, s. 159.

⁵⁸⁶ İkbal, **Aşk ve Tutku**, s. 135.

hayatını düzenleyen bir kanun hüviyeti kazanmaktadır. Ona göre Kur’ân, sadece bir inanç kitabı değildir, aynı zamanda sosyal ve siyasi alanlar olmak üzere hayatın tüm alanlarını kapsamaktadır. O, hayatın bütün sınırlarını içerdiği gibi hayatı düzenleyen bütün bilgiler onda mevcuttur. İktbal’in ideal devletinin temel ilkelerinden bir diğeri de liderlik ilkesidir.

3.6.7. Liderlik İlkesi

Liderlik ilkesi İktbal’in ideal devletinde önemli bir ilkedir. Ancak ona göre ideal devletin lideri tek ve hakiki lider olan Hz. Peygamber’i her alanda örnek almalıdır. Bu yüzden onun siyasi düşünce sisteminde ve ideal devletinde Peygamber önemli bir konuma sahiptir. Ancak o, Peygamberlik kurumundan ziyade, Hz. Peygamber’in şahsiyeti, hikmeti ve ahlaki kişiliği üzerinde yoğunlaşır. Ona göre Peygamberlik dini ve milli anlamda tevhidin gerçekleşmesi için şarttır. Çünkü Peygamber, din ve dünya işlerini düzenleyen, toplumdaki bölünmüşlüğü ortadan kaldırarak toplumda birliği, kardeşliği ve eşitliği sağlayan bir şahsiyettir.⁵⁸⁷ Zaten o, bu görevin ifası için Allah tarafından seçilerek görevlendirilmiştir.⁵⁸⁸ O, toplumda birliği sağlayarak topluma millet olma şuurunu aşmıştır.⁵⁸⁹ Aynı zamanda Peygamber, insanlar arasında gaye ve amaç birliğini sağlayarak onlara hakiki bir millet mefhumunu veren ve onun ideal şeklini gerçekleştiren bir güçtür. Bu yüzden, İktbal, Peygamberin liderlik vasfını öne çıkararak, İdeal devleti, toplumunun temeli ve örnek alınması gereken bir şahsiyet olarak kabul eder. O, Peygamberin önemine şöyle vurgu yapar: “Tevhid ilkesi Peygamberlik aracılığıyla gerçekleşmektedir. Dünyadaki varlığımızın temeli peygamberliktir; dinimiz, şeriatımız Peygamberlikten ileri gelmiştir. Peygamber yüz binlerimizi tek bir varlık haline getirdi; o, bize nefes birliği ve amaç birliğini bahşetti.”⁵⁹⁰

Bu sebeple Hz. Muhammed, sadece bir elçi değil, aynı zamanda İktbal’in ideal devlet ve toplumu için örnek alınması gereken yegâne şahsiyettir. Onun hadisleri normatif bir nitelik kazanarak Kur’ân’la birlikte İslam hukukunun esas kaynaklarından sayılmıştır. En önemlisi o, Medine’deki ilk İslam toplumunun hem

⁵⁸⁷ Kılıç, a.g.e., s. 149.

⁵⁸⁸ İktbal, *Rumuz-u Bihodi*, s. 20.

⁵⁸⁹ Kılıç, a.g.e., s. 150.

⁵⁹⁰ İktbal, *Cavidname*, s. 44; İktbal, *Rumuz-i Bihodi*, s. 18.

Peygamberi hem de devlet başkanıdır. Böylece o, din- devlet birliğini hayatında birleştirmiştir. O, insanların zorba ve tiran baskısından kurtardığı gibi ruhbanlık, kast gibi ayrıcalıklı sınıflara karşı çıkmış, eşitlik, özgürlük ve kardeşliğe dayalı bir toplum oluşturmuştur.⁵⁹¹ O, gelişiyse ırk, soy-sop ve toprak parçasına kayıtlı kalmayı ve toplumdaki ayrıcalıklı sınıfların varlığına son vermiştir. İktbal'e göre o, "Peygamberlerin sonu ve biz de milletlerin sonu ve en mütakâmilimiz."⁵⁹² O, getirdiği şeriatın sonsuza dek koruması görevini insanlara yüklemiştir.⁵⁹³

Ayrıca ona göre Peygamber köleliği, insana tapmayı kaldırarak köle-efendi herkesi eşit görerek insanlar arasında hürriyet, eşitlik ve kardeşliği sağlamıştır. Köleleri efendi seviyesine yükseltmiştir.⁵⁹⁴ Ve bütün müminler kardeşler ilkesini getirmiştir. Çünkü onun varlığının sermayesi, hürriyettir."⁵⁹⁵ Sonuç olarak Peygamber, sözü edilen nitelikleriyle İktbal'in ideal devletinde hakiki lider ve örnek alınması gereken tek insandır.

3.7. İktbal'in İdeal Devletinde Yönetim Sistemi ve Hilafet Sorunu

İdeal devletin yönetimi konusunda, "Bırakın aptallar çeşitli yönetim şekilleri üzerinde tartışsınlar" diyen İngiliz şairi Alexander Pope (1688-1777)'ye karşı İktbal, "yönetim türü ne olursa olsun, insanı etkin kılan ve dine dayanan her yönetim iyidir"⁵⁹⁶, demektedir. Çünkü onun düşüncesinde devlet yönetiminin amacı tevhid prensibinin gerçekleşmesini sağlamaktır. O, tevhidi temelde eşitlik, dayanışma ve özgürlük olarak tanımlar. Ayrıca ona göre siyasi iktidar ve yönetim, toplumun ahlaki gelişiminin teminidir. Yönetim sisteminin çöküşü ise toplumun ahlaki çöküşü demektir.⁵⁹⁷

İktbal, böylece yönetimin önemini vurguladıktan sonra yönetim şekli olarak Cumhuriyet ve pek çok eksikliklerine rağmen demokrasiyi savunmaktadır. Ona göre "İslam, Allah'a sadakati gerektirir; saltanata değil. Allah manevi hayatın en büyük

⁵⁹¹ Esposito, a.g.e., s. 202.

⁵⁹² İktbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 38.

⁵⁹³ İktbal, **Esrar-i Rumuz**, s. 68.

⁵⁹⁴ İktbal, **Rumuz-i Bihodi**, s. 20

⁵⁹⁵ İktbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 39-40.

⁵⁹⁶ İktbal, **Yansımalar**, s. 27.

⁵⁹⁷ İktbal, **Yansımalar**, s. 27.

temeli olduğundan Allah'a sadakat sonuçta insanın ferdi ülküsüne sadakate varır.⁵⁹⁸ Buna göre İktbal'in düşünce sisteminde devlet yönetimi dine dayalı bir idare şeklidir. Devletin amacı da, Şeriat'ın insanlar arasında yayılmasını ve yaşanmasını sağlamaktır yani tek gerçek Allah'ın hükümranlığı ve şeriatın üstünlüğüdür.⁵⁹⁹ İktbal, buna da Teokrazi demektedir. Ancak bu iki kavram anlamları itibariyle birbirinden farklıdır. Çünkü teokraside hüküm doğrudan doğruya Tanrı'ya veya onun seçkin kullarına ait iken, demokraside hâkimiyet halka aittir.⁶⁰⁰ Dolayısıyla İktbal, teokrazi ile İslam'ı doğrudan doğruya Allah'ın hâkim olduğu bir yönetim biçimi olarak algılamaktadır. Çünkü ona göre toplumda Allah'ın hükümleri hakim olursa, toplum da iradesini yerine getirir. İktbal, demokrasi ile de İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren siyasi hâkimiyetin, fiili olarak halkın iradesine dayandığını ve özgür bir seçim ilkesine dayanan seçmen iradesinin bir ifadesi olarak ifade eder.⁶⁰¹ bu sistemde, insana yeterli özgürlükler tanınır ve insan özgür iradesi ile bütün imkanlarını kullanarak kendini gerçekleştirebilir.⁶⁰²

Sonuç olarak İktbal, Müslümanların özgürlüklerini esas alarak hem kendi bölgesi ve hem de diğer tüm İslam ülkelerini ilgilendiren devlet yönetimine ilişkin modern fikirler ortaya koymakta ve din temelli modern dünya ile ilişkili, beşeri tecrübenin bir ürünü olan yönetim şekli benimsemektedir. O, Hilafeti istemiş olsa da çağın büyük tehlikelere maruz kaldığının farkında olarak tüm İslam dünyasına Türk milletinin ictihadını örnek gösterir. Ona göre Türklerin İslam'ın ruhuna dayanarak halifeliği veya imameti bir grup insan (heyet) ya da millet tarafından seçilmiş milli bir meclise vermeleri kesinlikle doğrudur. Mısır ve Hindistan gibi ülkeler henüz bu konu üzerinde durmazken, Türkler çok isabetli bir karar almışlardır.⁶⁰³ Çünkü Cumhuriyetçi yönetim şekli sadece İslam'ın ruhuyla tamamen tutarlı değil aynı zamanda İslam dünyasında devam eden işgal güçleri karşısında bir zarurettir.⁶⁰⁴ O,

⁵⁹⁸ İktbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü** s. 147.

⁵⁹⁹ Muhammed İktbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, Çev., Ahmet Asrar, Birleşik Yay., İst. 1995, s. 210.

⁶⁰⁰ Tüzer, **a.g.e.**, s. 206.

⁶⁰¹ İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 77.

⁶⁰² İktbal, **İslam Düşüncesi**, s. 77.

⁶⁰³ İktbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü** s. 176.

⁶⁰⁴ İktbal, **İslam'ın Ruhunu**, s. 36; İktbal, **Cavidname**, s. 46; İktbal, **Armağan-ı Hicaz**, s. 18.

şöyle der: “Cumhuriyet seni korkutmasın! Çünkü o, zorba idareler için bir paravan ve kılıftır.”⁶⁰⁵

Hilafet konusunda İbn Haldun, Mukaddimesi’nde üç farklı görüş ileri sürer: (1) Hilafet ilahi bir müessesedir ve onun için zaruridir. (2) Hilafet, ihtiyaca bağlıdır. (3) Hilafet, tamamıyla lüzumsuzdur.⁶⁰⁶ İktbal’e göre bunlardan ilki klasik Şii veya Sünni görüşü, ikincisi Mutezile’nin görüşü, üçüncüsü de Haricilerin görüşüdür.⁶⁰⁷

İktbal’e göre Türkler bu üç görüşten orta yolu bularak kendileri için en uygun olanı benimsemiştir. Çünkü Türkler geçmiş tecrübelerinden istifade ederek, İslam devletinin birliği döneminde hilafetin faydalı olduğunu idrak etmekle birlikte onun artık değişmesi gerektiği gerçeğini görmüşlerdir.⁶⁰⁸ Çünkü günümüzde İslam devletleri çoğalmış ve bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Onun için Hilafet modern İslam dünyasının birliği için işlevini yitirmiş hatta İslam devletleri arasında bir birlik kurulmasına engel teşkil etmektedir. Bu yüzden boş bir unvan için ayrılıklara sebep olmak anlamsızdır.⁶⁰⁹ Çünkü dünyanın içinde bulunduğu şartlar da politik İslam ne dar milliyetçilik ne de evrensel bir devlet biçiminde varlığını sürdürebilir. Bunun en sağlıklı yolu, Müslüman topluluklar cemiyeti gibi çok uluslu bir cemiyetin varlığından geçiyor.⁶¹⁰

Dolayısıyla bu düşünceler aynı zamanda daha kapsamlı evrensel bir idealin doğmasına imkân tanıyacakken, İslam’ın ilk dönemlerinde, Arap emperyalizmi yüzünden gerçekleşmemiştir.⁶¹¹ İktbal, bu noktada Türk Milli şairi Ziya Gökalp’ın görüşünü benimser. Ona göre “İslam’ın hakiki birliğini yaratmak için öncelikle bütün İslam milletlerinin hür ve bağımsız olmaları ve sonra da birleşmeleri gerekir. Bugün mümkün değilse, beklemek ve güçlü bir modern devlet kurmak icap eder. Çünkü milletler arası dünyada, zayıf olanlar hiçbir teveccüh görmezler ve yalnız güçlü

⁶⁰⁵ İktbal, *Kulluk Kitabı*, s. 179.

⁶⁰⁶ İktbal, *İslam’ın Ruhu*, s. 36-37.

⁶⁰⁷ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 177.

⁶⁰⁸ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 176.

⁶⁰⁹ İktbal, *İslam’ın Ruhu*, s. 36-37; İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 177.

⁶¹⁰ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 178.

⁶¹¹ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 178.

olanlar saygı ile karşılanır.”⁶¹² Gökalp’in bu düşüncesini İkbâl, İslâm dünyasının bir kurtuluş reçetesi olarak görmektedir.

İkbâl, monarşik yapıya yani İslâm’ın politik gücünün tek kişide toplanmasına kesinlikle karşı çıkarak, söz konusu gücün halkın seçtiği temsilci kişilere ait olduğunu söyler.⁶¹³ Bu durumda politik gücün sahibi bütün milletin temsilcisi durumuna gelir. Böylece bu güç sayesinde hiçbir üstünlük sağlayamaz. İkbâl, İslâm toplumu açısından tek bir halife adı altında toplanma imkanının olmadığını ve ancak İslâm toplumundaki değişimin seyrinin Kur’ân merkezli bir diriliş ve yenilenmeye doğru olması gerektiğini düşünmektedir.

İkbâl, krallık, oligarşi, tiranlık ve diktatörlük gibi modern yönetim şekillerine de şiddetle karşı çıkar. Ona göre saltanat haram olup, tamamıyla hilecilik, kurnazlık ve aldatmacadır. İkbâl bu düşüncesine şu ayeti delil gösterir: “Krallar bir memlekete girdiler mi, orayı perişan ederler ve halkın ulularını alçaltırlar. Onlar da böyle yapacaklardır.”⁶¹⁴ Ayette geçen onlar da böyle yapacaklardır, ifadesi, İkbâl’e göre kıyamete kadar bu durumun tekrar edecek olmasına işarettir. Bu yüzden kraliyet rejimi Müslümanlara haram kılınmış ve Müslümanlar için haram olan bir nizamdır. Çünkü “haram kılınmanın esası kötülük ve fesattır. Helal olmanın ölçüsü de iyilik ve faydalılıktır.”⁶¹⁵

İkbâl’in düşüncesinde bu tür yönetim biçimlerinin asla yeri yoktur. O, tüm bunlara karşı demokrasiyi savunmaktadır. Çünkü onun düşüncesinde zengin-fakir, köle-efendi ve en önemlisi ayrıcalıklı sınıf yoktur. Bu konu da Endülüs fıkıhçısı Tartûşinin “kırk yıllık diktatörlük ve zorba bir anlık anarşiden daha iyidir”⁶¹⁶ sözü İkbâl’in düşüncesini özetlemektedir. İkbâl, ideal devleti yöneten devlet başkanında bir takım nitelikler olması gerektiğini ileri sürer.

⁶¹² İkbâl, **İslâm’ın Ruhu**, s. 37; İkbâl, **İslâm’da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 178.

⁶¹³ Ahmed, **Hindistan’da İslâm Kültürü Çalışmaları**, s. 57.

⁶¹⁴ Neml, 27/34.

⁶¹⁵ Halifat, **a.g.e.**, s. 160.

⁶¹⁶ İkbâl, **Makaleler**, s. 66.

3.8. İktal'e G6re Devlet Başkanında Bulunması Gereken Temel

Nitelikler

İnsanlar yaratılışları itibariyle diğer insanlardan 6st6n olmaya ve onlar 6zerine hakimiyet kurmaya meyilli varlıklardır. Bu sebeple idareciden yoksun toplumlarda insan insanın kurdu olma ihtimali vardır. Ayrıca toplumda hak-hukuk, eşitlik, adalet ve toplumsal d6zenin sağlanması için muhakak bir y6netici gerekmektedir. Ancak bu y6netici sıradan insanlar mı yoksa belirli 6zelliklere sahip insanlar mı olmalı konusunda İktal, M6verdi'den etkilenmiş ve y6netici de (devlet başkanı) bir takım nitelikler aramıştır. Bu nitelikler şoyledir:

1. D6r6st ve g6venilir olmak,
2. Herhangi bir fiziki ve zihni engeli bulunmamak,
3. Her konuda h6k6m verebilmek için sağlam din ve hukuk bilgisine sahip olmak,
4. Her t6rl6 d6ř6nsel ve ahlaki donanıma sahip olmak,
5. Akıl ve reşit olmak,
6. Adil olmak,
7. Cesur ve kararlı olmak,
8. Erkek olmak (zorunlu değil).⁶¹⁷

İktal'e g6re bu şartları taşıyan adaylar halk tarafından seçilir ve başkan seçildikten sonra halkın huzurunda İslam hukukuna uygun davranacağına, halkın birlik ve b6t6nl6đ6n6 muhafaza edeceğine, halkın huzur ve refahını sağlayacağına dair yemin etmelidir. Hukuki açıdan başkan ayrıcalıklı olmayıp diğer halk kitlelerinden biridir. Aleyhinde dava açılabilir, toplumu ilgilendiren konularda eleştirilebilir, sorgulanabilir ve hukuka aykırı davrandığında yine halk tarafından azledilebilir.⁶¹⁸

İktal, seçmenlerde de bazı şartlar ortaya koymaktadır.

⁶¹⁷ İktal, **Makaleler**, s. 61-62; İktal, **İslam D6ř6ncesi**, s. 17-18.

⁶¹⁸ İktal, **Makaleler**, s. 62-63.

1. Samimi ve dürüst Müslüman olmak,
2. Devlet işlerine ilişkin konularda yeterli bilgiye sahip olmak,
3. Fikir ve karar verme yeteneğine sahip, adaletli olmak.⁶¹⁹

İkbal'e göre burada bütün Müslüman kadın-erkek, zengin, fakir ve köle-efendi herkes seçmen olabilir. Fakat İslam tarihinde pratikte kadınlar ve köleler bu haktan mahrum kalmışlardır.⁶²⁰ İkbal'in, yöneten ve yönetilenler için ortaya koyduğu temel nitelikler günümüze de ışık tutmaktadır. Dolayısıyla İkbal'in, bazı Kur'ân ayetlerini kendine göre yorumlayarak ideal devletini dine dayandırmaya çalıştığına daha önceki bölümlerde değinilmişti. Şimdi onun, dini nasıl değerlendirdiğini ve din-devlet arasında nasıl bir ilişki kurmaya çalıştığını ortaya konulacaktır.

3.9. İkbal'de Din-Devlet İlişkisi

İkbal'in siyasi düşüncesinde İslam, dini ve siyasi bir sistem olarak, insanın toplumsal ihtiyaçlarını karşılar. Dolayısıyla İslam, Müslümanlar için bir inanç olduğu olduğu, siyasi, toplumsal ve hukuki sistemleri da kapsar. Ayrıca İslam toplumu, ortak inanca dayalı bir topluluktur. Fakat bu somut şekilde bir devlet kavramını da içerdiğinden, Yahudi ve Hıristiyanlık düşüncesindeki dini cemaat anlayışını aşar. Onu oluşturan İslam'da dünyevi ve uhrevi gibi düalist bir ayrışma yoktur.⁶²¹ Başka bir ifade ile ruhani ve cismani iki ayrı saha değildir. İslam, parçalanmayı kabul etmeyen yegâne hakikat olduğu için devlet ve dinden aynı şeyin farklı yüzleri diye bahsetmek yanlıştır.⁶²² Din ile devlet birbirini tamamlayan ve ayrılması mümkün olmayan bir bütündür.⁶²³ Dolayısıyla bireyin ve toplumun ihtiyaç duyduğu iki sosyal müessesedir. Din, devleti ve toplumu düzenlediği gibi devlette dine hizmet eder yani devlet, dinin toplumda yaşanmasını sağlar.⁶²⁴

İkbal, din-devlet ilişkisini Avurpayı örnek vererek açıklar. Ona göre Avrupa'da din-devlet ayırımı yaşanarak din, devletin hayatından tamamen çıkarılmıştır. Bunun sonucu olarak Avrupa'da birbiriyle geçinemeyen birçok devlet

⁶¹⁹ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 21; İkbal, **Makaleler**, s. 62.

⁶²⁰ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 21-22.

⁶²¹ İkbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 173; İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 15.

⁶²² İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 15; İkbal, **Makaleler**, s. 60.

⁶²³ İkbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü**, s. 173; İkbal, **Makaleler**, s. 60.

⁶²⁴ Şahinoğlu, **a.g.e.**, s. 37.

ortaya çıkmıştır. Böylece karşılıklı geçinemeyen devletler ahlak ve Hıristiyanlığı ayaklar altına alıp çiğnedikten sonra, bugün birleşmiş bir Avrupa ihtiyacı hissetmektedir.⁶²⁵ Dolayısıyla İktbal'e göre din bütünüyle öbür dünyaya ilişkin bir husus olarak ele alındığında, Avrupa'da Hıristiyanlığın başına gelenler kaçınılmaz olur. Çünkü Avrupa'da Hz. İsa'nın evrensel etiği, milliyetçi etik ve politikalarla yer değiştirerek din, bütünüyle şahsi bir olay haline gelip, insanın fani yaşamı ile ilgili geçersiz sayılmıştır.⁶²⁶

Oysa İslam'da din ile devlet ayırımı söz konusu değildir. İkisi bir bütündür. Bunun en güzel örneğini Hz. Peygamberin siyasi kişiliği belirlemektedir. Çünkü Peygamber, Medine'deki ilk İslam toplumunun hem Peygamberi hem de devlet başkanı olarak, din-siyaset, din-devlet ilişkilerini ve birlikteliğini hayatında yansıtmış ve gerçekleştirmiştir.⁶²⁷

İktbal, Türkiye'deki reformları takdir etmesine rağmen, din-devleti birbirinden ayıran laik sistemi eleştirir.⁶²⁸ Ona göre bu sistem, Batı düşünce tarihinden alınan bir uygulamadır. Batı'da uygulanan kilise-devlet ayırımını İslam ile devlet ayırımına dönüştürmenin imkânı yoktur. İslam'ın tevhid inancı buna engeldir. Bu noktada o, dini ve siyasi bir sistem olarak din-devlet bütünlüğünü savunur. Fakat din ile devlet birbirine feda edilmemelidir. Tevhid yaşayan bir görüş olarak eşitlik, özgürlük ve dayanışma niteliğindedir. İslam açısından devletin görevi bu değerleri belli bir insani düzen içinde gerçekleştirmektir.⁶²⁹

Sonuç olarak İktbal'de, din ve devlet her ikisi birer gerçek olup birbirine muhtaçtır. Din dışı bir devlet düşünülemediği gibi devletsiz din de düşünülemez.⁶³⁰ Bu konuda İbn-i Haldun, din söz konusu olmadan devlet olabileceğini, toplumsal hayat ve devletin varlığını tamamen dine bağlamanın doğru olmadığını ileri sürer. Çünkü ona göre insanlığın varlığı için peygamberlik kurumuna gerek yoktur.

⁶²⁵ Schimmel, *Çağın Mevlanası Muhammed İktbal*, s. 100.

⁶²⁶ Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, s. 191.

⁶²⁷ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 29- 30

⁶²⁸ R. İhsan Eliaçık, *İslam'ın Yenilikçileri-2 (İslam Düşünce Tarihinde Yenilik Arayışları, Kişiler, Fikirler ve Akımlar)*, 5. Baskı, Cilt: 5, İnşa Yay., İst. 2012, s. 363-364.

⁶²⁹ İktbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 175.

⁶³⁰ Eliaçık, *a.g.e.*, s. 364.

Toplumlar, Peygamber ve ilahi kitaplar olmadan da yaşamını sürdürebilir.⁶³¹ Böylece o, din ile devletin vazgeçilmez birlikteliği fikrine karşı çıkar. O, hüküm ve hâkimiyetin şeriata dayanarak, Allah ile vaz'edilmiş olduğu yolunda düşünceleri delilsiz bulur. Çünkü toplumsal varlık ve beşerin hayatı bazen din olmadan da tamamlanır. Bu irade gücü bazen asabiyet ile gerçekleşebilir. Kâfirler de devlet ve medeniyet kurmuşlardır. Ona göre düşünürlerin yanlışı şudur ki, Peygamberlik aklî değil, naklîdir. Onu idrak etme aracı şeriattır.⁶³² Dolayısıyla o, din ve devleti ayrı değerlendirmektedir. Çünkü ona göre din ve şariat olmadan da beşeri nizam ve otoriteler zuhur etmiştir ve toplumsal hayat, insanların tabii ve fitri bir özelliğidir.⁶³³

İkbal, İbn-i Haldun'un pekçok görüşünü benimsediği halde din-devlet ilişkisi konusunda ondan ayrılır. Çünkü ona göre din olmadan, devlet ve siyaset mümkün değildir. Din, toplumun ve devletin nizamıdır. Ona göre eğer din, devletten ayrılırsa toplumda zorba, diktatörlük, vb. keyfi davranışların ortaya çıkabildiği gibi yolsuzluk, hırsızlık, rüşvet ve şehvet gibi durumlar da ortaya çıkar. Böylece İkbal, devletin yapısında, işleyiş biçiminde dini ve ahlaki unsurların mutlaka olması gerektiğini düşünür. O, ancak ahlak ve din temelli bir toplum ve devletle saadete ulaşabileceğini savunur. Fakat günümüz İslam dünyasına baktığımızda İkbal'in din-devlet arasında kurduğu ilişki sadece bir teoriden ibaret olarak kalmaktadır. Bu noktada İbn-i Haldun'un haklılık payı artmaktadır. Bu durumda İkbal'in toplum felsefesinde, öngördüğü ideal birey ve ideal toplum önem kazanmaktadır.

⁶³¹ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 33.

⁶³² İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 274-275.

⁶³³ İbn-i Haldun, **a.g.e.**, s. 274-275.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN İDEAL BİREY VE TOPLUM ANLAYIŞI

4.1. İktbal'de İdeal İnsan

İktbal, tasarladığı İslam medeniyetinin yeniden inşası için sistemin temel merkezine insan unsurunu koyar. Dolayısıyla insan onun düşünce sisteminin temelinde yer alır. O, her şeyin temelinde yerleştirdiği ideal insanı (insan-ı kâmil) daima aktif ve dinamik tutmaya çalışmıştır. Çünkü onun nazarında insan-ı kâmil, insanlığı kurtuluşa erdirebilecek önder niteliğindedir. Onun kâmil insanı veya ideal insan anlayışının temel örneğini tipik olarak Hz. Peygamber'in yüksek şahsiyeti oluşturmaktadır.⁶³⁴ Çünkü ona göre Hz. Peygamber benliğini kazanmış ve en yüksek makama nail olmuştur. Müslümanlar özel ve toplumsal hayatlarında onun yolunu takip ettiği ve onun güzel ahlakını kendilerine örnek aldığı sürece kâmil derecesine ulaşabilir. Bunun ilk şartı da insanın kendi benliğini (şahsiyet) kazanmasıdır.⁶³⁵

İktbal'in söz konusu benlik felsefesi çok geniş, kapsamlı ve derin anlamlar içermektedir. Ancak kısaca İktbal'in benlik felsefesi (felsefe-i hodi), "İnsanın kendi kendini tanıması, kendi varlığını, niçin yaratıldığını ve Allah'ın insanoğluna verdiği değeri ve sorumluluklarını bilmesi ve bu bilinçle sorumluluklarını yerine getirmesidir."⁶³⁶ İktbal, yaşamın temeli olan benliğin gelişmesi ve kazanılması ile insanın kaderini değiştirerek hatta benlik sayesinde ölümsüzlüğün bile kazanabileceğini, benliğin ölümü ya da kaybolması ile de insanın tüm insanlığını ve insani değerlerini kaybedeceğini ileri sürer.⁶³⁷

İdeal insan konusunda Nietzsche, toplumda bir sürü orta ve aşağı insanların olduğunu ve bunların toplumda fazlalıklar olup yaşamaması gerektiğini söyler. Ona

⁶³⁴ İktbal, *Şikâyet ve Cevabı*, s. 26-27.

⁶³⁵ İktbal, *Şikâyet ve Cevabı*, s. 28.

⁶³⁶ İktbal, *Şikâyet ve Cevabı*, s. 28.

⁶³⁷ İktbal, *Şikâyet ve Cevabı*, s. 28.

göre toplum hayatı da tabiatta olduğu gibi bir mücadele sahasıdır. Kuvvetliler yaşamalı, zayıflar elenmelidir. Bunları koruyan ahlak ve dinler ortadan kalkmalıdır. Çünkü bunları koruyan ahlak sürülerin ahlakıdır. Hâlbuki üstün insanlar doğmalı, kanunları, ahlakı ve fazileti kendine göre yeniden oluşturmalıdır.⁶³⁸ Nietzsche'nin, üstün insan dediği insan tipi, üstün nitelikli, aktif, yaratıcı, özgür, kendine yeten ve varlığını devam ettirmek için başka bir varlığa ihtiyaç duymayan insandır. İktbal'in ideal insanı da bazı farklılıklar taşımakla birlikte nitelik açısından Nietzsche'nin üstün insanına benzemektedir. Çünkü İktbal'in ideal insanı, diğer insanlardan farklı, üstün yaratıcı, yenilik ve yeni toplumsal düzenler oluşturan, tarihin seyrini değiştiren, yeni yaşam tarzı ve yeni fikirler üreten insandır. Aynı zamanda onun ideal insanı, yaratıcı faaliyete aktif olarak iştirak eden, gerek kendi gerekse toplumun ve gerekse kâinatın kaderini değiştirme kuvvetine sahip üstün insandır. Bunun yanı sıra onun ideal insanı, özgürdür ve uyuyan toplumu ve insanları uykudan uyandıran dinamik bir yapıdadır.⁶³⁹ Ayrıca onun ideal insanı, şahsiyet sahibi olup, mevcut olanla yetinmeyerek daima yükselme, gelişme ve daha çok özgür olma arayışındadır.⁶⁴⁰

İktbal'e göre bütün yaratılıştaki benlik adım adım mevcuttur. Bunun en üst kademesi de ideal insan veya kâmil insandır. Onun ideal insanı, ferdiyetini geliştiren ve evrende yüksek bir yer işgal eden, yeryüzünde Allah'ın halifesi olmaya hak kazanan kâmil insandır.⁶⁴¹ Dolayısıyla ideal insanın, din ve ahlak açısından kendi kişiliğini geliştirmesi gerekir. Bunun için de öz benliğini (şahsiyet-i hodi) kaybetmeden, benliğinde Allah'a yaklaşmalı ve onun sıfatları ile sıfatlanmalıdır.⁶⁴²

Ayrıca İktbal'in ideal insanı güçlüdür. Onun oluşturmak istediği ideal toplumunda zayıf ve güçsüz insanın yeri yoktur. Ona göre bu toplumun bireyi her zaman güçlü, cevval, çalışkan, keskin zekâlı, cesur, kendi kaderini kendi belirleyen şahsiyettir. Bu yüzden o, sürekli güce vurgu yapar: “Güçlü insan ortam yaratır, zayıf

⁶³⁸ Bolay, **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**, s. 280; Naklen: Hûlagü, **a.g.e.**, s. 23.

⁶³⁹ Çelik, **a.g.e.**, s. 147.

⁶⁴⁰ B. A. Dar, **Muhammed İktbal, İslam'da Bilgi ve Felsefe (Kindi'den İktbal'e İslam Düşünürleri)**, Haz., Mustafa Armağan, Şule Yay., İst. 1999, s. 174.

⁶⁴¹ Karahan, **Doğudan Gelen Ses: İktbal**, s. 78.

⁶⁴² Karahan, **Dr. Muhammed İktbal ve Eserlerinden Seçmeler**, s. 63-64.

insan bu ortama uyum göstermek zorunda kalır, güç batıla dokununca, batıl hakka dönüşür, uygarlık güçlü insanın tasavvurudur”.⁶⁴³

İkbal’in ideal insanı, aynı zamanda dinamik ve mücadeleci bir ruh yapısına sahiptir. O, sıradan ve rastgele bir yaşamı kesinlikle reddetmektedir. Dolayısıyla onun düşüncesinin en önemli yönü bu mücadele fikrini hayata geçirmesidir. O, bu konuda şöyle söylemektedir: “Çırpınıştır hayatı canlı yapan ve hayatı kanatlandıran, ebedi hayat mücadeledir, hayat hareketten ibarettir”.⁶⁴⁴

O, bütün yazılarında sürekli olarak insanın, Allah’ın lütfettiği yaratıcı gücünü kullanmasına vurgu yapar. Çünkü onun için esas olan dinamizmdir, faaliyettir. Durgunluk ise ölüme eşittir. İkbal’in, “yürüdüğüm müddetçe varım, durursam ölürüm”,⁶⁴⁵ ifadesi konuya açıklık getirmek açısından önemlidir. Ayrıca o şöyle söyler: “Putun önünde uyanık, aktif ve mücadeleci bir kafir, Harem’de uyuyan mücadeleden yoksun bir müminden daha hayırlıdır.”⁶⁴⁶

İkbal, sessizliği ve hareketsizliği ihanet olarak görür ve yaşamı tükenmek bilmeyen mücadele olarak ifade eder. Ona göre “kıyıda yaşamak bir özürdür, kişi denize atlamalı, dalgalarla boğuşmalıdır. Çünkü mücadelede ölümsüz yaşamın sırrı saklıdır. Hareketsizlik ölümdür, fakat yürekli olanlar yaşarlar.”⁶⁴⁷

İkbal’e göre hayat, sadece yaşamak, var olmak değil, aynı zamanda gelişmek ve mükemmele erişmektir. Hatta mükemmeliyetten daha ötelere gitmektir. Hayat, hiç durmayan bir akış, bir gelişme ve değişmeden ibarettir. İnsan dünyada çalışmak, bir şeyler yapmak için gelir, insanın kıymeti ancak çalışmakla ölçülür. Ona göre Kur’ân’da, “insan için çalışmaktan başka şey yoktur”,⁶⁴⁸ denilmektedir.

Böylece İkbal, hep çalışmayı, mücadeleyi savunmuştur. Ona göre “hiçbir şey yapamazsan bile kendinden kendine seyahat et. Kendinden kendine seyahat etmek, kendinde, kendini arama keyfiyeti, ona göre yaşamın temel gayesi, her insanın kendi

⁶⁴³ İkbal, **Esrar-ı Hodi**, s. 57.

⁶⁴⁴ İkbal, **Şarktan Haber**, s. 68.

⁶⁴⁵ Muhammed İkbal, **Muhammed İkbal Külliyyatı**, Çev., Ahmet Metin Şahin, Irmak Yay., İst. 2010, s. 142.

⁶⁴⁶ Muhammed İkbal, **Bang-i Dara (Kervanın Çağrısı)**, Çev., Ahmet Asrar, Düşünce Yay., İst. 1981, s. 71.

⁶⁴⁷ İkbal, **Doğudan Esintiler**, s. 46.

⁶⁴⁸ İkbal, **Muhammed İkbal Külliyyatı**, s. 278-279.

kişiliğini kavraması, kendinde kendini bulması, kendindeki gizli güçten faydalanarak doğanın sırlarına vakıf olmasıdır”.⁶⁴⁹

İkbal, Müslüman toplumunun varlığının ancak dinamizmle var olabileceğini düşünmüştür. Ona göre “hareketsizlik, toplumlar için yıkıcı bir afettir. Yürüyenler çok ileriye gitmişlerdir. Biraz duraksayanlar ise çiğnenmiştir”.⁶⁵⁰ O, şöyle devam eder: “Evde tembel tembel ve hareketsiz oturmak haramdır, insan olana, duruyor gözüke de harekettir aslında dünyanın her şeyi.”⁶⁵¹

İkbal’in dinamizm ve mücadele düşüncesinin diğer sosyo-politik yönü, Müslümanları uyuşukluktan kurtarıp yeniden hayata tutunmalarını sağlamaktır. Ona göre “İslam toprakları emperyalizmin kullarına düşmüşse, bunu Batı’nın hareketliliğinde aramak gerekir”.⁶⁵² Onun dinamizm anlayışının ekonomik boyutu da vardır. Çünkü o, çalışıp çabalamayı, kazanç elde etmeyi tavsiye ederek yoksulluğu şiddetle kınar. Bu konuda Peygamberimiz, “Maddi hayatı olmayanın, uhrevi hayatı da olmaz”⁶⁵³ buyurmaktadır. Ayrıca “Dünyası olmayanın ukbası da olmaz, “yoksulluk ile küfür yan yana komşudur” buyurur. Ebu Zer de, “Yoksulluk bir kapıdan girdi mi din öbür kapıdan çıkar gider”⁶⁵⁴ demiştir.

Onun bu mücadele anlayışı, sömürüye, zulme ve din istismarlarına karşı yapılan mücadeledir. Ona göre bu mücadele tüm Müslümanlara farzdır ve bunun için ilk olarak dünya nimetlerini elde etmekten başlamak gerekir.⁶⁵⁵ Ancak İkbal’in düşüncesinde mücadelenin en üstünü kişinin kendi nefsi ile yaptığı mücadeledir. Böylece en üst makama ulaşma arzusudur.⁶⁵⁶

İkbal’in ideal insanı aynı zamanda aktif yaratıcı olmak zorundadır. Çünkü ona göre insanın yaratıcı faaliyetlerde bulunması bir erdemliliklerdir. İnsan, Tanrı ile birlikte yaratıcı da olmalıdır.⁶⁵⁷ Yaratıcılıktan yoksun insan onun gözünde günahkâr ve kâfirden farksızdır. O, şöyle söyler: “Her kim ki yaratıcı gücün sahibi değildir, benim

⁶⁴⁹ İkbal, **Muhammed İkbal Külliyyatı**, s. 279.

⁶⁵⁰ İkbal, **Muhammed İkbal Külliyyatı**, s. 178.

⁶⁵¹ İkbal, **Muhammed İkbal Külliyyatı**, s. 10.

⁶⁵² Ruhi Şirin, **a.g.e.**, s. 35.

⁶⁵³ Şeriati, **a.g.e.**, s. 90.

⁶⁵⁴ Şeriati, **a.g.e.**, s. 90.

⁶⁵⁵ Kılıç, **a.g.e.**, s. 64.

⁶⁵⁶ İkbal, **Bal-i Cibril**, s. 65.

⁶⁵⁷ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 49.

gözümde o kâfir ve zındıktan farksızdır.”⁶⁵⁸ Çünkü ona göre yaratma, imanın şartlarından, Allah’ın emri olan yaratma eylemini yerine getirmeyen insan, dindar kabul edilmez; onun yeri kâfirlerin yanındadır. Çünkü iç ateşi bulunmayan her insan zındıklardandır.⁶⁵⁹ Ona göre insanlık için yeni bir şey yaratmak, icat etmek günah dahi olsa, sevaptır.⁶⁶⁰

İkbal’e göre yaratma fiili sadece Tanrı’ya ait bir nitelik değildir. İnsan kendi iç imkânlarını keşfettiği zaman, Tanrı ile birlikte yaratıcı da olur. Fakat Tanrı’nın yaratıcılığı ile insanın yaratıcılığı birbirinden farklıdır. İnsanın yaratıcılığı, “var olan bir şeyden yeni bir şeyin ortaya konması demektir. Fakat Tanrı’nın bir şeyden başka bir şey yaratması şüphesiz kendine özgü bir faaliyettir.”⁶⁶¹

İkbal, insanın yaratıcı ve özgür irade sahibi bir varlık olarak Tanrı’nın yaratma işine iştirak eden tek varlık olduğuna inanır. Ona göre insan bilinçli bir yaratıcı olması açısından henüz tamamlanmamış olan evreni tamamlamakla meşguldür. Ancak İkbal, mükemmelliğin nihayetine erişilemeyeceğinin de farkındadır. Fakat yaratıcılık ona göre “sürekli bir çalışma, sonsuz bir değişiklik işlemi ve bitmeyen bir boşalma isteğidir”.⁶⁶²

İkbal, kendi imkânlarıyla hayatla mücadele edemeyeceğini düşünen ve kurtuluşunu daha üst varlığa bağlayan zihniyeti kökten reddeder. Ona göre Kur’ân kötülüğün her çeşidi ile mücadele etmek için benliği yıkmayı değil, aksine güçlendirmeyi emreder. Çünkü insan belli imkân ve kabiliyetlerle donatılmış bir varlıktır. Bu da pasif bir teslimiyeti değil, aktif bir yönlendirmeyi zorunlu kılar. O, bu konuyu şöyle açıklar: “Kendisinde benliğin nisbi bir mükemmeliyete eriştiği insan, ilahi yaratıcı kudretin kalbinde gerçek bir yer tutar. O, çevresinde bulunan öteki varlıklardan daha fazla bir hakikat derecesine sahiptir. Bütün yaratılmışlar arasında yüce yaratıcının hayatına şuurlu bir şekilde iştirak etmeye muktedir olan yegâne

⁶⁵⁸ İkbal, **Bang-i Dara**, s. 71.

⁶⁵⁹ İkbal, **Cavidname**, s. 434.

⁶⁶⁰ İkbal, **Peyâm-ı Meşrik**, s. 62; İkbal, **Muhammed İkbal Külliyyatı**, s. 278.

⁶⁶¹ Albayrak, “İkbal’de Tanrının Kudreti ve Kötülük Problemi”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, s. 187.

⁶⁶² **Pakistan’ın Büyük Şair ve Filozofu Dr. Muhammed İkbal**, s. 6.

varlık insandır.”⁶⁶³ Ona göre insan, Allah tarafından seçilmiş, kendisine Kur’ân emanet edilmiş ve bütün eksikliklerine rağmen Allah’ın yeryüzündeki halifesi ve hür şahsiyete sahip bir varlıktır.⁶⁶⁴ Dolayısıyla insanın yaratıcı da olması gerekir.⁶⁶⁵ İktbal, bu düşüncesine Kur’ân’daki şu ayeti delil gösterir: “Allah yaratıcıların en güzelidir”.⁶⁶⁶ Bu ayet İktbal’e göre başka yaratıcıların da varlığına işarettir.

Ayrıca İktbal’e göre insan kendisini yaratan Allah’ı her alanda taklit etmeye çalışan bir varlıktır. Bu ahlaki alanda olduğu gibi eylemsel olarak da böyledir. İnsan Tanrı gibi yaratmaya koyulur. Yeryüzündeki hammadeden farklı varlıklar ve yeni icatlar ortaya koyar.⁶⁶⁷ İnsanın bu yaratıcılık niteliğini İktbal şöyle ifade eder: “Sen geceyi yarattın, bense ışığı yarattım, bana iyi bak, ben zehirden bal yapan varlığım.”⁶⁶⁸

İktbal’in bu ifadeleri, insanın yaratıcılık faaliyetleri konusunda Tanrı ile yarışıyor izlenimi verse de, teolojik açıdan bakıldığında insana bu özelliği, gücü ve imkânı tanıyan Tanrı’nın kendisidir. Buna delil olarak İktbal, şu ayeti gösterir: “O, yaratmayı dilediği kadar artırır. Çünkü Allah’ın her şeye gücü yeter.”⁶⁶⁹

Ancak insanın yaratıcılığı, Allah’a ortak olma anlamında değildir. İnsanın kapasitesi oranında bir yaratıcılıktır. Allah insana yaratıcı güç ve özgürlük atfetmek için kendi kudretini sınırlandırmıştır. Yani bunu yapan Allah’ın kendisidir.⁶⁷⁰ Çünkü Allah, oluş ve akışı birlikte inşa etmek için insanın kendi özgür yaratıcı sürecine iştirak etmesini istemektedir. Bundan amaç ise geçici benlerin kendi hayatında, gücünde ve özgürlüğünde rol oynamalarını sağlamaktır.⁶⁷¹

İktbal’in ideal insanı, ölümsüzlüğü kazanmış bir varlıktır. Çünkü ona göre ölümsüzlük, “insanın doğal bir hakkı değildir, insan, aşk ve faaliyetinin ve egosunun

⁶⁶³ Abdulhamit Sinanoğlu, “İslam Düşüncesinde İnsan-ı Kamil Anlayışı ve Allah ile İlişkilendirilmesinin Teolojik Değeri”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2008, s. 5.

⁶⁶⁴ İktbal, *The Reconstuction of Religious Thought in İslam*, Lahore 1958, s. 98-99; Naklen: Aydın, “İktbal’in Felsefesinde İnsan”, *İslam Felsefesi Yazıları*, s. 127.

⁶⁶⁵ Kayanî, *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İktbal*, s. 70.

⁶⁶⁶ Muminun, 23/14.

⁶⁶⁷ Sinanoğlu, *a.g.e.*, s. 6.

⁶⁶⁸ İktbal, *Peyâm-ı Meşrik (Şarktan Haber)*, s. 68; İktbal, *Doğudan Esintiler*, s. 47-48.

⁶⁶⁹ Fatır, 35/1.

⁶⁷⁰ Eliaçık, *a.g.e.*, s. 340.

⁶⁷¹ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, ss. 110-113.

takviyesinin bir sonucudur”.⁶⁷² Yani ölümsüzlük, kazanılan bir şeydir ki insan faaliyetle, çalışarak, çabalayarak kazanır.⁶⁷³ Kur’ân’da şöyle buyrulur: “Nefse (kişiye ve onu şekillendirene-dengeleyene) sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene andolsun ki, onu (nefsi) geliştiren (arındıran) saadete ermiştir ve onun dengesini bozan (kötülöklere gömen) de ziyana uğramıştır.”⁶⁷⁴ Bu ayette geçen “zekkaha” sözünü İkbâl, gelişmek ve büyümek olarak yorumluyor. Ona göre nefis ancak işle, faaliyetle gelişir.⁶⁷⁵

Ölümsüzlüğün kazanılması gerektiği düşüncesinde İkbâl’e en yakın düşünür Farabi’dir. O, fasık nefislerin azap, fadıl nefislerin ise saadet içinde olacaklarını öne sürmekte, gelişmemiş nefisleri ise ölümsüzlüğe layık görmemektedir.⁶⁷⁶

Nitekim Kur’ân, “kimin amelce daha iyi olduğunu belirlemek için hayatı ve ölümü yaratan Allah’tır”⁶⁷⁷ buyurur. Dolayısıyla İkbâl’e göre hayat, “benin faaliyet alanıdır; ölüm ise onun sentetik faaliyetinin ilk denemesidir. Benin dağılmasını da, istikbaldeki kariyerini de temin eden, faaliyettir. O halde ferdi ölümsüzlük, bize bir hak olarak verilmiş değildir onun kazanılması gerekir”.⁶⁷⁸ Bu manada insan ölümsüz olmaya adaydır.⁶⁷⁹ İkbâl’e göre “şu andaki faaliyetlerimiz, fiziki çözülmeyi önleyecek derecede benliği güçlendirmişse, ölüm, Kur’ân’ın deyimiyle bir geçiştir”.⁶⁸⁰

Sonuç olarak İkbâl, ruhun ferdiyetini ve ferdi ölümsüzlüğü savunmakta, ölümsüzlüğün kazanılabileceğini yani insanın çalışmak ve çabalamakla, benliğini kazanmakla ölümsüzlüğü kazanabileceğini ifade etmektedir. O, ölümsüzlüğü kazanmaya ideal veya kâmil insanları aday göstermektedir.

⁶⁷² İkbâl, **Cavidname**, s. 32.

⁶⁷³ İkbâl, **Yansımalar**, s. 28-29.

⁶⁷⁴ Şems, 91/79.

⁶⁷⁵ Aydın, “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, **İslam Felsefesi Yazıları**, s. 145.

⁶⁷⁶ Aydın, “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, **İslam Felsefesi Yazıları**, s. 145-146; Fârâbî, **Fusulü’l-Medeni, (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)**, Çev., Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Ün., Yay., İzmir 1987, s. 62-63.

⁶⁷⁷ Mülk, 67/2.

⁶⁷⁸ Aydın, “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, **İslam Felsefesi Yazıları**, s. 104.

⁶⁷⁹ İkbâl, **İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, s. 159-166.

⁶⁸⁰ Aydın, “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, **İslam Felsefesi Yazıları**, s. 145.

4.2. İkbâl'in İdeal Toplumu

4.2.1. İkbâl'in İdeal Toplumunun Genel Yapısı

İkbâl'in ideal toplumunun en belirgin özelliği, bu toplumun kendine özgü millilik şuuruna ve idrakine sahip olmasıdır. Onun ideal toplumu bu niteliğiyle diğer toplumlardan ayrılır.⁶⁸¹ Bu millilik fikrinin temel ilkesini oluşturan şey, ulusal dil birliği, ülke birliği veya ekonomik çıkarların özdeşliği değildir. Müslümanların belli bir evren tasavvuruna sahip olması ve aynı tarihi geleneği paylaşmasıdır. Ancak bu şekilde oluşturulan toplumun üyeleri Hz. Muhammed'in oluşturduğu toplumun üyeleri olur.⁶⁸²

Ona göre İslam, bütün maddi sınırları kökten reddeder ve onun millilik fikri, potansiyel olarak belli bireylerden oluşan yayılma ve genişleme imkânı taşıyan bir toplumda hayata geçirilen, kendine özgü soyut bir düşünceye ve kültüre dayanır. Bu toplum hayat ilkesi olarak belli bir halkın karakterine ve geleneksel mizacına bağımlı değildir. Aynı zamanda özü bakımından zaman ve mekândan bağımsızdır.⁶⁸³ Dolayısıyla onun ideal toplumunu din biçimlendirmektedir.⁶⁸⁴

İkbâl'e göre dinin temel gayesi, hayat hakkında zihni olarak düşünmek değildir; aksine dinin asıl gayesi, hayatın tedricen yükseltilmesi ve yüceltilmesi amacıyla her yönüyle uyumlu bir sosyal bütün oluşturmaktır. Dolayısıyla İslam, bir din olmanın yanı sıra daha derin, geniş bir anlamı ve önemi olan bir olgudur ki milli hayatımız ancak İslamî ilkenin kavranılması ve hayata geçirilmesi ile varlığını sürdürebilir. İşte bu sebepten dolayı, İslam dini, İslam toplumunun milli hayatının sürdürülmesi sürecinde en temel faktör olup hayati ve kendine özgü bir bağlayıcılığı ve önemi vardır.⁶⁸⁵ Başka bir ifadeyle, "İslam ideali, içinde yaşadığımız, davrandığımız, varlığımızı hakkıyla gerçekleştirdiğimiz sürece ebedi yurdumuz ya da ülkemizdir. İslam, Müslüman toplumu için tek hakikattir".⁶⁸⁶

⁶⁸¹ İkbâl, **Makaleler**, s. 78.

⁶⁸² İkbâl, **İslam Düşüncesi**, s. 85-86.

⁶⁸³ İkbâl, **İslam Düşüncesi**, s. 85-86; İkbâl, **Makaleler**, s. 81.

⁶⁸⁴ İkbâl, **Makaleler**, s. 81.

⁶⁸⁵ İkbâl, **İslam Düşüncesi**, s. 88.

⁶⁸⁶ İkbâl, **İslam Düşüncesi**, s. 88.

İkbal'in ideal toplumu, tevhid ilkesine dayanır. Ona göre “tevhid, toplumu birleştiren, eşitliğin, dayanışma ve özgürlüğün kaynağıdır. Tevhid, toplumun temel taşıdır (ruhu-bedeni). Bu ilke ile toplum, dil, ırk, renk, bölge gözetmeksizin eşitlik esasına dayalı kardeşlik niteliği kazanır. Böylece toplum, tek yürek, tek dil ve tek düşünceyi paylaşır.⁶⁸⁷

İkbal'in düşüncesinde Allah'ın birliği anlamına gelen tevhit ilkesi, toplumun birliğine yansır ve bu sayede toplum bütün maddi bağılıklardan kurtularak aralarında manevi birlik oluşur ve toplum tek yürek, tek tip olur.

4.2.2. İkbal'in İdeal Toplumunun Temeli

İkbal'in ideal toplumunun temelini dini inanç oluşturmaktadır. Ona göre İslam bireylerin oluşturduğu beşer birliğinin temeli olarak kan bağı birliğini kesinlikle reddeder. Çünkü kan bağı dünyaya bağılılıktır, dolayısıyla maddeye bağılılıktır. Oysa beşer birliğinin psikolojik açıdan temelini aramak, ancak bütün insan hayatının aslında ruhani olduğunu kavramak ile mümkündür. Bu ise insana kendini dünyadan çekip kurtarmak ve soyutlamak imkânını sağlar.⁶⁸⁸

Onun düşüncesinde bu birliği, İslamiyet öncesi toplumların tecrübe ettiği gibi örf, adet ve gelenekler sağlayamaz, ancak bunların yerini alan İslam dini sağlayabilir. Bu yeni kültür, dünya vahdetinin temelini tevhid prensibinde bulur. İslam, “bu prensibin insan türünün zihni ve ruhi hayatında gerçekleşmesi için pratik bir araç olmuştur. Çünkü İslam, sadece Allah'a itaati esas alır.⁶⁸⁹

İkbal, bu durumu şöyle açıklar: “şöyle ki, Allah tüm hayatın kaim ve daim olan ruhani temelidir, zat-ı ilahiye itaat zımnen, insanın kendi hakiki tıynetine itaattir. Tüm hayatın kaim ve daim olan ruhani esası, İslam mefhumuna göre, ebedidir ve kendini çeşitlilik ve değişimde izhar eder. Böyle bir mutlak hakikate dayanan bir toplum, kendi hayatında, değişim ve gelişim özelliklerini uzlaştırmak zorundadır. Toplum hayatının düzeni için daimi ve sabit prensiplere malik olmalıdır, çünkü daimi olan, bize müteselsil tahavvül dünyasında bir tutamak temin eder, ancak daimi prensipler, bütün değişim ve

⁶⁸⁷ Esposito, a.g.e., s. 202.

⁶⁸⁸ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 165.

⁶⁸⁹ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 166.

gelişim imkânlarını dışarda bırakmak şeklinde anlaşılırsa-ki bu Kur'ân'ın ifadesine göre Allah'ın en büyük ayetlerinden biridir-mahiyeti itibariyle esasında müteharrik olanı gayri müteharrik hale getirmiş olur.⁶⁹⁰

Dolayısıyla İktbal, İdeal İslam toplumunu yeniden inşa etmeye çalışırken dini esas almıştır. Ona göre İslam toplumunun tek kurtuluşu ırk, bölge ve ulus farklılıklarını göz ardı ederek Hz. Peygamberin ümmeti olma şuurunu kazanmaktır. Bu düşüncesini o, şöyle izah eder: “Batılının toplumu ülke ve ırka dayanır,⁶⁹¹ senin topluluğun, din gücüyle sağlamdır, din elden giderse topluluk elden gider ve topluluk giderse ulus da gider.”⁶⁹²

İktbal'in düşüncesinde din, insanlığın tek kurtuluş yoludur. O, ruh ve madde ikilisinden oluşan insan birliğini dinin sağladığını vurguladığı gibi aynı zamanda toplumun birliğini sağlayan da yine dindir.⁶⁹³ Ona göre din, birey ve toplumu birleştiren, toplumun düzenini ve sürekliliğini sağlayan ana faktördür.⁶⁹⁴ Din, aynı zamanda insan hayatı için sabit ve değişmez bir kanun bahşedecek olan tek varlıktır.⁶⁹⁵ Ona göre bir milletin varlığı ancak din bağı ile mümkündür. Özellikle Müslümanların bir arada mutlu yaşaması için bu din bağı farzdır.⁶⁹⁶ Onun düşüncesinde İslam, Müslümanların bir arada kardeşçe yaşamasını onların kalplerini birbirine ısındıran ana faktördür. Buna göre eğer aralarında İslam bağı olmasa bu kavimler ve kabileler tamamen dağılır, parçalanır.⁶⁹⁷ Dolayısıyla günümüzde bu bağ gevşediğinden İslam ülkeleri birbirine düşman kesilmektedir. Kur'ân'ın ifadesiyle müminler kardeş olduğuna göre bu bağın her zaman güçlü tutulması gerekir. Çünkü ona göre “İslam'a sınıksız sarılanlar ancak kurtuluşa ererler”.⁶⁹⁸

Ancak dinin yanı sıra gelenek, toplumların birliğini sağlayamasa da korunması gerekir. Fakat daha önce ifade ettiğimiz gibi İktbal, kuru ve boş bir geleneği değil, geliştirilmiş bir geleneğin toplumların hayatı için öneminden

⁶⁹⁰ İktbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 166-167.

⁶⁹¹ İktbal, **Şikâyet ve Cevabı**, s. 26.

⁶⁹² İktbal, **Bangi Dara**, s. 84.

⁶⁹³ Türer, **a.g.e.**, s. 15.

⁶⁹⁴ İktbal, **Esrar-ı Rumuz (Benliğin İşaretleri)**, ss. 70; 79.

⁶⁹⁵ Nedevi, **a.g.e.**, s. 83.

⁶⁹⁶ İktbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 18.

⁶⁹⁷ Sadı, **a.g.e.**, s. 115.

⁶⁹⁸ Sadı, **a.g.e.**, s. 116.

bahsetmektedir. O, bu düşüncesini şöyle açıklar: “Eğer bir millet, kendi yol, şahsiyet, azametini ve kavmiyetini korur, öz kültürel mirasını, kendi bilgi birikimini muhafaza ederse, o millet ölse bile diridir. Fakat bir millet, öz gelenek, adet ve kültüründen yüz çevirir, onları unuttur, bağımsızlığını elden çıkarır, özünü, değerlerini ve törelerini kaybederse görünüşte diri olsa da gerçekte ölüdür”.⁶⁹⁹

İkbal’in düşüncesinde toplumun varlığını sürdürmesi için din ve geleneğin yanı sıra fikir birliği de önem taşımaktadır. Çünkü bir milleti canlı ve ayakta tutan, aralarındaki fikir ve ideoloji birliğidir.⁷⁰⁰ Ancak din ve gelenek iki zıt kavram olmasına rağmen İkbal, toplumun mevcudiyeti için geleneklerin de önemli olduğunu söyler. Fakat onun bahsettiği gelenek dogmatik bir gelenek değil geliştirilmiş bir gelenektir.

Böylece İkbal, kendi tarihine ve kültürüne eğilip, gelecek için dersler çıkarabilme yeteneğine sahip sağlam bir nesil ve toplum yetiştirmeyi arzulamaktadır.

4.3. İkbal’in İdeal Toplumunda Fert

İkbal’in ideal toplumun’da fert önemli bir konuma sahiptir. Fakat bu fert sıradan bir insan değil, İslam kültürünü tam olarak kavrayan, yaşayan ve dini ilkelere son derece bağlı insandır. Bu tip fertler ancak onun ideal toplumunun aktif bir üyesi olabilir. Bundan amaç bireylerin, tevhid ilkesine bağlı bir zihin tasavvuru geliştirmesi ve belli bir dünya görüşüne sahip olması, yani dünyada olup biten şeyleri sağlıklı bir şekilde değerlendirecek, yargılayacak, ölçüp biçecek belli bir duruş ve varoluşa sahip olması gerekir.⁷⁰¹

İkbal, ideal toplumu oluşturan bireyler arasında üç insan tipinden söz eder. Ona göre varoluş mücadelesinde, ilk insan tipi entelektüel özelliklerden ziyade fiziki güç ve niteliklere önem veren, ilkel toplumlardaki gibi hayranlık uyandıran ve taklit edilen kahraman ve cesur insandır. Ancak var olma mücadelesi şiddetini yitirmeye başlayınca bu tip insan da yavaş yavaş ortadan kaybolur ve yerini neşeli, keyfine düşkün insan tipi olan, hayatın bütün zevk ve güzelliklerinden son derece istifade

⁶⁹⁹ Şeyh Hüseyin Govganî, “İkbal’de İlahi Felsefe”, **Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 209.

⁷⁰⁰ İkbal, **Armağanı Hicaz**, s. 131.

⁷⁰¹ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 89.

eden, özgürlük, cömertlik, dürüstlük ve samimiyet gibi meziyetleri şahsında bütünlüştiren yeni bir insan tipi alır. Ancak bu iki insan tipi, ciddiyetsiz, dikkatsiz ve kabına sığmaz bir kişiliğe dönüşmeye meyillidir. Bu iki insan tipine bir tepki olarak, onun yerine kendini kontrol etme düşüncesine ve daha ciddi bir yaşam felsefesine sahip diğer insan tipi almaya başlar.⁷⁰²

Bu çerçevede Hindistan Müslüman toplumunun gelişmesine baktığımızda Timur ve Babür birinci tür insan tipini, Cihangir ikinci türü ve son olarak yaşamı ve faaliyetleriyle, Hindistan’da Müslüman toplumunun millilik düşüncesinin gelişmesinde başlangıç noktasını oluşturan Alemgir ise üçüncü insan tipini temsil eder. Dolayısıyla Alemgir’in temsil ettiği insan tipi tümüyle bir Müslüman şahsiyet idealidir ve İslam eğitim sisteminin tek amacı bu karakter tipini geliştirmek olmalıdır.⁷⁰³ Kısacası onun ideal toplumunu oluşturan fertler İslam ilklerine bağlı, toplumun gelişmesine katkıda bulunabilen, mütekâmil ve şahsiyet sahibi fertlerdir. Böylece İkbâl, ideal toplumda insanlara ferdiyet ve şahsiyet kazandırmaya çalışır.

4.4. İkbâl’in İdeal Toplumunda Fert ve Toplum İlişkisi

İkbâl’in toplum felsefesinde fert, toplumun temel faktörü olarak varlığını sürdürmesi için aktif olarak toplumsal hayata katılmalıdır. Bu yüzden ferdin topluma bağlanması fert için bir rahmettir. İkbâl, bu konuyu şöyle dile getirir: “Toplum içinde kendini yok eden fert, deryalar kadar genişlemek isteyen bir damlaya benzer. Fert mensup olduğu toplumun ve milletin değerine göre saygı görür. Ferdin bir nizamata tabi olabilmesi için cemiyet içinde yaşaması lazımdır”.⁷⁰⁴ Çünkü ferdin tek başına bir varlığı ve rolü söz konusu olamaz. Ferdin toplum dışında bir anlamı olmadığı gibi gayesi de olamaz. Fert ancak toplumda bir gayeye ve güce sahip olabilir.⁷⁰⁵ Aynı zamanda toplumun varlığı da devletin teşkilat ve nizamından çok fertlerin güç ve yeteneklerine dayanır.⁷⁰⁶ Böylece toplum ancak fertlerin birleşmesi ile kuvvet kazanır.

⁷⁰² İkbâl, **İslam Düşüncesi**, s. 90.

⁷⁰³ İkbâl, **İslam Düşüncesi**, s. 90-91; İkbâl, **Makaleler**, s. 84.

⁷⁰⁴ İkbâl, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 15-16.

⁷⁰⁵ İkbâl, **Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)**, s. 20-21; İkbâl, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 19-20.

⁷⁰⁶ Kılıç, **a.g.e.**, s. 223.

Dolayısıyla fert, saygıyı toplumda kazandığı gibi aynı zamanda kendini ancak toplumda gerçekleştirebilir ve toplum da kendisini fertlerin üstüne bina eder.⁷⁰⁷ Bu sebeple İkbâl'in düşüncesinde fert ve toplum birbirinin aynası ve tamamlayıcısıdır.⁷⁰⁸ Çünkü onun düşüncesinde ferdin toplum dışında bir anlamı olmadığı gibi toplumun oluşması ve güç kazanması fertler olmadan mümkün değildir.

İkbâl, toplumda bireyin rolünü şöyle çizmiştir: "Milletin ruhu toplulukta varlık buluyor; bu ölünce millet de ölüyor. Fikir ve faaliyetin birliği, Allah'ı müşahede eden millete dünya hâkimiyetini verebilir."⁷⁰⁹ Ona göre fert tek başına zayıf ve güçsüzdür, hedefi belirsizdir. Canlı bir toplumun dinamik ve aktif bir üyesi olmak kişiye kolektif amaç bilinci ve kuvvetli olma duygusu kazandırır.⁷¹⁰ Bu da kişiliği derinleştirip geliştirir. Böylece insanın birey olması, iç dinamizm kazanması, sürekli bir çaba ve faaliyet içerisinde olması, kendisine bir hedef belirlemesi ancak toplumsal hayatla mümkündür.⁷¹¹ Bu konuda Peygamber efendimiz de şöyle buyurmaktadır: "Cemaatten ayrılmayın! Tefrikaden sakının! Çünkü şeytan, yalnız kalanla beraberdir ve birlik olandan daha uzaktır. Her kim Cennet'in en güzel yerini istiyorsa, cemaatten ayrılmayın".⁷¹²

İkbâl'in bu ifadelerinden, onun yaklaşımı, ferdi toplumda eritiyor gibi anlaşılabilir; ancak aslında o, toplum içinde ferde bir şahsiyet kazandırmaya çalışmıştır. Çünkü onun eserleri incelendiğinde onun, hayatı boyunca bireye ferdiyet ve şahsiyet kazandırmaya çalıştığı görülür. Bu çerçevede İkbâl'in amacı, Müslüman birey ve topluma kendi kişiliklerini geliştirip, güç kazanmalarını sağlamaktır. Bu sebeple o, fert ve toplum ilişkisini tartışırken birini diğerine feda etmez. O bu konuda dengeli ve orta bir yol takip etmiştir.

⁷⁰⁷ İkbâl, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 16.

⁷⁰⁸ Bilal Sambur, "İlahî ve İnsani Olanı Yeniden Anlamlandırmak", **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbâl, Aylık Edebiyat Dergisi**, Sayı: 193, Hece Yay., Ankara 2013, s. 141.

⁷⁰⁹ Schimmel, **a.g.e.**, s. 226.

⁷¹⁰ İkbâl, **Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)**, s. 21-22.

⁷¹¹ K. G. Saiyidan, **İkbâl'in Eğitim Felsefesi**, Çev., Necmettin Tozlu, Ankara Okulu Yay., Ankara 2003, s. 64.

⁷¹² Süneni Tirmizi, **Kitabül-Fiten**, B:7, Hds: 2254, Cilt: 1, Çev., İsmail Mutlu, İst. 1996, s. 256; Naklen: İkbâl, **Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)**, s. 29-30.

4.5. İkbâl'in İdeal Toplumunda Kadın

Kadınların varlığı toplumsal hayatın vazgeçilmez bir realitesidir. Fakat kadınların toplumdaki statüsü tarih boyunca farklı kesimlerce tartışılmıştır. Bu konuyu İkbâl de ideal toplumunda ele alıp incelemektedir. Kadın, onun ideal toplumunda önemli bir konuma sahiptir. Çünkü kadın, İkbâl'in düşüncesinde her şeyden önce bir annedir ve milletin oluşumu için önemli bir faktör olup onlara saygı duymak İslam'ın buyruğudur.⁷¹³ Çünkü ona göre kadın, Allah'tan sonra ikinci yaratıcıdır, bu sebeple en yüksek saygıya layıktır. Kadın, dünyada aşkı en mükemmel şekilde gerçekleştiren varlıktır.⁷¹⁴ Onun şefkati, tıpkı Peygamber'in şefkatine benzer. Bunun için anne, insanlığa bir rahmettir.⁷¹⁵ Ancak İkbâl'e göre kadının en hakiki ve kutsal görevi anneliktir. Hatta annelik, kadının tek gayesidir. O, toplumdaki kardeşliğin taşıyıcısıdır.⁷¹⁶ Ona göre "gerçi kadın Platon'un diyaloglarını yazamaz, ama bir Platon dünyaya getirebilir".⁷¹⁷ Onun temel görevi çocuk doğurup terbiye etmektir.⁷¹⁸ Anne toplumda sağlıklı, güçlü, çalışkan, cevval ve çevik nesiller yetiştirerek neslin devamını sağlar. Böylelikle onun değeri, ölçülmüş olur.

İkbâl, kadınları bir hizmetçi olarak görenleri Kur'an ve Peygamber'in buyruklarını doğru düzgün kavramamakla suçlar. Oysa kadının şefkat ve merhameti toplumu şekillendirir, onun varlığını sağlar. Çünkü kadın toplumun temelidir, Cennet onların ayakları altındadır.⁷¹⁹

İkbâl, Avrupa'daki kadın özgürlüklerini eleştirir. Çünkü ona göre Batı'da kadınlara aşırı özgürlük tanınarak, kadınlar çeşitli bahanelerle ve farklı uğraşlar edinerek sürekli evliliklerden ve çocuk sahibi olmaktan kaçmaktadırlar. Böylece Avrupa'da kadınların sayısı artmakta ve çeşitli sosyal ve siyasal girişimlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla İkbâl, Batı'daki kadınların seçme hakkı hareketinin onlar için daha çok koca arama ve yuva kurma çılgılığı olduğunu ileri sürer.⁷²⁰ Oysa

⁷¹³ İkbâl, **Benliğin İşaretleri**, s. 97.

⁷¹⁴ İkbâl, **Cavidname**, s. 209.

⁷¹⁵ İkbâl, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 95.

⁷¹⁶ İkbâl, **Benliğin İşaretleri**, ss. 97-99; İkbâl, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 97.

⁷¹⁷ İkbâl, **Kulluk Kitabı**, s. 155.

⁷¹⁸ İkbâl, **Cavidname**, s. 279.

⁷¹⁹ İmam Suyuti, **Camii's-Sağır Muhtasarı**, Çev., İsmail Kutlu, İst. 1996. Naklen: İkbâl, **Makaleler**, s. 96; İkbâl, **Benliğin İşaretleri**, ss. 97-99.

⁷²⁰ Erkilet, **a.g.e.**, s. 82; Schimmel, **Çağın Mevlanası Muhammed İkbâl**, s. 28.

ona göre onların asıl ihtiyacı olan yuva kurmak çoluk çocuğa karışmaktır. Bu yüzden ona göre Avrupa terbiyesi anneliği öldürmüştür. Bu nedenle o, dini ayakta tutmak için kadınların iyi bir din eğitiminden geçmesini ve dini ilkeler bağlamında eğitilmesini öngörür.⁷²¹

Sonuç olarak İkbâl, özgür benliğe bu kadar önem vermesine rağmen, kadınlar konusunda geleneksel tavrı sürdürmektedir.⁷²² Yukarıda ifade ettiğimiz gibi o, Avrupa tipi kadından ve seçme hakkı ile ilgili mücadelelerden söz ederken, kadının İslamî özgürlüklerine atıfta bulunmaktan çok mevcut durumun muhafazakâr bir eleştirisine yönelmiştir. Ayrıca o, kadınların sosyal ve siyasal hayatta aktif olarak yer almasından ziyade kadınlara sadece annelik rolü vererek eve kapatma düşüncesi sergilemektedir. İkbâl'in bu konu hakkındaki düşünceleri kadın-erkek eşitliği konusunda daha iyi açıklığa kavuşacaktır.

4.5.1. Kadın-Erkek Eşitliği

Her şeyden önce kadın-erkek, Allah tarafından eşit olarak yaratılmıştır. Ve her ikisi de yaşam için gereklidir. Bunların yaratılışları itibariyle bir takım hak-hukuk ve sorumlulukları vardır. Bu sorumluluk ve haklar, özgür seçme hakkı, eğitim-öğretim hakkı, özgür yaşama ve çalışma hakkını vb. kapsamaktadır.⁷²³

Ayrıca Allah, kadın-erkekten bazı birbirinden farklı fiziki ve psikolojik özellikler yaratmıştır. Bu özellikle kadın-erkeğin birbirini tamamlayıcı olması amacıyla. Yoksa bu farklılık birbirine ayrıcalıklı ve üstünlük anlamında değildir. Ancak İslam toplumlarında erkeğe daha çok sorumluluk yüklendiği için, erkek aile meselelerinde biraz daha otorite sahibidir.⁷²⁴

İkbâl, “üç şeyde eşitlik lazımdır; talak, ayrılık ve miras”⁷²⁵ diyen Ziya Gökalp'ı İslam medeni kanunu hakkında eksik bilgili olarak eleştirir. Ona göre kör

⁷²¹ Schimmel, *Çağın Mevlanası Muhammed İkbâl*, s. 175-176.

⁷²² Erkilet, *a.g.e.*, s. 28.

⁷²³ Nevin Korucuoğlu, “İslamiyet'te Kadın”, *Milli Kültür Dergisi*, Milli Kültür Bakanlığı Yay., Sayı: 90, Ankara 1991, s. 34.

⁷²⁴ Korucuoğlu, *a.g.e.*, s. 35.

⁷²⁵ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 180-181.

bir eşitlikten ziyade adaleti gözetmek daha makuldür.⁷²⁶ Böylece o, İslam hukukunun bugünkü anlayışında köklü bir değişiklik getirmek istemiştir.⁷²⁷

İkbal, “Erkekler, kadınların yöneticisi ve koruyucusudur”⁷²⁸, ayetinden hareketle kadın ve erkeklerin mutlak eşitliği fikrine karşı çıkmaktadır. Ona göre Allah kadınlara farklı görev ve sorumluluklar yüklemiştir. Bu sorumluluklardan en önemlisi yukarıda da bahsettiğimiz gibi annelik görevidir.⁷²⁹ İkbal, kadınların siyasal katılımını ve ekonomik faaliyetlerde bulunmasını pek hoş karşılamaz. Ona göre bizim bu konuda asıl problemimiz kadının eğitimi meselesidir. Ona göre kadın toplumun direğidir. Bu direğe sağlam bir şekilde bakılmalı ve eğitilmelidir. Çünkü bir erkeği eğitmek tek bir ferдин eğitilmesidir, ancak bir kadının eğitilmesi, bütün aileyi hatta bütün toplumu eğitmektir. Dolayısıyla ona göre “hiçbir toplum, yarısı cahil iken ilerleyemez.”⁷³⁰ Bu sebeple kadınlar öncelikle iyi bir din eğitiminden geçirilmeli daha sonra da İslam tarihi, ekonomi ve sağlık bilimi vb. eğitimi verilerek erkeklerle eşitliği sağlanmalı ve böylece kadın kutsal görevi olan annelik görevini daha sağlam bir şekilde yerine getirir.⁷³¹ Dolayısıyla İkbal, bu konuda köklü bir reform yapılması gerektiğini söyler. Böylece o, bir milletin bekasını kadınların iyi eğitilmesine bağlayarak şöyle söyler: “Dünyanın bekası ve sağlamlığı annelerin elindedir, bu ince hakikati kavrayamayan bir milletin faaliyetlerinde ebedi bir düzen olmaz.”⁷³²

İkbal, cinsiyet ayırımına da şiddetle karşı çıkarak, kadını hor görmeyi cahiliye dönemi âdeti olarak nitelendirir.⁷³³ Ona göre kadınların köle olarak görülmesine en büyük etken İslam fıkıhçılarıdır. Oysa kadın annedir, eştir ki bütün dini ve medeni güzellikler onda gizlidir. Anne sevgisinde, vatan ve millet sevgisi gizlidir; eş sevgisi de ilahî aşkın başlangıcıdır.⁷³⁴ İkbal, eşitlik konusunda kadınların aşağılanan bir varlık olmadığını Gökâlp’ten alıntılıyarak şöyle açıklar:

⁷²⁶ Eliaçık, **a.g.e.**, s. 366.

⁷²⁷ İkbal, **Cavidname**, s. 200.

⁷²⁸ Nisa, 4/34.

⁷²⁹ İkbal, **Makaleler**, s. 90.

⁷³⁰ Abdulvahid Muini, **Makalat-i İkbal**, s. 136-137; Aktaran: Sıddikî, **a.g.e.**, s. 219.

⁷³¹ İkbal, **Makaleler**, s. 91-92.

⁷³² İkbal, **Armağan-ı Hicaz**, Çev., Ali Nihat Tarlan, İstanbul Matbaası, İst. 1968, s. 45.

⁷³³ Aydın, “İkbal’in Felsefesinde İnsan”, **İslam Felsefesi Yazıları**, s. 138.

⁷³⁴ İkbal, **Makaleler**, s. 32.

“Bir kadın var ki, ya annem, ya kardeşim, ya kızım,
 Odur bende en mukaddes duyguları yaşatan,
 Bir diğeri sevgilim ki, günüm, ayım ve yıldızım,
 Odur bana hayattaki şiirleri anlatan,
 Bu mahlûklar nasıl hakir olur, şer’in gözünde?
 Bir yanlışlık var mutlaka müfessirin sözünde.”⁷³⁵
 İkbal, Gökalp’ten alıntı yaparak şöyle devam eder:

Ailedir bu milletin, bu devletin esası,
 Eksik kalır milli hayat, kıymeti anlaşılmadıkça kadının,
 Hak ve adalet üzere yetiştirilmelidir aile;
 Bunun için üç şeyde eşitlik lazımdır: nikâh, talak, miras,⁷³⁶

İkbal, Gökalp’ın kadınların toplumda aşağılanan bir varlık olmadığı ve kutsal bir yaratık olduğu düşüncesini benimsemişse de yukarıda açıkladığımız gibi eşitlik fikrini kabul etmemektedir. Böylece İkbal, Gökalp’ın düşüncesinden hareketle günümüzde bütün İslam toplumları arasında dogmatik uykudan uyanmış, zati şuuruna erişmiş ve benliğini kazanmış tek milletin Türk milleti olduğunu söyler.⁷³⁷ Ona göre sadece Türkiye, düşünce özgürlüğü hakkını aramış ve kazanmıştır, yalnızca o idealden, reele geçmiştir. Bu geçiş ise kendiliğinden tesadüf eseri olarak değil, çok zorlu bir süreçten geçerek yani büyük bir fikri ve manevi mücadele sonucu elde edilmiştir. Ayrıca İkbal’e göre “diğer İslam ülkeleri, eski değerleri ezberleyip tekrarlamalarına karşılık Türkler, yeni değerler yaratma yolunu tutmuşlardır. Böylece Türk milletinde hayat hareket etmeye, değişmeye ve gelişmeye başladığı gibi aynı zamanda Türk milleti, yeni sorunlar ve görüşler yaratarak yeni tefsirlere yol göstermiştir.”⁷³⁸

⁷³⁵ İkbal, *İslam’ın Ruhunu*, 39; İkbal, *İslam’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 180.

⁷³⁶ İkbal, *İslam’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 180-181; İkbal, *İslam’ın Ruhunu*, ss. 30-40; İkbal, *Cavidname*, s. 200-201.

⁷³⁷ İkbal, *İslam’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 181.

⁷³⁸ İkbal, *İslam’ın Ruhunu*, s. 40; İkbal, *İslam’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 181.

İkbal, burada İctihad'a vurgu yapmaktadır. Yani o, içtihadın dogmatik geleneklerden ibaret olmadığını, yeni fikirlerin, zihinsel değişim ve gelişmelerin yaşanması, üstelik yeni icatlar ve keşiflerin yaratması olduğunu ifade etmektedir.⁷³⁹ Buna da Türk toplumunu örnek göstermektedir. Bilindiği gibi Türk toplumu bu duruma sıradan bir yaşam tarzı ve tesadüf eseri olarak gelmemiştir. Çok zorlu süreçlerden geçerek diğer toplumların hayranlığını kazanmıştır.

4.5.2. Kadın Hakları

Kadınların temel hakları ile ilgili olarak İkbal, kadınların seçme ve eğitim hakkının en doğal hakları olduğunu vurgular. Veraset hakkı konusunda ise şeri hisselerin eşit olmaması ona göre erkeğin, kadından üstün olması anlamında değildir. Böyle bir hüküm İslam'ın ruhuna aykırıdır.⁷⁴⁰ Kur'ân'da şöyle buyrulur: "Erkeklerin meşru surette kadınlar üzerindeki hakları gibi kadınların da onların üzerinde hakları vardır."⁷⁴¹

İkbal'e göre kadının hissesi, kendisinde irsî olan bir aşağılıktan dolayı değil, ekonomik fırsatları, toplumun bir parçasını oluşturduğu toplumdaki konumu itibarıyla belirlenir. İslam şeriatine göre kız, evlendiği zaman hem babası hem de kocası tarafından verilen malın mutlak sahibidir.⁷⁴² Ayrıca mehri müeccel veya gayri müeccel olarak kendisine istediği şekilde verilen paranın da mutlak sahibidir.⁷⁴³ Bu para kendisine ödeninceye kadar kocasının bütün malına el koyma yetkisine sahiptir, bütün hayatı boyunca onun geçimi sorumluluğu kocasına yüklenmiştir. Dolayısıyla veraset kanununa bu açıdan bakarsak kız-erkek arasında ekonomik yönden bir fark yoktur.⁷⁴⁴ Bu sebeple İkbal, Kur'ân'daki veraset kanununun İslam fıkıhçıları arasında olması gerektiği gibi anlaşılmadığından şikâyet eder.⁷⁴⁵

İkbal, kadınların özgürlük hakkı konusunda, onlara İslam sınırları çerçevesinde bir özgürlük tanınması taraftarıdır. Ona göre Batı'da olduğu gibi kadına aşırı özgürlük tanınması toplumun bekası için tehlikelidir. Örneğin Batı'da kadınlara

⁷³⁹ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 181; İkbal, *Cavidname*, s. 200-201.

⁷⁴⁰ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 188.

⁷⁴¹ Bakara, 2/228.

⁷⁴² İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 189.

⁷⁴³ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 189.

⁷⁴⁴ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 189.

⁷⁴⁵ Mevlüt Uyanık, "Muhammed İkbal'e Göre Çağdaşlık Kavramı", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Yıl: 1993-1994, s. 92-93.

ekonomik özgürlük tanınarak, erkeklere yardımcı olması düşünülmüştü. Fakat beklentinin aksine beşeriyetin temeli olan aile birliklerinin parçalanması ile sonuçlanmıştır.⁷⁴⁶

Kadının boşanma hakkı konusunda İslam hukukunda iki görüş mevcuttur. Bunlardan ilkinde göre boşanma yetkisi sadece erkeklere aittir.⁷⁴⁷ Bu görüşü savunanlar şu ayetleri delil göstermiştir: “Ey Peygamber! Kadınları boşamak istediğiniz zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sürelerini hesaplayın...”⁷⁴⁸, “Kendilerine mehir belirleyerek evlendiğiniz kadınları, cinsel ilişkiden önce boşarsanız belirlediğiniz mehrin yarısı onlarındır”.⁷⁴⁹ “Ey iman edenler! Mümin kadınları nikâhlayıp da henüz cinsel beraberlikten önce onları boşarsanız, onların üzerinde sayacağınız bir iddet yoktur.”⁷⁵⁰ Ancak söz konusu ayetler boşanma yetkisini erkeğe ait olduğunu açıkça ortaya koymuş değildir. Sadece dolaylı olarak işaret etmektedir. Ayrıca talak ile boşanma farklı kavramlardır. Talak fiili erkeklere isnat edilir, ancak bu boşama yetkisinin de yalnızca erkeklere ait olduğu anlamına gelmez.⁷⁵¹ Yaman’ın aktardığına göre bu ayetlerin yanı sıra söz konusu görüşü destekleyen bazı hadisler de vardır.⁷⁵² Bunlara rağmen gerektiği zaman koca boşama yetkisini hanımına verebildiği gibi kadın da gerektiğinde mahkemeye başvurarak evliliğe son verebilir.⁷⁵³

İkbal, kadınların boşanmaya ilişkin eşitliği problemini tartışmaktadır. Ona göre Hindistan’da anlaşmazlık sonucu kocalarından boşanmak isteyen kadınlar mahkemelere başvurmaktadırlar. Dolayısıyla din buna bir engel koymuş değildir. Nikâh, toplumsal bir sözleşmedir. Kadın, nikâhta, belli şartlar dâhilinde boşanma yetkisini kendisine verilmesini isteyebilir. Böylece de talak eşitliğini sağlar.⁷⁵⁴

⁷⁴⁶ İkbal, **Makaleler**, s. 91-92.

⁷⁴⁷ Muvatta, “Talak”, 70; İbn Mace, “Talak”, 31; İbn Rüşd, **Bidayetu’l Müçtehit**, 2/8; Behûfî, **Er-Ravdu’l-Murbi**, s. 413; Aktaran, Ahmet Yaman, **İslam Aile Hukuku**, Evlendirme ve Mehir Vakfı, Yay., Konya 1998, s. 82.

⁷⁴⁸ Talak, 65/1.

⁷⁴⁹ Bakara, 2/237.

⁷⁵⁰ Ahzap, 33/49.

⁷⁵¹ Nihat Dalgın, **İslam Hukukunda Boşama Yetkisi**, Etüt Yay., Samsun 1999, s. 33.

⁷⁵² Buhari, “Talak”, 1-2; Müslim, “Talak”, 1-5; Ebu Davud, “Talak”, 4,38; Nesâî “Talak”, 86; Aktaran, Yaman, **a.g.e.**, s 82.

⁷⁵³ Yaman, **a.g.e.**, s 82.

⁷⁵⁴ İkbal, **İslam’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 188; İkbal, **Makaleler**, s. 207.

Dolayısıyla İkbal, boşanma konusunda Müslüman kadınların, kocasıyla eşit haklara sahip olduğunu ileri sürer. Ancak bu boşanma hakkı, İslam hukukunda, erkeğin kadını boşama hakkına evlilik sırasında evlendiği eşine, eşinin babasına, kardeşine ya da başka birine vekâlet vermesiyle mümkündür.⁷⁵⁵ Böylece İkbal, kadının boşanma hakkının belirli bir sözleşmeye bağlamaktadır.

Ayrıca İkbal'e göre bir kadın boşandıktan sonra çocuklarının velayetini üstlenme hakkına sahiptir. Kadın, kendi adına ticaret yapabilir, sözleşme yapabilir ve mahkemeye başvurabilir. Hatta halife olarak seçilebilir. Mehir'in yanı sıra, kocasının bütün mülkünü koruma hakkına sahip olabildiği ve bu mülkü güvenli bir şekilde koruyabilmesi için kocasından nafaka alma hakkına sahiptir.⁷⁵⁶

Sonuç olarak İkbal, kadınların aktif olarak siyasal katılımını ve ekonomik faaliyetlerde bulunmasını desteklemezken, kadınların seçme ve halife olarak seçilebilme hakkını ifade etmesi bir çelişki arz etmektedir.

4.5.3. Kadınların Başörtüsü Meselesi

İkbal, kadınların başörtüsü meselesini sadece başörtüsü değil de genel olarak örtünme biçiminde ele almıştır. Ona göre örtünmenin pek çok nedeni vardır. Özellikle Arapçadaki “mahrem kelimesi, hiçbir yabancıya giremeyeceği kutsal yer demektir”.⁷⁵⁷ Buna göre kadınlar kutsal bir varlıktır. Bu sebeple mahrem olmayan yabancı birinin ona doğrudan bakmasını önlemek birinci nedendir. Bunun yanında nitelik bakımından diğer biyolojik nedenler de vardır. Kadın, sosyal hayatta belirgin bir şekilde yaratıcı bir unsurdur ve tabiattaki bütün yaratıcı güçler onda gizlidir.⁷⁵⁸

Ona göre Müslümanların, kadınlara karşı gösterdikleri bu saygının yegâne kaynağı ve sembolü bu örtüdür. Ayrıca Kur'an'ın, kadınlarla alakalı ortaya koyduğu kurallardan biridir örtünme. Diğer bir kural ise erkeklerle, kadınlar bir araya geldiklerinde birbirlerinin gözlerine doğrudan bakmamaları gerektiği kaidesidir. İkbal'e göre “eğer bu evrensel bir kural olmuş olsaydı, belki de örtünmeye gerek

⁷⁵⁵ İkbal, *Makaleler*, s. 207; İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 99.

⁷⁵⁶ İkbal, *İslam düşüncesi*, s. 98-99.

⁷⁵⁷ İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 96.

⁷⁵⁸ İkbal, *Makaleler*, s. 209; İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 96.

kalmazdı”.⁷⁵⁹ Böylece İkbal, çelişkili bir ifade kullanmaktadır. Bir taraftan örtünmenin Kur’ân’ın bir emri olarak telaki ederken diğer taraftan erkeklerin ahlaki davranışlarına bağlamaktadır.

Örtünmenin şekli ve ölçüsü konusunda Kur’ân’da herhangi bir açık işaret bulunmadığından bugün ülke ve toplumsal yaşam şartlarına göre değişiklik göstermektedir. Hatta İkbal’e göre Hindistan ve bazı İslam ülkelerinde kadınlar başörtüsü bile kullanmıyorlar. Ona göre örtü, “belli bir zihin tutumunun adıdır. Bu zihin tutumunu pekiştirebilmek için, her toplumun, çağın ve ülkenin yaşam şartlarına göre farklılık gösteren somut formlar geliştirmelidir”.⁷⁶⁰

İkbal’in bu idealist yaklaşımı, tarihi gerçeklerle pek uyuşmamaktadır. Çünkü o, İslam tarihinde başörtüsü uygulamasıyla hür kadınlar ile cariyeler arasında sınıfsal bir ayırımın yaratıldığını görmezden gelmektedir.⁷⁶¹ Ayrıca İkbal, kadını kutsallaştırırken, onu yaratıcı bir unsur olarak görürken ve ona önemli haklar tanırken aynı zamanda onu eve hapsetmiş ve erkek egemen bir toplum yaratmaya çalışmıştır. Dolayısıyla İkbal, İslam tarihindeki Müslümanların kadın hakları konusunda verdiği kötü sınavlar gerçeğini görmezden gelmektedir.

4.5.4. Birden Çok Evlilik Problemi

Evlilik kurumu genel olarak kadın-erkek olmak üzere iki karşı cinsten oluşan ve evlenmelerine şer’i, fiziki ve biyolojik herhangi bir engel bulunmayan kişiler arasında gerçekleşir. Ayrıca evlilik Kur’ân ve Peygamber’in bir emridir. Bu kurumla insanlar neslini ve devamlılığını sürdürmek amacıyla gerçekleştirirler. Dolayısıyla bu konu hakkında herhangi bir tartışma söz konusu olmayan genel bir ittifaktır. Fakat bir erkek tek kadınla mı? yoksa keyfi olarak aynı anda veya değişik zamanlarda birden çok kadınla evlenebilir mi? vb. sorular İslam âlimleri arasında tartışılmaktadır.

Konuyu Kur’ân ışığında ele alacak olursak; Kur’ân’da, “şayet aralarında adaletsizlik yapmaktan korkarsanız bir kadınla evlenmelisiniz”⁷⁶² buyrulmaktadır.

⁷⁵⁹ İkbal, **İslam düşüncesi**, s. 97; İkbal, **Makaleler**, s. 209.

⁷⁶⁰ İkbal, **İslam Düşüncesi**, s. 97.

⁷⁶¹ Tüzer, **a.g.e.**, s. 97.

⁷⁶² Nisa, 4/3.

Başka bir ayette ise “Bari bir tarafa kalben tamamen meyletmeyin ki diğerini askıdaymış gibi bırakmayasınız”⁷⁶³, buyrulur. Bu ayetler ışığında İkbal, çok evlilik kuralının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini vurgular. Ona göre ilk dönemde birden çok kadınla evliliğe izin verilmesi geçerli ahlaki sebeplere dayanıyordu.⁷⁶⁴ Dahası İslam’ın ilk dönemlerinde siyasi ve ekonomik şartlar çok kadınla evliliğin gerekliliğini gerektirmekteydi. Çünkü kadınların o dönemde çalışıp geçimini sağlaması pek mümkün değildi. Ancak günümüz modern hayatın ekonomik şartları yani kadınlarında sosyal hayatta çalışıp geçimini sağlaması imkanı bunun kaldırılmasını gerektirir.⁷⁶⁵ Ayrıca İkbal, “... size helal olan başka kadınlardan ikişer, üçer ve dörder alınız”⁷⁶⁶, ayetini bir erkeğin aynı anda 3-4 kadınla evlenebilmesine değil de evlenip boşandıktan sonra başka kadınlarla evlenebilceğine işaret ettiğini vurgular.⁷⁶⁷

Dolayısıyla İkbal’e göre İslam’da çok evlilik kurumunun, yaygın bir kurum haline getirilme girişimi asla olmamıştır yani İslam’da çok evlilik emredilmemiştir. Bu sadece İslam toplumuna ait bulunan bazı zorlukları aşmak için caiz görülmüştür.⁷⁶⁸ İslam’ın caiz gördüğü şeylerden en fazla mekruh olanı boşanmadır. Dolayısıyla çok evliliğe bir taraftan boşanmanın yaygın bir toplumsal gelenek haline gelmemesi için izin verilmiştir.⁷⁶⁹ Diğer taraftan sosyal ve ahlaki kötülüğün ve fuhşun yaygınlaşmasını önlemek için İslam Hukuku’nda caiz görülmüştür. Ona göre tek eşlilik en ideal kurumdur. Fakat tek kadınla evliliğin temel kusuru, savaş vb. nedenlerle erkek nüfusunun azalmasından dolayı nüfusu artan kadınlar için meşru bir çözüm sunamamasıdır.⁷⁷⁰

Kısacası İkbal’in düşüncesinde, İslam’da birden çok evlilik kurumu, kalıcı ve değişmez bir durum değil, ihtiyaç durumlarında uygulanan geçici bir durumdur. İslam hukukuna göre bütün hukuki özgürlükler, eğer sosyal yozlaşmaya yol açarsa, devlet tarafından yeniden düzenlenmelidir.

⁷⁶³ Nisa, 4/129.

⁷⁶⁴ İkbal, **Yansımalar**, s. 40.

⁷⁶⁵ İkbal, **Makaleler**, s. 33.

⁷⁶⁶ Nisa, 4/3.

⁷⁶⁷ İkbal, **Makaleler**, s. 34.

⁷⁶⁸ İkbal, **Makaleler**, s. 209.

⁷⁶⁹ İkbal, **Yansımalar**, s. 40.

⁷⁷⁰ İkbal, **İslam düşüncesi**, s. 98.

4.6. İktbal'e G6re M6sl6man Toplamlarının Gerilemesi ve Gerilemenin Temel Fakt6rleri

Daha 6nce ifade ettiğimiz gibi İktbal'in yaşadığı 7ağda İslam d6nyası 6zellikle M6sl6manlar zulme, esarete, maruz kalarak siyasi, k6lt6rel ve dini a7ıdan b6y6k kriz yaşamaktaydı. Bunun yanı sıra M6sl6manlar bir ruhi 76k6nt6 yaşayarak 7aresizce 6l6m6 beklemekteydi. İktbal, bunun bir kader olmadığını ve buna sebep olarak M6sl6manların kendisini g6rmektedir. 76nk6 ona g6re M6sl6manlar Kur'an ve Peygamberin yolunu takip etmeyi bırakıp maddiyata tapmaktadır. M6sl6manların namaz, oru7 ve zek6t gibi ibadetleri de sadece g6sterişten ibarettir. M6sl6manlar kendi değerlerini unutup başkalarını taklit ederek k6leleşmiş, kalbi ve ruhu 6lm6ř bir durumdadır. Onların ibadetleri, neşe ve heyecandan yoksundur. B6ylece onlar g6r6n6şte Hıristiyan-Yahudidir, fakat k6lt6rde M6sl6mandır.⁷⁷¹ Bu vaziyette, "acaba siz M6sl6man mısınız" diye sorar İktbal.⁷⁷² Oysa ona g6re toplum, din ile vardır, din yoksa toplumda yoktur.⁷⁷³ Dolayısıyla M6sl6man toplumu, Kur'an'a zit bir hayat s6rd6rmektedir.⁷⁷⁴ İktbal'e g6re dinin esasđ ř6pbesiz imandır. M6sl6manların zayıflaması onlarda bu iman nuru zayıfladığı i7indir. Bu nurun yeniden g67lenmesi i7in uyusukluğu bırakmaladırlar.⁷⁷⁵

İktbal, gerilemenin temel fakt6rlerini İslam d6nyasındaki kadercilik, benliğin bozulması, tevhide şirk bulaşması ve Batı'nın taklidi olarak sıralar.⁷⁷⁶ O, bu y6zden İslam'ın 6z6ne d6nmeyi ve benliğin yeniden inşasını 6nerir. 76nk6 ona g6re "6lem bu benlik 6zerine kaimdir, insan bu benliğin g6c6ne g6re varlık d6nyasında yer edinir, hatta 6l6ms6zleşir. Benliğin erimesiyle yok olur. İnsan bu d6nyadaki gayesi benliği tanımak, g67lendirmek ve geliştirmektir."⁷⁷⁷

Ayrıca İktbal, İslam d6nyasındaki ruhi, dini, k6lt6rel ve politik 76k6ře neden olan pek 7ok amil'den s6z eder. Bu temel fakt6rler sırasıyla ř6yledir:

⁷⁷¹ İktbal, *şik6yet ve Cevabı*, s. 81; 85.

⁷⁷² İktbal, *şik6yet ve Cevabı*, s. 89.

⁷⁷³ İktbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 65.

⁷⁷⁴ İktbal, *Aşk ve Tutku*, s. 134.

⁷⁷⁵ Ruhi şirin, *a.g.e.*, s. 36.

⁷⁷⁶ Halifat, *a.g.e.*, s. 183-184.

⁷⁷⁷ İktbal, *Armağan-ı Hicaz*, s. 32.

Tasavvuf; İktbal'e göre geleneksel tasavvuf Kur'an'ın orijinal mesajının çarpıtılmasından başka bir şey değildir.⁷⁷⁸ Bu da doğal olarak İslam'ın Hintleştirilmesi, Persleştirilmesi, İsevileştirilmesi ya da Budizm'e benzetilmesi demektir.⁷⁷⁹ Dolayısıyla bu düşünce Müslümanların gerilemesine sebep olmuştur. Bu sebeple İktbal, insanları dünya hayatından, zevklerinden mahrum bırakan ve insanları tembelleğe sevk eden sahte sufileri sürekli kınar.⁷⁸⁰ Oysa ona göre İslam, dünyadan el etek çekmeyi ve çileyi tavsiye eden bir din değildir.⁷⁸¹ Bu nedenle İktbal, İslam toplumunun bu yaklaşımdan arındırılması gerektiğini vurgular. Çünkü ona göre bunlar dünya ile başa çıkamayan zayıf kişilerin dinidir.⁷⁸² Gerçek Müslüman dinamiktir, güçlenen benliği ile dünyayı değiştirmeye yönelmiş bir put kırıcıdır.⁷⁸³ Ayrıca din, dünya nimetlerinden faydalanmayı, çalışmayı, çabalamayı emreder. Çünkü İslam, diğer dinler gibi inziva hayatını hoş karşılamamaktadır.⁷⁸⁴

Böylece İktbal'in tasavvuf düşüncesinde ibadetle fenaya ulaşması beklenen benlik, onun yeniden inşa sürecinin merkezinde yer alır. Ona göre Müslümanın gayesi terk-i dünya değil, aksine dünya ile sıkı ilişki kurmaktır. Dolayısıyla benlik kendini çevreye uydurmak zorunda değildir, tersine çevreyi kendine uydurmalıdır.⁷⁸⁵

İktbal'e göre Müslümanları doğaya ve hayata egemen olan insan hayatından uzaklaştıran aslında İran tasavvufudur.⁷⁸⁶ Çünkü o, insanların aksiyon ruhunu ve dinamik gücünü körelten bir manastır hayatıdır.⁷⁸⁷ Bu sebeple İktbal, "Güç simgesi olan sen! Mehdiyi beklemeyi bırak, git ve kendi mehdiyi yarat"⁷⁸⁸, diyerek Müslümanları çalışmaya sevk edip güçlü olmaya teşvik etmiştir. Çünkü ona göre güçlü insan, zayıf insana nispetle daha hayırlıdır. Böylece o, Müslüman bireyin tembel değil, daha güçlü ve aktif olmasını ister.

⁷⁷⁸ İktbal, **İslam'ın Ruhu**, s. 30; İktbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, s. 169.

⁷⁷⁹ İktbal, **İslam Düşüncesi**, ss. 49-50; 56-57.

⁷⁸⁰ İktbal, **Makaleler**, s. 191; İktbal, **Kulluk Kitabı**, s. 130.

⁷⁸¹ İktbal, **İslam Toplumunun Yapısı**, s. 56.

⁷⁸² İktbal, **Makaleler**, s. 191.

⁷⁸³ Erkiilet, **a.g.e.**, s. 80.

⁷⁸⁴ **Pakistan'ın Büyük Şair ve Filozofu Dr. Muhammed İktbal**, s. 9.

⁷⁸⁵ Schimmel, **Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İktbal**, s. 65.

⁷⁸⁶ İktbal, **Makaleler**, s. 191.

⁷⁸⁷ Siddikî, **a.g.e.**, s. 32; el- Behiy, **a.g.e.**, s. 213.

⁷⁸⁸ İktbal, **Yansımalar**, s. 51; İktbal, **Kulluk Kitabı**, s. 143.

İkbal'in tasavvufçuları eleştirmesinin en önemli nedeni, bir takım şeyhlerin dini istismar ederek çıkar sağlaması, halk yokluk içinde kıvranırken onların lüks hayat sürmesidir. O, özellikle toplumun cahil kesimi üzerinde hâkimiyet kuran, toplumu cehalete sürükleyen pirlerin rolünü İslam toplumu özellikle Hint Müslümanları için büyük tehlikelerden biri olarak görmektedir.⁷⁸⁹

Düşünürün tasavvufu eleştirmesinin diğer bir sebebi ise Sufilerin benliği aşk yolunda bir engel yani benliği âşık ile maşuk arasında bir perde olarak görmeleridir. Dolayısıyla onlar ondan kurtulmak isterler. Onlara göre bu perde ortadan kalkmadıkça sevgiliye ulaşmak mümkün değildir. Oysa İktbal'in felsefesinin temelini benliği güçlendirmek, geliştirmek, biçimlendirmek ve ona bir şahsiyet kazandırmak oluşturur. Bu yüzden o, tasavvufla karşı karşıya gelir. Ayrıca tasavvufta ilahi aşk uğruna iki dünyadan vazgeçme keyfiyeti vardır. Ancak İktbal, tam tersine her iki dünyaya da hâkim olmayı arzular. Ona göre insan sahip olduğu üstün yetenek ve nitelikleri ile dünyalara hâkim olmaya muktedir bir varlıktır. Dolayısıyla bunun için üstün bir benlik şarttır. Bu konuda o, Mevlana'yı takdir eder. Çünkü Mevlana'ya göre ilahi aşk insanları ve doğayı sevmeye engel değildir. Bu noktada İktbal de aynı fikirdedir.⁷⁹⁰

İktbal'de benlik, insanın kendini bilmesi, nitelik ve kabiliyetlerinin farkına varmasıdır. Yani insanın kendisine Allah'ın ihsan ettiği yeteneklerin farkına vararak ondan yararlanması ve insanlığın gelişimi ve refahı için neler yapabileceğini bilmesidir. Bu da insanın kendisini bilmesi ve kendisine güvenmesiyle mümkündür.⁷⁹¹ İktbal, Batı felsefesinden istifade ederek İslam'a dayalı bir benlik felsefesi geliştirmiştir. Ona göre benlik "İnsanın tüm maddi ve manevi güçlerini geliştirip kullanması demektir. Çünkü geliştirilmeyen ve gerçekleştirilmeyen benlik tıpkı kuşların yuttuğu bir damlacık suya benzer. Oysa tümüyle keşfedilip kullanılmış olan bir benlik yutulması mümkün olmayan ve kendi kendine parlayan bir elmas gibidir."⁷⁹²

⁷⁸⁹ Çelik, a.g.e., s. 99.

⁷⁹⁰ Çelik, a.g.e., s. 110-111.

⁷⁹¹ İktbal, *Şu Masmavi Gök Yüzünü Kendi Yurdum Sanmışım Ben*, s. 28.

⁷⁹² *Pakistan'ın Büyük Şair ve Filozofu Dr. Muhammed İktbal*, s. 6.

İkbal, benliğin önemine şöyle vurgu yapar: “Hayatın senin bu benlikten, her şeyin benliktir, benlik varsa eğer sultanlık, yoksa en büyük noksanlıktır, hâkimiyet ve efendilik de benlikte gizlidir, araştıır, çok değerli olman senin benlik taşımandadır, yoksa incinin kıymeti ancak, içinin revnakındadır”.⁷⁹³

İkbal, İslam dinine yerleşmiş olan geleneksel tasavvuf kültürünün Müslümanları uyuşturduğu ve tembelliğe sevk ettiğini düşünerek sürekli eleştirmesine rağmen Mevlana gibi hakiki mutasavvurları insanlığa örnek olduklarını ileri sürerek övmüş, tasavvufun özünü benimsemiştir.⁷⁹⁴ Çünkü o, “mücadeleci hakiki sufilerle, dünyevi faaliyeti devre dışı bırakmış sufileri birbirinden ayırır”. O, nefis terbiyesinde, iç arınmayı benliği kazanmanın temel şartı olarak görmektedir. Ona göre arınmış bu iç âlem, kesinlikle dışa yansımalıdır. Dini hayatın en üst makamına ulaşmış Peygamberin emridir. O hiçbir zaman dünyaya sırt çevirmemiştir.⁷⁹⁵

Oysa o, hakiki tasavvufun, insanı miskinleştirmedini ve dünya hayatından uzaklaştırmadığını belirtir. Çünkü ona göre gerçek tasavvuf, dini donduran fakihlere karşı bir özgür düşüncedir. Tasavvuf, ona göre “uyumakta olan ruhu daha yüce bir hayat idealine çağıran çeşitli zihni ve ahlaki güçlerin karışımının kaçınılmaz bir sonucudur”.⁷⁹⁶

Kısacası İkbal, Sufilerin tasavvufi görüşlerini dini ve din dışı olarak ikiye ayırır. O, bazı Sufilerin İslam dışı fikirleri İslam dinine soktuğuna inanır. Ancak kendi ifadesine göre Peygamberin yolundan giden ve onun yüksek şahsiyetini kendine örnek alan sufileri de sürekli över.⁷⁹⁷ İkbal, sahte, çıkarıcı molla ve şeyhlerin de Müslümanların çöküşüne ve gelişmesine engel olarak gördüğü için eleştirir.

Şeyhler; İkbal’e göre sahte mutasavvurlardır.⁷⁹⁸ Ona göre “vahdet-i vücud” düşüncesiyle halkı uyutan, faaliyetten alıkoyan ve onları köle haline getirmesine

⁷⁹³ İkbal, **Bal-i Cebrail**, s. 64-65; İkbal, **Yolcu (Misafir)**, s. 30.

⁷⁹⁴ **Allame Dr. Muhammed İkbal, Hayatı ve Felsefesi**, s. 25.

⁷⁹⁵ Aydın, “İkbal’in Felsefesinde İnsan”, **İslam Felsefesi Yazıları**, s. 109.

⁷⁹⁶ Lütfi Bergen, “Muhammed İkbal’de İnsan-ı Kamil”, **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbal, Aylık Edebiyat Dergisi**, Hece Yay., Yıl: 17, Sayı: 193, Ankara 2013, s. 399.

⁷⁹⁷ İkbal, **Makaleler**, s. 110-111.

⁷⁹⁸ İkbal, **Makaleler**, s. 192.

sebepe mürşitlerdir.⁷⁹⁹ O, bir şiirinde şöyle der: “Bizim pirlere, yalnız saçların ağarmasından dolayı pir oldular, çocukların maskaraları oldular. Onların gönülleri, lâ İlah’ın nakşından habersizdir, orası heves putlarıyla dolu bir puthane haline gelmiş; her Saçını uzatan bir mutasavvuf hırkası giymiş-eyvah dini satan bu din tüccarlarından sakın! Müritleriyle beraber gece gündüz seyahattedir, milletin ihtiyaçlarından habersizdirler”.⁸⁰⁰ Sufi ve mollalar, Kur’ân’ın özünü kavrayamamış kimselerdir. Onların Kur’ân’dan anladığı, ölümlere Yasin okumaktır.⁸⁰¹

Molla; İkbâl’e göre kalıplaşmış geleneksel tefsirlere sarılan, gelişmeye ve yeniliklere fırsat tanımayan, halkı, asırlarca kullanan, hayat mücadelesini kaybetmiş, ayinlerle meşgul olan kimselerdir. Bunlar hicretin 4. Asırdan beri içtihad kapısının kapandığını iddia ederek insanları çağdaş bilimlerden uzaklaştırmıştır. Böylece molla, İslam’ın dinamik doğasını reddedip, yeni gelişmelere engel olduğu için Müslümanların manevi ölümüne sebep olmuştur.⁸⁰²

İkbâl’e göre molla, “Arap lügatlerini din zanneden kimselerdir. Bunlar Kur’ân’ın dinamik ruhunu boğmuş, taşlaştırmışlardır. Hatta Müslümanlar artık bunlar yüzünden doğrudan Kur’ân’ın manasına nüfuz edemez hale gelmişlerdir. Sadece kelimelere yapışan bu tiplerin ibadetlerinde Allah’ın ne Celali ne de Cemali vardır, bunlar toplumun yüz karasıdır. Bunlar yüzünden milletin gönlündeki ateş buza dönmüştür. Dolayısıyla böyle bir molla niçin cennete gitsin ki”.⁸⁰³

İkbâl, eski eğitim ve öğretim sistemlerindeki keyfiyetsizlikten da rahatsızdır. O, medrese ve mektepte aklını, gönlünü ve ruhunu tatmin edecek hakiki ilim ve irfanı bulamadığını ifade ederek bu sistemlerin gayesiz, şuursuz bir gençlik yetiştirdiğini söyler.⁸⁰⁴ Çünkü ona göre bu kurumlarda insanlara bu şuuru verecek bir eğitim seviyesi kalmamıştır.

⁷⁹⁹ İkbâl, *Cavidname*, s. 432.

⁸⁰⁰ İkbâl, *Cavidname*, s. 432; İkbâl, *Esrar-ı Hodi*, s. 62.

⁸⁰¹ İkbâl, *Armağan-ı Hicaz*, s. 56.

⁸⁰² İkbâl, *Cavidname*, s. 432.

⁸⁰³ İkbâl, *Cavidname*, s.95; İkbâl, *Kulluk Kitabı*, s. 125.

⁸⁰⁴ Muhammed İkbâl, *Elveda Ey Dünya Bezmi*, Çev, Halil Tokar, Şule Yay., İst. 1999, s. 88.

O, dönemin Müslümanlarının düşünsel, dini ve siyasi çöküşündeki diğer bir nedeni ise İslam Fıkıhçılarının Kur'ân'ı eksik bulmalarında aramaktadır. Ona göre “İslam fakihleri işlerine gelmediği için kendi huzur ve rahatları bozulmasın diye Kur'ân'dan taviz veriyorlar. Bu kölelerin inancına göre Kur'ân eksiktir. Çünkü Müslümanlara köleliğin yolunu öğretmiyorlar”.⁸⁰⁵ Dolayısıyla İktbal, “kâfirler bizim Müslümanlığımıza gülüyor” diye şikâyet etmektedir.⁸⁰⁶ İktbal, Müslümanların gerilemesine diğer bir sebep olarak Yunan felsefesini görmektedir.

Yunan Felsefesi; İktbal'e göre Yunan felsefesi İslam tarihinde kültürel bir güçtür. İslam kültürünü derinden etkilediği, İslam kültürüne yeni ufuklar ve bakış açıları kazandırdığı inkâr edilemez. Ancak bu felsefe İslam düşünürlerinin kültürel gelişimini sağlasa da dikkatlice incelendiğinde onların Kur'ân hakkındaki görüşlerini karartmış ve Kur'ân'ın bir bütünlük içerisinde anlaşılmasını engellemiştir.⁸⁰⁷

İktbal şöyle demektedir: “Sokrates, bütün dikkatini sadece insanların dünyasına çevirmiştir. Ona göre araştırma diğer varlıklar üzerine değil sadece insan üzerine yoğunlaşmalıydı. Çünkü insanı hakkiyle incelemek ve araştırmak, bütün insanlığı araştırıp bilmek demektir. Bu, küçük bir arının bile ilahi ilhamdan yararlandığını belirten ve okuyucuları sürekli olarak rüzgârların değişimi, gündüzün geceye dönüşümü, bulut ve yıldızlarla dolu gökyüzü ile sonsuz fezada yüzmekte olan gezegenleri gözlemeye çağıran Kur'ân'ın ruhuna tamamen ters düşen bir olgudur. Onun öğrencisi Platon ise duyu organlarıyla ilgili idrakten nefret ediyordu. Çünkü ona göre bu hakiki bir bilgi vermiyor, sadece bir fikir ortaya koyuyordu. Oysa bunun tam tersine işitme ve görme duyumlarının Allah'ın en büyük nimetleri olduğunu açıklayan Kur'ân, onların dünyadaki fiillerinden Allah'a kıyamette hesap vereceklerini kaydediyor. İşte bu önemli noktayı klasik düşüncelerin etkisinde kalan ilk devir Müslüman kelimcileri bütünüyle unutmuştur”.⁸⁰⁸

⁸⁰⁵ İktbal, **Bal-i Cibril (Cibril'in Kanadı)**, s. 139.

⁸⁰⁶ İktbal, **Esrar-ı Hodi**, s. 62.

⁸⁰⁷ İktbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, s. 19.

⁸⁰⁸ İktbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, s. 19-20.

Ayrıca İkbâl'e göre İbn Rüşd, faal aklın ölümsüzlüğünü inkâr ederken Yunan felsefesi etkisinde kalmaktadır.⁸⁰⁹ Ona göre İbn Rüşd, "somut bir sonuca ulaşmada aklın esas itibariyle tek, evrensel ve ezeli olduğuna inandı. Tek tek insanlarda tezahür eden akıl tam anlamıyla reel sayılmaz. Akıl ferdi aşar dolayısıyla onun ölümsüzlüğü ferdi beka anlamına gelmez."⁸¹⁰ İkbâl'e göre bu görüş Kur'ân ile uyumsuz. Kur'ân insanlardan bahsederken, "onların hepsi kıyamet günü Allah'a tek olarak gelecektir"⁸¹¹ buyurur. Ona göre insan gelişme sürecinin hiçbir safhasında ferdiyetini yitirmez, sonsuz olanla karşılaştığında da durum aynıdır.⁸¹²

Böylece İkbâl sıradan ve boş akılcılığa karşı çıkmaktadır. Yoksa ona göre Kur'ân'da akıl ve bilimsel düşünmeye çok önem verilmektedir. Ancak bir düşünce akımı olarak rasyonalizm ilk defa Emevi iktidarının yöneticilerinin kaderciliğine bir tepki olarak gelişmiştir.⁸¹³ Ona göre Kur'ân insanın özgür irade sahibi olduğunu bu dünyadaki refaha kavuşması ve öteki dünyadaki kurtuluşunun kendi elinde olduğunu vurgulamıştır. Nitekim Kur'ân'da şöyle buyurulmaktadır: "Kendilerini değiştirmeyen bir toplumu Allah da değiştirmez".⁸¹⁴ Fakat Peygamber ve dört halife döneminden sonra Emevi yöneticileri Kur'ân'ın bu emrine karşı gelerek kendi siyasi çıkarları için kaderciliği savunmuştur.⁸¹⁵

İkbâl'e göre İbn Arabî de bu felsefenin etkisi altında kalarak Kur'ân'la alakası olmayan fikirler ortaya koymaktadır. Örneğin, "kâmil ruhların kıdemi, vahdeti vücut meselesi"⁸¹⁶ vb. konulardaki fikirleri İslam'la hiç alakası yoktur. Ona göre ruhların kıdemi konusu Platon'un yaklaşımıdır ki İbn Sina ve Farabî de bu görüşü benimsemektedirler. İşte bu yüzden Gazalî her iki düşünürü dinsizlikle suçlamıştır.⁸¹⁷

⁸⁰⁹ İkbâl, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, s. 20. İkbâl'in faal aklın ölümsüzlüğü ifadesini, Aydın, ruhun ferdi ölümsüzlüğü şeklinde ele alarak açıklamıştır. Aydın, "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", **İslam Felsefesi Yazıları**, s. 139.

⁸¹⁰ Aydın, "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", **İslam Felsefesi Yazıları**, ss. 139-144.

⁸¹¹ Meryem, 19/95.

⁸¹² Aydın, "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", **İslam Felsefesi Yazıları**, s. 144.

⁸¹³ Ahmet Hünük, **Muhammed İkbâl'de Devlet ve Toplum Felsefesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 1997, s. 20.

⁸¹⁴ Ra'd, 13/11

⁸¹⁵ Kayanî, **Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İkbâl**, s. 53.

⁸¹⁶ İkbâl, **Makaleler**, s. 110.

⁸¹⁷ İkbâl, **Makaleler**, s. 110-111.

Kadercilik; İktbal'e göre "Toplumunu sefaletle sevk eden köle ruhlu insanların sığınağıdır".⁸¹⁸ Dolayısıyla İslam dünyasının fikri olarak gerileme sebeplerinden en önemlisi kadercilik problemidir ve değiştirilmesi gereken bir husustur. Bu yüzden o, öncelikli olarak kader konusunda dinamik ve yeni diyebileceğimiz fikirler ortaya koymuştur. Ona göre, "Gelecek tespit ve tayin edilmiş değildir. Gelecek belirlenmemiş bir zaman dilimi olarak değil geniş bir imkânlar sahası olarak düşünülmelidir. Bu nedenle bir şeyin kaderi, dışarıdan o şeye baskı uygulayarak faaliyet gösteren, önüne geçilmez bir şans, kısmet değildir. Kader, bir şeyin kendi içinde var olan güçtür ve bu güç onun mahiyetinde saklıdır".⁸¹⁹

Ona göre kader kavramı yanlış anlaşılmaktadır dolayısıyla bu yanlış idrak, yanlış yorum ve yanlış değerlendirme sonucu Müslümanları adeta koyun sürüsüne dönüştürmektedir.⁸²⁰

Bu yüzden onun düşüncesinde şans, kısmet, kader vb. kavramların asla yeri yoktur. Çünkü ona göre söz konusu kavramlar insanın irade ve eylem özgürlüğü olmayışı onu sınırları çizilmiş ve onun dışına çıkamayacağı bir düşünceye sevk eder. Böylece insanı hiçbir şey yapmamak, yapamamak ve kaçınılmaz sonu beklemeye iter. İktbal, böyle düşünenleri şiddetle eleştirir. Ona göre bireysel olarak her insan kendi kaderini seçmelidir. Ayrıca ona göre her şeyin önceden belirlenmiş olduğu düşüncesi Müslümanları uyuşukluğa ve kadere razı olma gibi pasifliğe itmiştir.⁸²¹ Kısacası İktbal, kaderi değiştirilmesi mümkün olmayan sabit bir şey olarak değil, değiştirilmesi mümkün olan ve insanların kendi kaderlerini tayin etme imkânlarına sahip oldukları dolayısıyla toplumun kaderini de fertlerin değiştirebileceğini ifade eder.

Tevhid'in Bozulması; İktbal'e göre Tevhid'in özü sadece Allah'a itaat etmektir. Oysa tevhidin bozulması ile Müslümanlar, "Allah'tan başkasına yani yöneticilere boyun eğip onların köleleri oldular, onlara her fenalıkta sorgusuz itaat etti. Aynı şekilde maddeye de köle olup ruhlarımızı alçalttık. Arzularımız da köle

⁸¹⁸ İktbal, **Musa Vuruşu**, s. 183.

⁸¹⁹ Aydın, "İktbal'in Felsefesinde İnsan", **İslam Felsefesi Yazıları**, s. 146-147.

⁸²⁰ Münevver, **a.g.e.**, s. 118.

⁸²¹ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 29.

olup aşağılık şeylere hayvanlar gibi saldırdık.”⁸²² Oysa ona göre secde sadece Allah içindir, onun dışındakilere tapmak puta tapmaktır ki bu da doğal olarak şıktır.⁸²³

Ayrıca Müslümanlar tevhid’in bozulmasıyla yönetenlere ve tabiata karşı özgürlüklerini kaybetti. Böylece Müslümanların farklı yöneticilerin kölesi haline gelmesi ile toplum parçalandı. Daha sonra bireyler birbirleriyle çatışır hale geldi ve ümmetin birliği tamamen bozuldu.⁸²⁴

İkbal’e göre dünyadaki bütün bu yaşanan felaketler ve sefaletler insanın kendi davranış ve yaptıklarının bir sonucudur. Çünkü “Allah’ın emirlerine değil şeytanın iğvasına kulak astığı için bu felaketler yaşanmaktadır”.⁸²⁵ Onun mürşidi Mevlana (1207-1973) İkbal’den yaklaşık 700 yıl önce, kusur varsa, bunun İslam’da değil Müslümanlığımızda aranması gerektiğini söyler.⁸²⁶

İkbal’e göre din, tembelliği teşvik ediyorsa iyi bir hayat temeli değildir. Çünkü fakirlerde çalışma isteğini teşvik etmediği gibi ona kalkınma imkânını sağlamaz. Oysa gerçek dinin gaye ve hedefi bu dünyadaki felaketleri nasıl değiştirilmesi gerektiğini gösterir ve çalışmayı, çabalamayı teşvik eder. İnsanın yaratıcı gücünü engelleyen bir din halk için afyondur.⁸²⁷ Böylece İkbal, Müslüman toplumlarının temel sorunlarını tespit ederek ortaya koyduktan sonra bu sorunlara bir takım çözüm önerileri sunar.

4.7. İkbal’e Göre Müslümanların Kurtuluşu ve Çözüm Yolu

İkbal’in yaşadığı dönemde Müslüman dünyası düşünsel, ahlaki ve dini yapılarında çöküş ve bir çözülme süreci yaşamaktaydı.⁸²⁸ Müslümanların ilim ve amel yönünden İslam’ın özünden uzaklaşmaları, onların bölünüp parçalanmalarına ve aralarındaki kardeşlik duygusunun ve yardımlaşmanın kaybolmasına neden olmuştur. İkbal’in eserleri incelendiğinde bu çöküşün nedenleri, sonuçları ve çözüm yolları üzerinde çalıştığı görülür.

⁸²² Halifat, **a.g.e.**, s, 158.

⁸²³ Muhammed el-Kattânî, **İkbal, Mütfekkiren İslamiyyen**, Daru-s-sekafe, ed-Darul Beyza, Fas 1978. Naklen, Halifat, **a.g.e.**, s, 158.

⁸²⁴ Halifat, **a.g.e.**, s, 160.

⁸²⁵ İkbal, **Cavidname**, s. 275.

⁸²⁶ Karahan, **Dr. Muhammed İkbal ve Eserlerinden Seçmeler**, s. 62.

⁸²⁷ İkbal, **Cavidname**, s. 272-273.

⁸²⁸ Cevdet Kılıç, “Muhammed İkbal’in Düşüncesinde Benlik Felsefesi”, **İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 2, Ankara 1999, s. 55.

Düşünürümüz, İslam toplumunun bulaştığı bu hastalıktan kurtuluşlarını gerek kültürel ve gerekse medeniyette Batılıları taklit ederek değil kendi değerlerine dönmekle gerçekleştireceğini düşünür. Çünkü ona göre hastalık Müslümanların zihniyet, inanç ve ahlakındadır. Çözüm de zihniyette, inançta ve ahlaktadır. İktbal, bunun için saf İslam ve Kur'ân'ın özüne dönülmesi gerektiğini savunur. Bu dönüşte yaygın ve sağlıklı bir eğitimle gerçekleşir.⁸²⁹

İktbal'in düşüncesinde, Müslümanlar geri kalmışlıktan ancak Allah'a mutlak olarak itaat edip, onun Resulünün yolunu takip ederek kurtulabilir. Çünkü o, Müslümanların çöküşünün ve gerilemesinin Allah ve Peygamberi'nin yolundan ayrılmalarında görerek kurtuluşun da ancak bu yolla tekrar kazanılabileceğine inanmaktadır.⁸³⁰ Ona göre dinî esaslara geri dönmek ve onlardan akıl ve bilgiye dayanarak hükümler çıkarmak suretiyle Müslümanlar kurtuluşa erebilir.⁸³¹ Bunun yanı sıra Müslümanların bütün dini ve akli bilgilere sahip olmaları gerekir.⁸³² Bu konuda o, şöyle söyler: “bir milleti yükselten, onun işini yoluna koyan ilim ve servettir. İlim ve servet, milletin itibarıdır, onu yücelten ve yükselten iki önemli etkidir”.⁸³³

İslam dünyasında diğer bir sorun ise uzun yıllardır tartışılan din-bilim ayrımıdır. Bu da doğal olarak Müslümanların zihinlerini sürekli meşgul etmektedir. İktbal, bu soruna din ve akıl, sezgi ile zekâ ve iç tecrübe ile bilim birbirini dışlamadan bunlar arasında bir bağ kurularak bir uyum sağlanması gerektiğini önerir. Çünkü ona göre zekâ aşk ile birleşirse hakkı bulur ve yeni dünyaların kapısı açılır.⁸³⁴

Ayrıca İktbal, Müslümanların kurtuluşunu güçlü ve dinamik bireylerin yetişmesine bağlar. Çünkü o, hayatın kaynağını gücün üstünlüğünde bulur. Ona göre “Müslüman toplumunu oluşturan bireyler güçlü olmalıdır. Çünkü zayıflık hayatı çalan bir hırsızdır ve korku ile yalan hep zayıflıktandır. Güç, doğru ile yanlıştır

⁸²⁹ İktbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, s. 18; İktbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 27.

⁸³⁰ *Pakistan'ın Büyük Şair ve Filozofu Dr. Muhammed İktbal*, s. 9.

⁸³¹ *Allame Dr. Muhammed İktbal, Hayatı ve Felsefesi*, s. 15.

⁸³² *Kayanî, Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İktbal*, s. 27.

⁸³³ İktbal, *Şarktan Haber*, s. 37; İktbal, *Muhammed İktbal Külliyyatı*, s. 105.

⁸³⁴ *Kayanî, Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İktbal*, s. 32.

değerlendirilmesinde alınan ölçüttür”.⁸³⁵ Bu yüzden ona göre gerçek olan güçtür ve İslam toplumunda güçlü bireyler yetişmediği sürece ezilmişlikten kurtulmaları mümkün değildir.⁸³⁶

İkbal’in yaşadığı çağda siyasal iktidar ve yönetim sistemi de yozlaşmaktadır. Bu yüzden İkbal, siyasi açıdan İslam dünyasını ve Müslümanların yaşadığı krizden kurtulması için önemli öneriler sunar.⁸³⁷ Örneğin hilafetin halk tarafından seçilen bir meclise devredilmesi, demokratik sistemin İslam’a uygunluğu bu sisteme geçmenin zorunluluğu ve İslam’da liberal bir hareketin desteklenmesi gerektiğini önerir.

⁸³⁵ İkbal, **Esrar-ı Hodi**, s. 57.

⁸³⁶ Siddikî, **a.g.e.**, ss. 55-57.

⁸³⁷ Hilmi Uçan, “Çöküş ve Savrulma Dönemi Aydını”, **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbal, Aylık Edebiyat Dergisi**, Hece Yay., Yıl: 17, Sayı: 193, Ankara 2013, s. 507.

SONUÇ

İkbal, Batı ülkelerinin, İslam dünyasının maddi-manevi kaynaklarını sömürdüğü ve İslamiyetin hakiki değerini gittikçe kaybetmeye başladığı bir dönemde yaşayarak, halkı yeni bir ideal doğrultusunda yönlendirmeyi başarmıştır. O, yaşadığı bölgede sosyal ve kültürel birliğin sağlanamadığı bir ülkede yeni diyebileceğimiz felsefi bir akım geliştirerek Müslüman toplumunun birliğini sağlamıştır.

Onun, siyaset felsefesinin merkezinde geçmişte yaşanan siyasi ve toplumsal olaylardan ders alınarak geleceği biçimlendirme düşüncesi bulunur. Onun politik düşüncesi, idealist bir tarih anlayışı, Müslümanların sosyal ve politik durumlarını iyi tanıma üzerine kuruludur. Dolayısıyla onun siyaset felsefesinde özgürlük ve Müslümanların birliğinin önemi büyüktür. O, hayatını bu uğurda harcamıştır. O, bu idealini hem İslam'ın kesin bir emri hem de Müslümanların tek kurtuluşu olarak görmektedir.

Onun siyaset felsefesi, İslam'ın tevhit prensibi temelinde, güçlü, yaratıcı, özgür, şahsiyet sahibi, mücadeleci ve kendi kendini yöneten ideal bireylerden oluşan, Batı medeniyetinden daha üstün evrensel bir birlik toplumu oluşturmak esası üzerine kuruludur. Çünkü onun yaşadığı dönemde İslam dünyasının birlik ve bütünlüğünü kaybettiği, bilim, teknolojik ve ekonomik açıdan büyük sıkıntılar yaşandığı bir dönem olduğu gibi, düşünsel, ruhi ve siyasi anlamda da büyük krizler yaşadığı bir dönemdir. İkbal, yaşanan bu krizlere sebep olarak Batı emperyalizmini görmektedir. bu nedenle o, Batı emperyalizmi karşısında, özgürlük, eşitlik ve adalet temelinde güçlü, birleşmiş, maneviyat sahibi, özgür, mücadeleci, her açıdan donanımlı ve dinamik bireylerden oluşan evrensel bir birlik toplumu oluşturmak istemiştir. Ancak İkbal'in bu düşüncesi bir ideal'den ibarettir. Çünkü böyle bir toplum tarihin hiçbir döneminde gerçekleşmemiştir. İkbal de bunun bilincinde olarak böyle bir toplumun İslam tarihinin erken dönemlerinde, Peygamber zamanında gerçekleştiğini ve tarihin yine tekerrür edebileceği noktasında ısrarcıdır.

Onun ideal birlik toplumu, gelişmeyi ve modernliği Batı'yı taklit ederek değil, İslam kültürüne yani kendi değerlerine sahip çıkarak gerçekleştirir. Çünkü o, Batı medeniyetini taklit etmenin İslam toplumunun kendi değerlerinden

uzaklaştıracağı inancındadır. Bu medeniyet ona göre bilim ve teknolojik açıdan gelişmesine rağmen dinsiz, ruhsuz, sömürgeci, bölücü, bencil, aşırı ırkçı, insanlar arasında kin-nefret, hileciliği ve ırkçılığı yayarak Müslümanların parçalanmalarına sebep olmaktadır. Oysa asıl olan Müslümanların kendi değerleridir. Ona göre gelişmek için aradığımız herşey, bütün ayrıntısına kadar Kur'ân'da mevcuttur. İktbal, böyle söylese de Batı'nın bilim ve teknolojik üstünlüğünü, dinamik ve mücadeleci ruhunu takdir etmekte ve bu alanlarda onların taklit edilebileceğini, fakat giyim kuşam ve yaşam tarzının taklit edilmemesi gerektiğini söyler. Ancak bu pek mümkün görünmemektedir. Çünkü Batı'nın bilim ve teknolojisi taklit edilince ister istemez kültürünün de taklit edilmesi kaçınılmaz olacaktır. İktbal ise bunun yapılabileceğini ve yapılması gerektiğini savunur. Bu çerçevede İktbal, Batı kaynaklı ideolojik milliyetçiliği, İslam dünyasında yaşanan mezhep taassubunu, oluşturmak istediği ideal birlik toplumun gerçekleşmesine engel olarak görmektedir. Çünkü ona göre ideolojik milliyetçilik, İslam toplumunu parçalamak için Batılılar tarafından icad edilmiştir. Onun, ideal toplumunun temeli, belli bir dil, ırk ve coğrafya değil, milli bir ideoloji ve din temeline dayanmaktadır.

İktbal, ideal birlik toplumu açısından demokrasinin Batı'da uygulandığı şeklini de eleştirir. Ona göre Batı demokrasisi, bireyi ve bireysel gelişmeyi ayaklar altına alarak hakiki demokrasinin gelişmesini ve gerçekleşmesini engellemektedir. Bu tür demokrasi de insanların sayıldığı, fakat niteliklerine göre ölçülmediği bir sistemdir. İktbal, bu sistemde yasama meclislerine tecrübeli, yetenekli ve erdemli kişilerin seçilmediğinden şikayet eder. Böylece o, demokrasinin Batı'da uygulandığı şekline karşı çıkarak kendine özgü bir İslam demokrasi anlayışı geliştirmiştir. Onun demokrasi anlayışı eşitlik, özgürlük ve özellikle seçim ilkesine dayanmaktadır. Bu sistemde, zengin-fakir, köle-efendi, ırk, renk, cinsiyet vb. hiçbir ayırım ve ayrıcalıklı sınıf farkı gözetilmeden her açıdan belli bir donanıma sahip herkes özgür bir şekilde seçme ve seçilme hakkına sahiptir. Buna kısaca halkın iktidarı denilebilir. İktbal, bu sistemde halkın kendi kendini yönetmesine vurgu yapar. Çünkü onun demokrasi sisteminde vatandaşlar özgür iradesi ile temsilcilerini seçebildikleri gibi, yöneticilerini sorgulama hakkına da sahiptir. Bu sistemde herkes eşit haklara sahiptir.

Bu çerçevede İktbal'in modernizm anlayışı önem kazanmaktadır. Onun modernizm düşüncesini İslam'ın özüne dönüş fikri oluşturmaktadır. O, Kur'ân'a dönüş fikri ile İslam düşüncesinden ve hayatından İslam dinine bulaşmış hurafeleri ve batıl inançları temizlemeyi amaçlamaktadır. Böylece o, modern bir yaklaşımla, Kur'ân ve Sünneti çağdaş yeni gelişmeler ve ihtiyaçlar ışığında yeniden yorumlamaya ve anlamaya çalışarak İslam siyasi düşüncesine ve dini yaşamına yeni bir canlılık getirmeye çalışmaktadır.

İktbal'in özgürlük düşüncesini, çoğulcu demokrasiye ait bir özgürlük değil, bireyin manevi özgürlüğü oluşturmaktadır. O, ferdi ve zihinsel özgürlüğü geliştirerek buradan toplumsal özgürlüğe geçmektedir. Çünkü ona göre toplumu oluşturan bireyler özgür değilse, toplumun özgürlüğü söz konusu olamaz. Bu yüzden birey, maddi-manevi her yönden özgür olmalıdır. Özgürlük ona göre insanın kendini bilmesi ile anlam kazanır ve insan özgürlüğünü kaybetmemek için akyonlaştırıcı, saptırıcı fikir ve sorgusuz bağılıklardan kurtulmalıdır.

İktbal, siyaset felsefesinde, oluşturmak istediği ideal birlik toplumu için devleti bir araç olarak görmektedir. Bu devlet, tüm İslam ülkelerini kapsayan milli bir devlettir. İktbal, bu idealin gerçekleşmesinin pek kolay olmadığını farkında olarak bölgesel devlet fikrini ortaya atmıştır. Ona göre ilk önce her İslam ülkesi, İslam ve esaslarından uzaklaşmadan kendi bağımsızlığını kazanmalı, kendi işlerini düzene koyarak güçlenmeli, daha sonra halifelik adı altında birleşerek milli bir devlet oluşturmalıdır. Böylece İktbal, İslam dünyasındaki bağımsız milli devletlerin iç işlerine müdahale edilmeden dil, ırk ve coğrafya ayırımı yapılmadan bir üst kimlik oluşturarak bir milli devlet inşa etmeyi amaçlamaktadır. Ancak onun bu ideali İslam devletleri arasında işbirliğinde bir basamak sağlasada onun hayal ettiği gibi gerçekleşmemiştir. Bunun farklı nedenleri vardır. Başta Batı engeli olmak üzere, onun yaşadığı dönemde İslam toplumunda siyasi birliğin dağılması, birbirinden bağımsız siyasi oluşumların ortaya çıkması, İslam toplumlarında etnik problem, mezhepçilik ve şahsi çıkarların ön plana çıkması sebebiyle milli devlet inşa edilememiştir. Bunu öngören İktbal, bölgesel devlet fikrini destekleyip, bunu Müslümanların birliğini sağlamaya yönelik önemli bir adım olarak görmektedir.

Bu çizgide İktbal, ideal bir devlet tasarlamaktadır. Bu devleti, özgürlük, eşitlik ve evrensel kardeşlik ilkeleri biçimlendirir. Bu devlet, coğrafi sınırları ve ırk temelli milliyetçiliği kökten reddeder. İktbal, bu ideal devlette, şahsi egemenliği kökten reddettiği gibi hilafeti de bir insanlık hizmeti olarak görmektedir. Bu devletin ülkesi ise tüm yeryüzüdür ve Kabe Müslümanların sembolik merkezidir. Müslümanların birlik şuurunun sembolü olan bu merkez, bütün insanlığı kapsayan ve birleştiren bir niteliğe sahiptir. Burada Müslümanlar, ırk, dil ve coğrafya ayırımı gözetmeden senede bir defa ibadet amacıyla toplanırlar. Bu yüzden Kâbe Müslüman toplumunun birliğini sembolize eder.

Bu devletin başında, Tanrının gölgesi yada yeryüzündeki temsilcisi ve yanılmaz biri değil, yanılabilen, eleştirilebilen, halka ve kanunlara karşı sorumlu bir devlet başkanı bulunur. Bu devlet başkanının herhangi bir hukuki üstünlüğü olmadığı gibi görevi de Allah'ın hükümlerini uygulamaktır. Başkan halk tarafından özgür bir seçimle seçilir ve kanuna aykırı davranırsa yine halk tarafından azledilir.

İktbal, ideal devletin yönetim şekli olarak Cumhuriyet ve pek çok eksikliklerine rağmen demokrasiyi savunmaktadır. Çünkü ona göre demokrasi, İslam'da en ideal yönetim biçimidir. Bu sistemde herkes eşit haklara sahip, özgürlük ve seçim ilkesi esastır. Bu sistemde, toplumu oluşturan bireylere kendilerini gerçekleştirebilecek imkan ve özgürlükler tanınmaktadır. Ancak İktbal, bu sistemin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için toplumun buna hazır olmasını şart koşmaktadır. Gelişmemiş toplumlarda ise liderin önemi ortaya çıkar.

İktbal'in İslam dini üzerine bina ettiği ideal devleti, ahlaki ve toplumsal ilkeleriyle bütün insanlığı kapsayacak bir genişliktedir ve asıl ideali de İslam birliğinin sağlanmasıdır. Ancak bu birlik, çağın şartları bağlamında bir halifenin yönetimi altında toplanmak biçiminde değil, bir İslam milletler cemiyeti şeklindedir. Bu açıdan İktbal'e göre hilafet modern çağda uygun olmayan ve Müslümanların birliği için engel olan bir sistemdir. İktbal, böyle söylese de Müslümanların halifelik adı altında birleşmesi gerektiğini ve ideal devletin düzeni için gerekli olduğunu düşünür. Ancak hilafet bir kişi, sınıf yada bir milliyete ait değildir. Gerekli şartları taşıyan herkes için mümkündür. Aslında İktbal, hilafeti tamamen ortadan kaldırma

taftarı değildir. O, hilafeti meclis veya şura sistemine dönüştürerek yeniden düzenlemeye çalışmıştır.

Sonuç olarak İktbal, İslam ve Batı düşünce sistemi ve düşünürlerinin fikirlerini genel bir analize tabi tutarak faydalı bulduğu fikirleri alıp bir siyaset felsefesi geliştirmeye çalışmıştır. Ancak o, Hindistan Müslümanlarının birleşmesi, özgürlüklerine kavuşarak bir İslam devleti kurmaları, dünya Müslümanlarının özlerine dönerek bilinçlendirilmesi konularında başarılı olmuştur. fakat onun, asıl ideali olan özgürlük, eşitlik ve adalet temelinde oluşturmak istediği evrensel birlik toplumu, bütün İslam ülkelerini kapsayan ve İslam ilkelerini tam anlamıyla uygulayan milli ve ideal devlet oluşturma konularında başarılı olamamıştır.

İktbal'le ilgili olarak, onun din-siyaset ilişkisi, siyaset felsefesi ve devlet felsefesini günümüz modern siyaset ve devletleri açısından akademik bazı tez, makale ve kitap gibi çalışmalarla bir değerlendirmesinin yapılmasının gerekli ve uygun olduğu kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

1. MUHAMMED İKBAL'İN ESERLERİ

MUHAMMED, İktbal, **Misafir (Yolcu)**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Eser Neşriyat, İst. 1976.

....., **Darbı Kelim**, Çev., Ali Nihat Tarlan, İst. 1985.

....., **Cevâb-ı Şikvâ (Şikâyet ve Cevabı)**, Çev., Halil Toker, Demavend Yay., İst. 2015.

....., **Bal-i Cibril (Cibril'in Kanadı)**, Çev., Ahmet Kızılkaya, Kırkambar Kitapçılık, İst. 2000.

....., **Zebur-i Acem**, Çev., Ali Nihat Tarlan, İst. 1971.

....., **İran'da Metafiziğin Gelişimi**, Çev., Cevdet Nazlı, İnsan Yay., 1995.

....., **Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmışım Ben**, Çev., Halil Toker, Şule Yay., İst. 1999.

....., **Yansımalar**, Çev., Halil Toker, Kaknüs Yay., İst. 2001.

....., **Benliğin Sırları**, Araf Yay., İst. 2013.

....., **Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)**, Çev., Ahmet Metin Şahin, Irmak Yay., Bursa 1998.

....., **Mektuplar**, Çev., Halil Toker, Kaknüs Yay., İst. 2002.

....., **İslam Düşüncesi**, Der. ve Çev., Yusuf Kaplan, Külliyyat Yay., İst. 2008.

....., **İslam'ın Ruhu**, Çev., E. A., Doğan Güneş Yay., İst. 1963.

....., **Esrar-ı Khodi**, Lahore 1983.

....., **Kölelik Kitabı**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Eser Neşriyat, İst. 1976.

....., **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, Çev., Sofi Huri, Çeltük Matbaacılık, İst. 1964.

....., **Doğudan Esintiler**, Çev., Ahmet Asrar, Düşünce Yay., İst. 1981.

....., **Bang-i Dara (Kervanın Çağrısı)**, Çev., Ahmet Asrar, Düşünce Yay., İst. 1981.

....., **Kulluk Kitabı (Armağan-ı Hicaz, Yeni Gülşeni Raz, Musa Vuruşu)**, Haz. ve Çev., Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitabevi, İst. 2010.

....., **Cebrail'in Kanadı (Bali Cibril)**, Çev., Yusuf Sahih Karaca, Furkan Yay., İst. 1983.

....., **Cavidname**, Çev., Annemarie Schimmel, Kırkambar Yay., İst. 1999.

....., **İktbal'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebur-i Acem)**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İst. 1971.

....., **Rumuz-i Bihodi (Benlikten Geçmenin Remizleri)**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Yenilik Basımevi, İst. 1958.

....., “Niçin Pakistan”, (Muhammed İkbâl’in Tarihi Konuşması), Çev., Ahmet Albayrak, **Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl: V, Sayı: 16, Ankara 2005, s. 111-131.

....., **İslam Toplumunun Yapısı**, Çev., Ali Yüksel, Beka Yay., İst. 2011.

....., **Esrar ve Rumuz**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Yenilik Basımevi, İst. 1958.

....., **Elveda Ey Dünya Bezmi**, Çev., Halil Toker, Şule Yay., İst. 1999.

....., **Aşk ve Tutku**, Çev., Celal Soydan, Akçağ Yay., Ankara 2000.

....., **İslamî Benliğin İcyüzü**, Çev., Ali Yüksel, Hece Yay., Ankara 2007.

....., **Şarktan Haber**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1956.

....., **İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, Çev., Ahmet Asrar, Birleşik Yayıncılık, İst. 1995.

....., **Muhammed İkbâl Külliyyatı**, Çev., Ahmet Metin Şahin, Irmak Yay., İst. 2010.

....., **Armağan-ı Hicaz**, Çev., Ali Nihat Tarlan, İstanbul Matbaası, İst. 1968.

....., **Bundan Sonra Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri**, Çev., Ahmet Metin Şahin, Irmak Yay., İst. 2007.

....., **Makaleler**, Çev., Celal Soydan, Hece Yay., Ankara 2017.

....., **Muhammed İkbâl’in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)**, Çev., Ali Nihat Tarlan, Eser Matbaası, İst. 1976.

2. DİĞER ESERLER

AFGANÎ, Cemaleddin, **el-Urvetul Vüska**, Çev., İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İst. 1987.

....., **Tabiatçılığın Red**, Çev., Aziz Akpınarlı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1956.

AHMED, Aziz, **Hindistan ve Pakistan’da Modernizm ve İslam**, Çev., Ahmet Küskün, Yöneliş Yay., İst. 1990.

....., **Hindistan’da İslam Kültürü Çalışmaları**, Çev., Latif Boyacı, İnsan Yay., İst. 1995.

ALBAYRAK, Ahmet, **Muhammed İkbâl Sözlüğü**, Lamure Yay., İst. 2005.

....., **Muhammed İkbâl**, Kaynak Yay., İst. 2007.

ARSLAN, Ahmet, **Felsefeye Giriş**, Vadi Yay., Ankara 2002.

ARİSTOTELES, **Politika**, Çev., Furkan Akderin, 1. Baskı, Say Yay., İst. 2013.

AYDIN, M. S., **Din Felsefesi**, Karınca Matbaacılık, 1. Baskı, İzmir 1987.

AYDINLI, Yaşar, **Farabi**, İSAM Yay., İst. 2008.

- BAKUNİN, Mihail, **Devlet ve Anarşi**, Çev., Murat Uygurkulak, Agora Kitaplığı, İst. 2006.
- BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, **Sosyoloji**, Sebat Basımevi, İst. 1993.
- BAŞGİL, Ali Fuat, **Esas Teşkilat Hukuku**, Baha Matbaası, İst. 1960.
- BOLAY, Süleyman Hayri, **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**, Akçağ Yay, Ankara 1979.
-, **Felsefeye Giriş**, Akçağ Yay., 5. Baskı, Ankara 2016.
- CAN, Nevzat, **Siyaset Felsefesi Problemleri**, Elis Yay., Ankara 2005.
- CROWDER, George, **Klasik Anarşizm (Godwin, Proudhon, Bakunin ve Kropotkin'in Politik Düşüncesi)**, Çev., Sinan Altıparmak, Öteki Matbaası, Ankara 1999.
- ÇELİK, İsa, **Muhammed İkbâl'in Tasavvufi Düşüncesi**, Kaknüs Yay., İst. 2004.
- ÇÜÇEN, A. Kadir, **Felsefeye Giriş**, Sentez Yay., İst. 2012.
- DALGIN, Nihat, **İslam Hukukunda Boşama Yetkisi**, Etüt Yay., Samsun 1999.
- DAR, B. A., **Muhammed İkbâl, İslam'da Bilgi ve Felsefe, (Kindi'den İkbâl'e İslam Düşünürleri)**, Haz., Mustafa Armağan, Şûle Yay., İst. 1999.
- DOLGOFF, Sam, **Bakunin Hayatı, Mücadelesi, Düşünceleri**, Çev., Cemal Atila, Kaos Yay., İst. 2009.
- DURSUN, Davut, **Siyaset Bilimi**, Beta Yay., İst. 2014.
- EL-BEHİY, Muhammed, **Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı**, Çev., İbrahim Sarmış, Girişim Yay., İst. 1986.
- ELİAÇIK, R. İhsan, **İslam'ın Yenilikçileri-2 (İslam Düşünce Tarihinde Yenilik Arayışları, Kişiler, Fikirler ve Akımlar)**, 5. Baskı, Cilt: 2, İnşa Yay., İst. 2012.
- EN-NEDEVİ, Ebul Hasan, **Büyük İslam Şairi Dr. Muhammed İkbâl**, Çev., Ali Ulvi Kurucu, Marifet Yay., İst. 2002.
-, **İkbâl'in Mesajı**, Çev., Yusuf Işıcık, Bileşik Yay., İst. 1999.
- ERDEĞER, Bülent Şahin, **Muhammed İkbâl, İslam Coğrafyası Günleri**, Haz., Yavuz Selim Güneş, Masiva Yay., İst. 2012.
- ERDEM, Hüsamettin, **Felsefeye Giriş**, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2013.
- ESPOSİTO, John L., **Güçlenen İslam'ın Yankıları**, Çev., Erol Çatalbaş, Yöneliş Yay., İst. 1989.
- FÂRABÎ, **Fusulü'l-Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)**, Çev., Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Ün., Yay., İzmir 1987.
-, **İdeal Devlet (el-Medinetül Fazıla)**, Çev., Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara 1997.
-, **El-Medînet'ül-Fâzıla**, Çev., Yaşar Aydın, Litra Yay., İst. 2018.
- FAZLURRAHMAN, **İslam**, Çev., M. Dağ- M. Aydın, Ankara Okulu Yay., İst. 1999.

- GEDİKLİ, A. Ercüment, **İslam, Asabiyye ve Milliyetçilik**, 3. Baskı, Hamle Yay., İst. 1994.
- HAN, Zülfikar Ali, **Doğudan Bir Ses (İkbal'in Şiiri)**, Çev., Turgut Akman, Binbirdirek Yay., İst. 1981.
- HAVVA, Said, **İslam**, Çev., Salih Uçan, İst. 1987.
- HEYWOOD, Andrew, **Siyaset**, Çev., Bekir BERAT Özipek-Bican Şahin-Zeynep Kopuzlu, Adres Yay., Ankara 2007.
- HOBBS, Thomas, **Leviathan (Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti)**, Çev., Semih Lin, Yapı Kredi Yay., İst. 1992.
- HÛLAGÛ, Orhan, **Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi**, Kırkambar Yay., İst. 1999.
- İBN-İ HALDUN, **Mukaddime: 1**, Çev., Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., İst. 1988.
- KALIN, İbrahim, **Ben, Öteki ve Ötesi (İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş)**, İnsan Yay., İst. 2006.
- KARA, İsmail, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, Risale Yay., İst. 1986.
- KARAHAN, Abdülkadir, **Dr. Muhammed İkbal ve Eserlerinden Seçmeler**, Gençlik Basımevi, İst. 1974.
-, **Doğudan Gelen Ses: İkbal**, Ufuk Kitapları, İst. 2001.
- KAYANİ, Muhammed Han, **Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İkbal**, İz Yay., İst. 2002.
- KILIÇ, Cevdet, **Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbal, Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri**, Muradiye Yay., Ankara 1994.
- KORKMAZ, **Fahrettin, Gazali'de Devlet**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995.
- MARX, Karl- Friedrich Engels, **Komünist Parti Manifestosu**, Çev., Yılmaz Onay, Evrensel Basım Evi, İst. 1998.
-, **Anarşizm Üzerine**, Der. ve Çev., Sevim Belli, Şahin Matbaası, Ankara 1979.
- MEYNEVİ, Müctebi, **İkbal-i Lahori: Şairi Farsi Goyi Pakistan**, İntişarat Yağma, Tahran 1327(h).
- MOSELEY, Alexander, **A'dan Z'ye Felsefe**, Çev., Ali Süha, NTV Yay., İst. 2010.
- MUİNİ, Seyyid Abdulvahid, **Makalat-ı İkbal**, Lahor 1963.
- MÜNEVVER, Muhammed, **İkbal ve Kur'ânî Hikmet**, Çev., Muhammed Ali Özkan, İnsan Yay., İst. 1995.
- NAİM, Şahin, **Hegel'in Tanrısı**, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.
- NASR, S. Veli Rıza, **Mevdudi ve İslamî İhyanın Teşekkülü**, Çev., Hasan Aktaş, Yöneliş Yay., İst. 2000.

- NASR, Seyyid Hüseyin, **Batı Felsefeleri ve İslam**, Çev., Selahattin Ayaz, İst. 1985.
- NİYAZİ, Mehmet, **İslam Devlet Felsefesi**, Ötüken Yay., İst. 1989.
- ÖZCAN, Azmi, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, İSAM Yay., İst. 1992.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Aşk ve Hak Şehidi Hallac-ı Mensur ve Eseri**, Yeni Boyut Yay., İst. 1997.
- PLATON, **Devlet**, Çev., Sabahattin Eyyüpoğlu- M. Ali Cimcoz, İst. 1992.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques, **Toplum Sözleşmesi**, Çev., Alpagut Erenuluğ, Öteki Yay., Ankara 1999.
- SADİ, Kul, **Doğunun Uyanışı: İktbal**, Vahdet Yay., İst. 1985.
- SAİYİDAN, K. G., **İktbal'in Eğitim Felsefesi**, Çev., Necmettin Tozlu, Ankara Okulu Yay., Ankara 2003.
- SAVCI, Selahaddin, **Pakistan Dil ve Edebiyatı**, Fatih Matbaası, İst. 1966.
- SCHİMMEL, Annemarie, **Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İktbal**, Çev., Senail Özkan, Ötüken Yay., Ankara 2007.
-, **Çağın Mevlanası Muhammed İktbal**, Çev., Senail Özkan, Kırkambar Kitaplığı, İst. 2001.
-, **Muhammed İktbal**, Çev., Senail Özkan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- SİDDİKÎ, Mazharuddin, **İslam Dünyasında Modernist Düşünce**, Çev., Murat Fırat-Göksel Korkmaz, Dergah Yay., İst. 1990.
- SOYDAN, Celal, **İktbal'e Dair**, Hece Yay., Ankara 2016,
- STRAUSS, Leo, **Politika Felsefesi Nedir?**, Çev., Solmaz Zelyüt Hünler, Paradigma Yay., İst. 2000.
- ŞERİATİ, Ali, **Biz ve İktbal**, Çev., Derya Örs, Fecr Yay., Ankara 2013.
- ŞULUL, Cevher, **İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi**, İnsan Yay., İst. 2009.
- TARLAN, Ali Nihat, **Pakistan Büyük Milli Şairi İktbal Hakkında Konferanslar**, Anıl Matbaası, İst. 1952.
-, **Zebur-i Acemden Seçmeler**, Ahmet Said Matbaası, İst. 1964.
- TOKU, Neşet, **Siyaset Felsefesine Giriş**, 1. Basım, Kaknüs Yay., İst. 2005.
-, **John Locke ve Siyaset Felsefesi**, Liberte Yay., Ankara 2003.
- TORUN, Yıldırım, **Ronald Dworkin'in Hukuk ve Siyaset Felsefesinde Adalet, Eşitlik ve Özgürlük Sorunu**, Savaş Yay., Ankara 2008.
- TUNÇ, Ramazan, **Muhammed İktbal**, Beyan Yay., İst. 1984.
- UYANIK, Mevlüt, **İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik**, Kaknüs Yay., İst. 2001.
-, **Felsefi Düşünceye Çağrı**, Elis Yay., Ankara 2003.

- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yay., İst. 1998.
- YAMAN, Ahmet, **İslam Aile Hukuku**, Evlendirme ve Mehir Vakfı Yay., Konya 1998.
- YAŞAR, Selahaddin, **Muhammed İkbâl, Hayatı, Sanatı ve Mücadelesi**, Nesil Yay., İst. 1988.
- YAZICI, Sedat, **Felsefeye Giriş**, 2. Baskı, Alfa Yay., İst. 2001.

3. TEZ, MAKALE VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

- ALBAYRAK, Mevlüt, “İkbâl’de Tanrının Kudreti ve Kötülük Problemi”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı: 7, Yıl: 3, Ankara 2001, s. 185-193.
- ALİ, B. Zeyneb, “İkbâl’in İslam Modernizmi Anlayışı”, **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbâl, Aylık Edebiyat Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 193, Hece Yay., Ankara 2013, s. 214-226.
- ASRAR, Nisar Ahmed, “Muhammed İkbâl ve Mevlana Celaleddin-i Rumi”, **II. Milletlerarası Mevlana Kongresi**, Selçuk Üniversitesi Yay., 3-5 Mayıs, Konya 1990, s. 139-149.
-, “Muhammed İkbâl ve Türkiye”, **Milli Kültür Dergisi**, Sayı: 90, Milli Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 20-23.
- AYDIN, M. S., “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, **AÜİFD**, Cilt: XXIX, Ankara 1987, s. 83-106.
-, “Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi”, **Alemden Allah’a**, 2. Baskı, Ufuk Kitapları, Yay., İst. 2001, s. 31-87.
-, “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, **İslam Felsefesi Yazıları (Makaleler:2)**, Editör, Mustafa Armağan, Ufuk Yay., İst. 2000, s. 119-147.
-, “Muhammed İkbâl”, **DİA**, Cilt: 22, Yıl: 2000, s. 17-22.
- AZLAL, Eyyüp, “Abdülkadir Karahan’ın Muhammed İkbâl Kitabı Hakkındaki Düşünceleri”, **Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu**, Beykoz Belediyesi Kültür Yay., İst. 2008, s. 65-72.
- BALOGH, İnyetullah, “Muhammed İkbâl, Milliyetçilik ve İslamî Evrensellik”, **Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirisi**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 202-209.
- BERGEN, Lütfi, “Muhammed İkbâl’de İnsan-ı Kamil”, **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbâl, Aylık Edebiyat Dergisi**, Hece Yay., Yıl: 17, Sayı: 193, Ankara 2013, s. 389-404.
- ÇAĞIL, Orhan Münir, “İmmanuel Kant’a göre Devletin ve Devletler Arası Münasebetlerin Felsefi Esasları”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, İsmail Akgün Matbaası, İst. 1951, s. 816-846.

DEDELER, Sinan, **Muhammed İkbal Düşüncesinde Merkezi Temaların Analizi (Ego-Aşk-Tanrı)**, SDÜ., SBE., Felsefe ve Din Bilimleri ABD., Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Isparta 2010.

ERKİLET, Alev, “Muhammed İkbal’de İslamcılık Düşüncesi: Müşterek Ferdîyetçilik, İcma ve Benlik Temelli İslamî Diriliş Programı”, **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbal, Aylık Edebiyat Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 193, Hece Yay., Ocak 2013, Ankara, s. 71-84.

GOVGÂNÎ, Şeyh Hüseyin, “İkbal’de İlahî Felsefe”, **Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 109- 213.

GÖZÜBÜYÜK, Faik, “Muhammed İkbal ve Mehmet Akif”, **Türk Yurdu**, Yıl: 50, Cilt: 1, Sayı: 280, Türk Ocağı Yay., Ankara 1960, s. 48-52.

HALEPOTA, A. J., “Şah Veliyullah ve İkbal Modern Çağın Filozofları”, Çev., Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 1, Kültür Matbaası, Ankara 1999, s. 141-147.

HALICI, Feyzi, “Mevlana ve Muhammed İkbal”, **Millî Kültür Dergisi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sayı: 40, Ankara 1952, s. 33-35.

HALİFAT, Şekban, “İkbal’in İhya Projesinin Analizi”, **Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 154- 196.

HAŞİMÎ, A. Rafiuddin, “İkbal, İslamî Diriliş ve İslam Dünyası”, **Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 81-89.

HATEMÎ, Hüseyin, “Muhammed İkbal: Hayatı ve Eserleri Hakkında Kısa Bilgi”, **Fikir ve Sanatta Hareket**, Sayı: 57, Cilt: 5, İst. 1984, s. 7-15.

HÜNÜK, Ahmet, “İkbal’de Devlet ve Toplum Felsefesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SDÜ, SBE. Isparta, 1997.

HÜSREVŞAHÎ, Seyyid Hadi, “Muhammed İkbal’in Düşünce Dünyası”, **Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 114- 145.

İNAMUL-HAK, İnamul Hakkın Konuşması, **Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık,, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 13-17.

İKBAL, Cavid, “Babam İkbal”, Çev., Yener Sonuşen, **Diriliş Gazetesi**, Sayı: 76, Yıl: 1983, s. 13-20.

KAYANÎ, Muhammed Han “Muhammed İkbal, Siyasi Vizyonu Olan Bir Şair”, **Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri**, Çev., F. Mehveş, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 89-97.

KILIÇ, Cevdet, “Muhammed İktal’in Düşüncesinde Benlik Felsefesi”, **İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 2, Ankara 1999, s. 49-70.

KORUCUOĞLU, Nevin, “İslamiyet’te Kadın”, **Milli Kültür Dergisi**, Sayı: 90, Milli Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 34-35.

KOMİSYON, **Allame Dr. Muhammed İktal, Hayatı ve Felsefesi**, İktal’in 100. Yıl Dönümü Münasebetiyle Pakistan Büyükelçiliği Tarafından Hazırlanmıştır. Ankara 1977.

KOMİSYON, **Pakistan’ın Büyük Şair ve Filozofu Dr. Muhammed İktal**, Fersa Matbaası, Haz., Pakistan Eğitim Ataşeliği, Ankara.

KOMİSYON, “Hindistan”, **Türk Ansiklopedisi**, Cilt: XIX, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1971, s. 260-266.

ÖNDER, Mehmet, “İktal’in Hayatı ve Mevlana Hayranlığı”, **Pakistan Postası Dergisi**, Ankara 1975, s. 50-55.

....., “Pakistan Milli Şairi Muhammed İktal ve Makamı”, **Türk Yurdu**, Yıl: 55, Cilt: 5, Sayı: 320, Halk Basımevi, İst. 1966, s. 9-10.

PARRAY, Tauseef Ahmed, “Allame İktal’in İslam Demokrasi Söylemi: Demokrasinin İslam’la uyuşan ve Uyuşmayan Yönlerine İlişkin Görüşlerinin Analizi”, **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İktal, Aylık Edebiyat Dergisi**, Hece Yay., Yıl: 17, Sayı: 193, Ankara 2013, s. 158-164.

SAMBUR, Bilal, “İlahi ve İnsanî olanı Yeniden Anlamlandırmak”, **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İktal, Aylık Edebiyat Dergisi**, Sayı: 193, Hece Yay., Ankara 2013, s. 137-147.

SİNANOĞLU, Abdulhamit, “İslam Düşüncesinde İnsan-ı Kamil Anlayışı ve Allah ile İlişkilendirilmesinin Teolojik Değeri”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, 2008, s. 93-114.

ŞAHİNOĞLU, Nazif, “İktal’de Din ve Devlet İlişkileri”, **Muhammed İktal Kitabı, Uluslararası Muhammed İktal Sempozyumu Bildirileri**, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst. 1995, s. 29-40.

ŞİMŞİR, Bilal N., “Pakistan Devletinin Kuruluşu”, **Ankara Üniversitesi SBF. Dergisi**, Yıl: 1958, Cilt: 13, Sayı: 4, s. 128-179.

ŞİRİN, Mustafa Ruhi, “Hayatı ve Düşünceleriyle Muhammed İktal”, **İlim, Kültür ve Sanatta Gerçek**, Cilt: 4, Sayı: 7, Otağ Yay., İst. 1979, s. 33-41.

TÜRER, Celal, **Muhammed İktal’de Din Felsefesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE., Kayseri 1992.

TÜRKMEN, Erkan “Muhammed İktal’in Tanrıya Yakarışı ve Tanrının Yakarışına Cevabı Üzerine Bir İnceleme”, **Milli Eğitim Dergisi**, Sayı: 98-100, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 57-59.

TÜZER, Abdüllatif, “Muhammed İktal’in Modernlik Paradoksu”, **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İktal, Aylık Edebiyat Dergisi**, Hece Yay., Sayı: 193, Ankara 2013, s. 84-117.

UÇAN, Hilmi, “Çöküş ve Savrulma Dönemi Aydını”, **Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İktal, Aylık Edebiyat Dergisi**, Hece Yay., Yıl: 17, Sayı: 193, Ankara 2013, s. 506-509.

UYANIK, Mevlüt, “Günümüz İslam Düşüncesinde İslahat Kavramı”, **İslamî Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, Ocak 1990, s. 49-56.

....., “Muhammed İktal’e Göre Çağdaşlık Kavramı”, **Kur’ân’ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu**, Fecr Yay., Ankara 1997, s. 203-217.

....., “Muhammed İktal’e Göre Çağdaşlık Kavramı”, **İslamî Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 1, Yıl: 1993-1994, s. 89-93.

VAHUDÜDDİN, Syed, “Muhammed İktal’in İslam’a Yaklaşımı Üzerine Tenkitçi Bir Değerlendirme”, Çev., Ünver Günay, **İktal’in Düşünce Dünyası**, Der., Ahmet Albayrak, İnsan Yay., İst. 2006, s. 248-261.

YAKIT, İsmail, “Aşk Felsefesi Açısından Mevlana’nın Muhammed İktal’e Etkisi”, **Dünyada Mevlana İzleri, Bildiriler Serisi: 2**, SÜMAM Yayınları: 5, Yıl: 2010, s. 247-268.

YILDIRIM, Eyyup, **Muhammed İktal’in Kader Anlayışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes ÜN. SBE., Kayseri 2009.

ÖZGEÇMİŞ

Enamullah Ahmady 1985 yılında Afganistan-Tahar vilayeti Saraysang mahallesinde ailenin en büyük çocuğu olarak dünyaya geldi. İlkokul, Ortaokul ve Lise eğitimini Saraysang Erkek Lisesinde 2003 yılında tamamladı. Belli bir süre aynı lisede geçici olarak Fen Bilimleri öğretmenliği yaptı. 2009 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden “Zahiruddin Muhammed Babür’de Din ve Siyaset İlişkisi” konulu lisans tezi ile mezun oldu. 2012 yılında aynı Üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Felsefesi ABD’den Prof. Dr. Tahir Uluç danışmanlığında “Cemaleddin Afgânî’nin Dününce Dünyası” tezi ile yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2018 yılında ise Prof. Dr. Bayram Dalkılıç danışmanlığında “Muhammed İkbâl’in Siyaset Felsefesi” başlıklı doktora tez çalışmasını hazırladı.

Enamullah Ahmady Türkçe, Özbekçe, Farsça ve İngilizce dillerini bilmektedir.